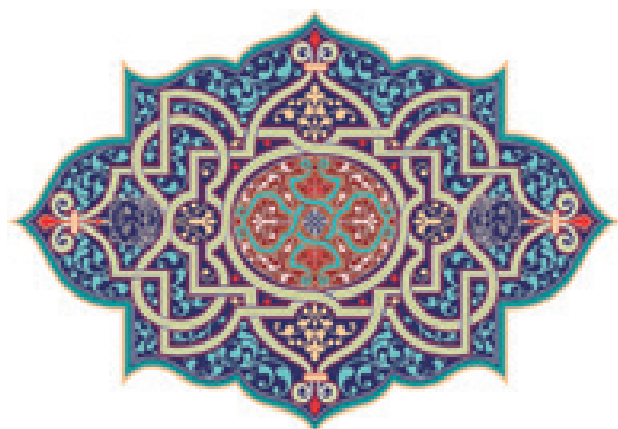

ӨЗБЕКСТАН ТАРИХЫ

(XIX ғасырдың екінші жартысынан – XX ғасырдың соңына дейін)

Жалпы орта білім беретін мектептердің
10-сыныбы үшін оқулық

Жаңа басылым

Өзбекстан Республикасы Халыққа білім беру
министрлігі баспаға ұсынған

ТАШКЕНТ
2022

УДК 94(575.1)(075.3)
ББК 63.3(5Ў)я72
Ө 35

С. Тилабаев, Д. Кенжаев.

Ўзбекстан тарихы : жалпы орта білім беретін мектептердің 10-сынып оқушылары үшін оқулық / С. Тилабаев және басқалар. — Жаңа басылым — Ташкент: Республикалық білім орталығы, 2022. — 192 б.

ISBN 978-9943-8459-3-0

УДК 94(575.1)(075.3)
ББК 63.3(5Ў)я72

АВТОРЛАР:

**С. Тилабаев, Д. Кенжаев, Н. Мұстафаева, А. Заманов,
Д. Рахимжанов, Н. Исматова, С. Пулатова, Ж. Абдуллаев, Б. Ирзаев,
К. Сағдуллаев, Н. Қудратова**

**Жауапты редактор
Ділшат Муталибович Кенжаев**

ПІКІР БІЛДІРУШІЛЕР:

А. А. Ерметов	— тарих ғылымдарының докторы, профессор.
Н. А. Мухамедов	— тарих ғылымдарының докторы, доцент.
И. М. Шамсиева	— тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.
Н. З. Хакимов	— Республикалық білім орталығы әдіскері;
С. Н. Кушбеков	— Низами атындағы ТМПУ академиялық лицейі оқытушысы.

**Республикалық мақсатты кітап қоры
қаржылары есебінен басылды.**

ISBN 978-9943-8459-3-0

© С. Тилабаев, Д. Кенжаев және басқалар, 2022
© Республикалық білім орталығы, 2022.

КИРИСПЕ

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Төменгі сыныптарда тарих пәнінен алған біліміңді жүйелендіруге әрекет ет.
2. Қайсы тарихи оқиғалар, үдерістер, тұлғалар несімен немесе қай жағымен есіңде қалған? Пікіріңді мысалдармен дәлелде.
3. Қайсы оқиғаларды мақтанышпен, ал қайсыларын, керісінше өкінішпен еске аласың?

БҮГІНГІ САБАҚТА

Отаршылдық және кеңес дәуірі тарихының күрделілігі және оны үйренудің өзіне тән ерекшеліктері. Отан, сүйікті ел және туған жер ең қасиетті баға жетпес байлық болып табылады.

Қолыңдағы Өзбекстан тарихы оқулығы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың 90 жылдарына дейінгі болған оқиғаларды қамтиды. Бұл дәуір Отанымыз тарихының ең күрделі және шиеленіскен жылдары болып табылады.

Бұл оқулық Отанымыз тарихында үлкен жоғалтулары мен құрбандарға толы, сондай-ақ, ата-бабаларымыздың ел-жұрт азаттығы мен тәуелсіздігі үшін жүргізген қаһармандық күрестері және өзбек халқының жасампаздық қызметі мен жанкешті еңбектерін қамтыған дәуірлер тарихын әңгімелейді.

Тарих сабақтары бүгінгі күнде де бізді сергектікке үндейді. Білімсіздік, жаңалыққа ұмтылмау, дүниежүзілік қауымдастықтан үзіліп қалудың салдары тарихи мысалдар арқылы сипатталған. Осы тұрғыда бүгінгі күнде мемлекетімізде мемлекеттің жоғары бағыттарының бірі білім беру саласын дамыту.

Оқулықты оқу барысында әлбетте дәптер ұста. Жаңа атаулар мен тарихи саналарды белгілеп, жазып жүр.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҮМЫС

1. Абдурауф Фитраттың тарих ғылымы туралы білдірген пікірлеріндегі «даму және дағдарыс» деген ұғымдарына мысал келтір.
2. Тарих пәнінің тәрбиелік мәні дегенде нені түсінесің?

«Тарих ұлттардың өткен кезеңі, дамуының және дағдарысының себептерін зерттейтін ілім».
Абдурауф Фитрат

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

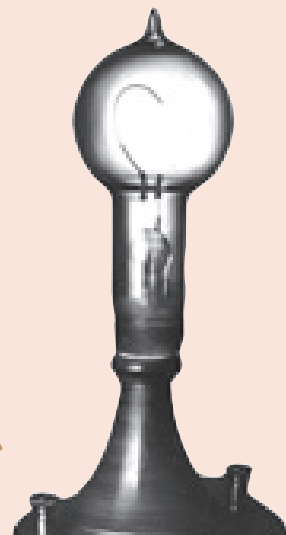

1712 жылы
Томас
Ньюкомен бу
машинасын
ойлап тапты.

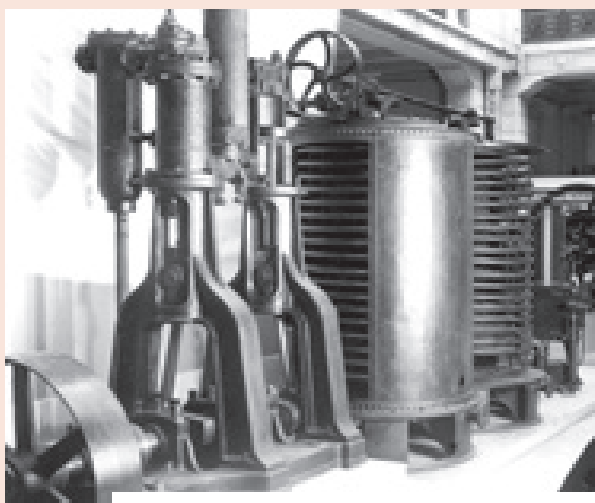
1860 жылы француз ғалымы
Луи Пастер пастеризация
тәсілін ойлап тапты.

1869 жылы орыс химигі
Дмитрий Менделеев химиялық
элементтердің кезеңдік кестесін
түзіп шықты.

1879 жылы өнертапқыш Томас Эдисон
(1847–1931) қазіргі күнде біз қолданатын,
шаруашылық лампасын ойлап тапты. Оның
ашылымына Сванның тәжірибелері негіз
болып, Томас оны одан әрі жетілдіре түсті.

1. XVIII-XIX ғасырда дүниежүзінде ұлы өнертабыстар іске асырылды. Бұл өнертабыстардың пайда болуын адамзат қанша уақыт күтті? Ілім-ғылымның қайсы салалары дамыды?
2. Дүние ілім-ғылымының дамуына ықпалын тигізген өнертабыстардың авторлары кім? Олар қайсы мемлекеттерге тиісті? Бұл мемлекеттердің сол дәуірдегі дамуы қай дәрежеде еді?

Карл фон Линде 1900
жылы ойлап тапқан Линде
тоңазытқышы

1

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Суреттерді салыстыр.

1-суретте XIX ғасырдағы Париж қаласы бейнеленген. Қала X ғасырдағы құрылған.

2-суретте XIX ғасырдағы Ташкент қаласының Шейхантаур бөлігі бейнеленген. Ташкенттің құрылғанына 2000 жылдан асты. Әр екі сурет те XIX ғасырда алынған. Суреттер негізінде екі қаланың да дамуы бойынша пікір білдір. Мұнда қандай білімдер негіз болғандығын атап көрсет.

2. Төменде берілген деректі мән бере оқы және жоғарыдағы сұрақтарға берген жауаптарыңмен байланыстыр.

2

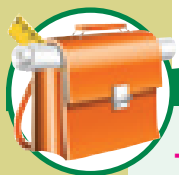

«...Жас кезден ілімді құнтпен үйрену керектігін айтып, «Жас кезде меңгерген білім тасқа ойылған нақышпен тең», «Сана жоқ жерде ерлік болмайды», «Бұл дүниеде ешнәрсе денсаулыққа жетпейді» деген сияқты ұрандарды көп есітетін едік. Ұлттық тарих сабақтарынан бірінде былай деген: «Адамдар өз өмірлерін саналы түрде түсініп тұруы үшін дүние ілімдері ішінде басқаларға қарағанда тарих іліміне қажеттіліктері әсіресе көп болып табылады. Сондықтан әрбір дәуірдің данышпан ғалымдары бұл жөнінде орасан көп кітаптар жазуы керек екен. Тарих демек, оқушылдардың көз алдына қойылған бір айна сияқты болып, ал оған қараған адамдар беті-көздеріне жұққан жаман нәрселерді көрген соң, әрине, одан өздерін тазалайды.

Осылайша, өткен дәуірлерде ата-бабалардың айналарын кейінгі балалары қолдарына алып қараса, өздерінің кім екендігін, енді кім болғандығын сол айнадан ашық көреді. Мейірбан ана Отандары басқыншы аяқтар астында тапталып, еңіреп жатқанын көрген соң, оның себептерін тексеруге кіріседі. Санасыздық өлім ұйқысында жатқан бір ұлтты ояту үшін өткен ата-бабалардың атышулы тарихын білуден артық нәрсе жоқ. Бұл ілімнен күтілген негізгі мақсаттар бір мемлекет құрылған соң, ол қайсы істермен дамып өркендеу, яки дағдарысқа ұшырап тоқырауы не себептен болғанынан. Өйткені, дүниеде өткен, немесе өтіп жатқан жақсы-жаман істер пайда болуының, шүбәсіз, себептері бар болуы керек. Өмір әлемінде ешнәрсе себепсіз пайда болуы мүмкін емес...»

Алихантөре Сағуни «Түркістан қайғысы».

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ БАСҚЫНШЫЛЫҒЫ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ БҰХАРА ӘМІРЛІГІ, ҚОҚАН ЖӘНЕ ХИУА ХАНДЫҚТАРЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙ

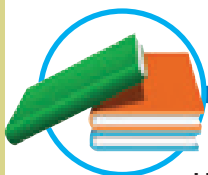
БҮГІНГІ САБАҚТА

- XIX ғасырдың орта шенінде Орта Азия хандықтарының саяси, экономикалық жағдайы.
- Хандықтардағы мемлекеттік басқару.
- Орта Азияда Ресей-Англия бәсекесі.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. XIX ғасырда Орта Азия аумақтары Ресей империясы үшін қандай мәнге ие болған?
2. XIX ғасыр орта шенінде әлемдегі жетекші мемлекеттердің экономикалық-әлеуметтік, әскери-саяси жағдайы қай дәрежеде болған?
3. Орта Азиядағы Ресей-Англия бәсекесінде Ресей империясы мүмкіндіктерінің жоғарылығы нелерде білінді?
4. XIX ғасырда Орта Азиядағы медреселерде қандай пәндер оқытылған?
5. Мемлекеттің дамуында ілім-ғылымның орны қандай мәнге ие? Пікіріңді дәлелде.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Бұхара әмірлігі шекаралары оңтүстікте Өмударияның сол жағалауынан басталып, солтүстікте Сырдарияға дейін, шығыста Памир тауларынан батыста Хиуа хандығы жерлеріне дейін созылған. Мемлекет аумағы XIX ғасырдың орта шенінде Иран, Ауғанстан, Қоқан және Хиуа хандықтары, қазақ жүздерінің жерлерімен шекаралас болған.

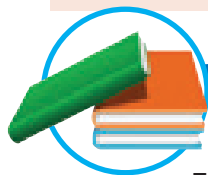
Әмірліктің орталық бөлігі Бұхара мен Самарқанд қалалары жайғасқан Зерафшан аңғары есептелген. Сонымен бірге, аумақтық жақтан уәлаят пен аудандарға бөлініп, оларды әмір тағайындаған бектер басқарған. Әмірлік құрамында 40 бектік болған.

Бұхара әмірлігі халқының саны 2 миллион шамасында болған.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Бұхара әмірлігі аумағын заманалық картадан анықта.
2. Бұхара атымен байланысты 5 тарихи факт келтір.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Хиуа хандығы XIX ғасырдың екінші жартысында оңтүстікте Иран, шығыста Бұхара әмірлігі, батыста Каспий теңізі, солтүстікте қазақ жүздерінің жерлерімен шекараласқан.

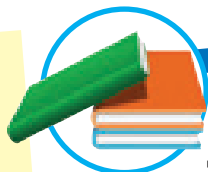
Хандықтың әкімшілік орталығы Хиуа қаласы болып есептелген. Хиуа хандығында Хиуа, Кат, Жаңа Үргеніш, Хазорасп, Қоңырат, Хожейлі сияқты бектіктердің орталықтары бар еді. Хиуа хандығы 18 бектік, 2 наменгерлікке бөлінген және оларды хан тағайындаған бектер мен төрелер басқарған.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Берілген мәліметтерден пайдаланып, Хиуа және Қоқан хандығының болжамды картасын сыз.
2. Хиуа және Қоқан хандығының аумағын заманалық картадан анықта.

XIX ғасырдың орта шенінде Хиуа хандығында халықтың саны 800 мың адамнан астам болып, негізінен, өзбектерден құралған.

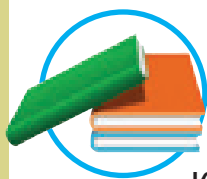
МӘЛІМЕТ ҮШІН

Қоқан хандығы. XVIII ғасырдың бас кезінде Бұхара әмірлігінен Ферғана аңғары мен Сырдарияның төменгі бөлігіне дейінгі болған аумақтар бөлініп, дербес мемлекет – Қоқан хандығы қалыптасады. Хандық шығыста Шығыс Түркістан, батыста Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығы, солтүстікте қазақ жүздерінің жерлерімен шекаралас болған. Хандықтың оңтүстік шекаралары Қаратегін, Куляб, Дарвоз, Шағанион сияқты таулы өлкелерді өз ішіне қамтып, бұл аумақтар үшін Бұхара әмірлігімен жиі-жиі қақтығыстар болып тұрған. Хандықтың аумағы Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандықтарына қарағанда суы мол өзендер, көркем алқап, құнарлы жерлерге бай болған.

Қоқан хандығында халық саны 3 миллионға жуық болған.

Қоқан хандығы 15 бектікке бөлінген, оларды, негізінен, хан өз туған-туысқандары және жақындарынан тағайындаған адамдар басқарған.

МƏЛІМЕТ ҮШІН

XIX ғасырдың орта шенінде Бұхара әмірлігі, Хиуа мен Қоқан хандықтары халқының этникалық құрамы бір-біріне жақын, негізінен, өзбектер құралған. Сонымен бірге үш хандық аумақтарында тәжіктер, қазақтар, қарақалпақтар, түрікмендер, қырғыздармен бірге ұйғырлар, еврейлер, үнділер және басқа ұлыс өкілдері өмір сүрген.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Нүктелердің орнын толтыр.

1. Үш хандықтың аумағы бүгінгі күндегі Өзбекстаннан тыс, ..., ..., ... және жерлерінің бір бөлігін де өз ішіне алған.

Бұхара әмірлігі: ... бектік – ... млн. халық.

Хиуа хандығы: ... бектік, ... наменгерлік – ... мың халық.

Қоқан хандығы: ... бектік – ... млн. халық.

Картадан XIX ғасыр орта кезінде Бұхара әмірлігі, Хиуа және Қоқан хандықтары аумағын шекаралап бер.

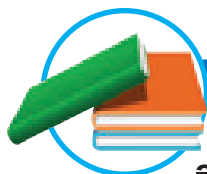
2. Дұрыс жауапты тап.

1	Бұхара әмірлігі	а	шығыста Шығыс Түркістан, батыста Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығы, солтүстікте Қазақ хандықтарының жерлерімен, оңтүстік шекаралары Қаратегін, Куляб, Дарбаз, Шағанион сияқты таулы өлкелерді өз ішіне қамтиды.
2	Хиуа хандығы	ә	шекаралары оңтүстікте Әмударияның сол жақ жағалауларынан басталып, солтүстікте Сырдарияға дейін, шығыста Памир тауларынан, батыста Хиуа хандығы жерлеріне дейін созылған.
3	Қоқан хандығы	б	Иран, шығыста Бұхара әмірлігі, батыста Каспий теңізі, солтүстікте қазақ жүздерінің жерлері.

Бұхара
әмірінің
тағы

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Бұхара әмірлігінде жоғары билеуші **әмір** болып есептеліп, оның үкіметі ұрпақтан ұрпаққа мұра ретінде өткен. Әмірлікті шектелмеген билікке ие маңғыттар әулетіне жататын билеушілер басқарған.

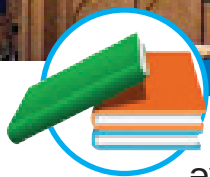
Бұхара қаласы әмірліктің әкімшілік орталығы еді. Әмірлікте атқарушы үкіметінің бас уәзірі – **құсбегінің** қолында болған. Уәлаят пен аудан бектері, құсбегі ұсынысымен тағайындалған. Қаржы және қазына істері, салықтардың жиналуы сияқты салаларды **девонбегі** басқарған.

Девонбегіне сыртқы қатынастарды жүргізу де жүктелген. Оған әмірлік құжаттарын жүргізуге жауапты **мырзабасы** бойсұнған. Әмірлікте салықтарды дер кезінде жинауға жауапты тұлға **мушриф** болып есептелген.

Дадхах лауазымындағы тұлға халықтан түсетін шағым хаттарымен шұғылданған. Жоғары билеушінің жарлықтарын **парво-нашы** жариялаған. Шарифат тәртіптері мен заңдарының орындалуы, сот жұмыстарын бақылауға **шайхулислам** жауапты болған. Әмір ордасы болып есептелген арқтағы тақ мұрагері – мұрагер тәрбиесімен **аталық** айналысқан. **Тупчибасы** әмір жасақтарының бас қолбасшысы болған. Әмірліктің қалаларында тыныштық пен тәртіпті сақтауға әмір сақшыларының бастығы – **міршапбасы** жауапты болып есептелген. **Кукалдаш** мемлекет қауіпсіздігі, әмірдің туған-туысқандары, достары мен дұшпандары туралы мәліметтер жинаумен айналысқан.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Бұхара әмірлігінде атқарушы үкімет қандай іспен шұғылданған? Әмірлікте атқарушы үкімет кімнің қолында болған?
2. Дадхах лауазымындағы тұлға қандай міндеттерді атқарған?
3. Діни-құқықтық мәселелермен шұғылданатын тұлға лауазымы қалай аталған?

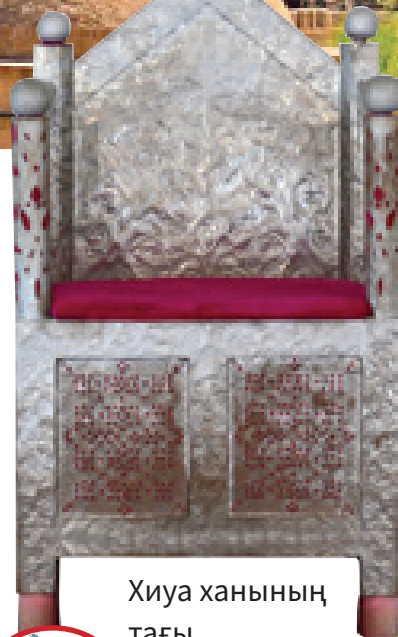

МЭЛІМЕТ ҮШІН

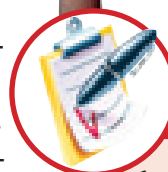
Хиуа хандығын қоңыраттар әулеті басқарған, оның жоғары билеушісі хан болып есептелген. Ханның ордасы Хиуа қаласында орналасқан. Бұл қалада ішкі – Ишан қамалы және қорғаныс қабырғасымен қоршалған сыртқы – **Дишан** қамалы болған.

Хандықта жоғары мансап иесі **девон-бегі** болып есептелген, оның қоластында **құсбегі, мехтар, аталықтан** құралған кеңес қызмет атқарған.

Халықтың тыныштығы және қорғанысымен **міршапбасы**, хандықтағы тәртіп-ереже істеріне хан әскерлерінің қолбасшысы – **жасауылбасы**, діни істер мен шариғат істерінің сақталынуы мен қолданылуы мәселелеріне **шайхулислам**, суару құрылымдары мен су қамсыздығы және оның бөлінуіне **міраббасы** жауапты болған. Әскери бөлімдерге сарбаздардың басшылары қолбасшылық еткен. Әскери қызметкерлер салықтардан азат етілген.

Хиуа ханының тағы

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Хиуа хандығын қайсы әулет басқарған?
2. Хандықтың мемлекеттік басқаруында қандай лауазымдар болған?

Қоқан ханының тағы

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Қоқан хандығын мыңдар әулеті басқарған және оның әкімшілік орталығы Қоқан қаласы болған.

Ең жоғары әскери лауазым **әмірсарбаздары** болған. Ол әскери **уәзір** болып есептелген. Хандықтағы жеке әскери бөлімдерге **мыңбасылар** басшылық еткен. Олар бас уәзір міндетін атқарған.

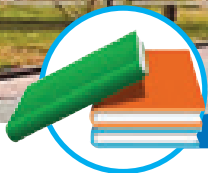
Қазына істері мен қаражаттарын **мехтар** бақылап отырған. **Қазыкалан**, қазылар ислам дінінің ережелері негізінде сот істерін жүргізген. **Мухтасиб** төрағалар діни істер, шариғат ережелерінің сақталуын, сауданың дұрыс жүргізілуін бақылаған. Хандықтағы ішкі тәртіп-ереже істерімен **міршаптар** шұғылданған.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Бұхара әмірлігінде сот бастығы қазыкалан, төраға калон болып есептелген, бұл лауазым Қоқан және Хиуа хандығында қалай аталған?
2. Бұхара әмірлігі, Хиуа мен Қоқан хандығындағы үкімет мансаптарын айтып бер.
3. Хандықтарда сот істері кімдердің қолында болған?
4. Төмендегі кестені толтыр:

№	Мемлекет аты	Аумағы	Халқы	Басқару	Лауазымдар

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Бұхара әмірлігі, Хиуа мен Қоқан хандықтарында жерге иелік ету түрлері дерлік бірдей еді. XIX ғасырда халықтың басым көпшілігі үлкен жер иелеріне тиісті егін алқаптарында еңбек еткен. Олар жалға алған жерлері үшін өнімнің бір бөлігін **хираж** ретінде төлеген.

Салық және төлемдерді өнім немесе ақша көрінісінде төлеген. Бұдан тыс, суару құрылымдары, жолдар, көпірлер құру, және оларды жөндеу сияқты істер де болған.

Бұл дәуірде халықтан хираж, зекет, су, диірмен, тұз, мүлік, үй алдындағы жер, бау салығы және басқа салықтар жиналған. Хиуа хандығында негізгі салық **салғұт** деп аталған. Әскери міндетте әрбір ер кісі азық-түлігі, қару-жарақтарымен бірге қатысуы керек болған. Әрбір аумақта халық және әкімшілік өкілдері суару саласына міндетті және жауапты болған. Суару істерімен **мұраптар** шұғылданған.

Қоқан хандығында халық, негізінен, суармалы диқаншылықпен айналысқан. Аңғар аумағында ірі суару құрылымдары – Шахрихансай, Өндіжансай, Марғұлансай, Жаңаарық, Ұлынар, Қарадария сияқтылар болған. Су шығуы қиын болған жерлерге арнаулы құрылымдар – шығырлар арқылы су шығарылған.

Өмудария, Сырдария сулары әртүрлі суару жүйелері – каналдар және оның бойларына құрылған тоғандар арқылы егін далаларына жеткізілген.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Халықтың қандай еңбек міндеттері болған?
2. Салық пен төлемдер қандай көріністе төленген?
3. Мәтінді оқы. Орта Азия хандықтарын аграр мемлекеті деуге бола ма? Не үшін?

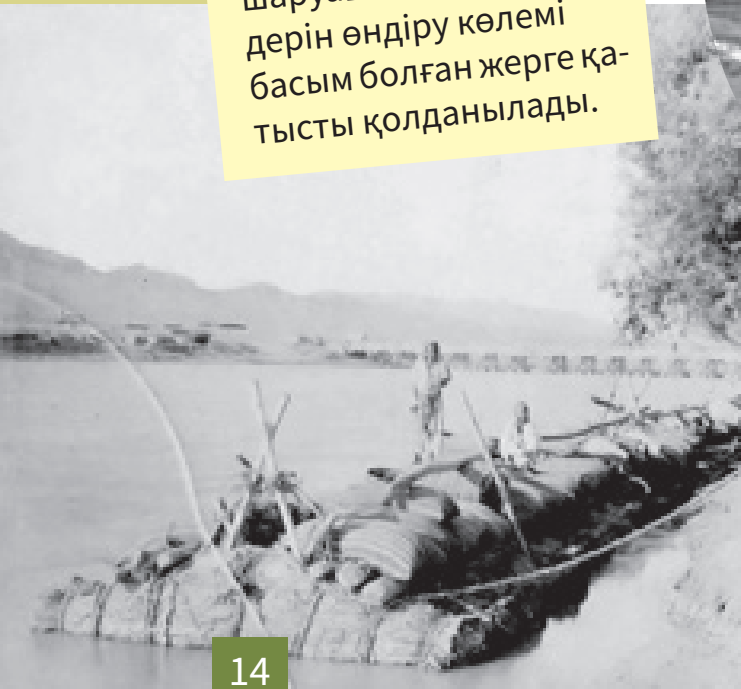

Аграр (латынша – *agrarius*) – жерге, далаға тиісті – ауыл шаруашылығымен шұғылданатын аумаққа, халықтың ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру көлемі басым болған жерге қатысты қолданылады.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Неліктен әрбір аумақта суару саласына әкімшілік өкілдері міндетті және жауапты етіп тағайындалған?

БІЛЕСІҢ БЕ?

Орта Азия мемлекеттерінде көптеген қолөнершілік орталықтары болып, олар жергілікті ерекшеліктеріне қарай әртүрлі қолөнершілік салаларына маманданған. Мысалы, Марғұланда атлас тоқу, тақия тігу, Риштанда құмыра жасау, Шахриханда пышақ жасау, тақия тігу, ағаш шебері, Чустта да тақия тігу, пышақ жасау, Қоқанда темір шеберлігі, ағаш шеберлігі, зергерлік, Бұхарада және Самарқандта зергерлік, Хиуада сәулеткерлік, нақышкерлік дамыған.

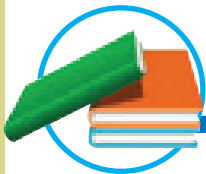
Бұхара әмірлігінде бұл дәуірде құмыра жасау, темір шеберлігі, мыс шеберлігі, зертігушілік, шыны жасау, оймакерлік, көркем кестешілік салалары да кең тараған.

Хандықтарда темір өнімдеріне талап үлкен болғандықтан металды өңдеу жергілікті теміршілік саласы дамыған. Орта Азия саудагерлері Иран, Қытай, Үндістан, Ауғанстан, Ресей мемлекеттері және қазақ жүздерімен сауда жасаған. Шетелде қолөнершілердің зергер өнімдері, шәйі және атлас маталары, құмыра жасау бұйымдары жоғары бағаланған.

Бұл дәуірде АҚШ-та Солтүстік пен Оңтүстік арасында басталған азаматтық соғыстың (1861–1865) салдарынан Ресейдің тоқымашылық өнеркәсібі үшін мақта шикізатына тапшылық пайда болды. Тоқымашылық өнеркәсібі үшін шикізат болған мақтаның жетіспеушілігі Орта Азия жерлері және ресурстарына талапты арттыра түсті.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Үш хандықта да білім беру дерлік бір түрде жүргізілген. Медреселерде оқу мерзімі қыркүйек айының екінші жартысында басталып, наурыз айының ақырына дейін созылған. Сонда оқу мерзімі 6 ай мерзімді болған. Білім алу мерзімі көп жағдайларда шектелмеген. Медреселер мударис, имам, қазы, мырза, қаржы істерін жүргізушілер, жер-суды үлестіруші сияқты мамандарды даярлаған. Бұл дәуірде екі тілде, яғни өзбек және парсы тілдерінде шығармашылық жасаған. Орта Азия халықтарының ортақ тарихы мызғымас достық негізіне құрылған еді.

Тарихтың қай дәуірінде болмасын, жергілікті халық білім алуға ұмтылып келген. Дәстүрлі білім беру жүйесінде мектептер бастауыш оқу беру ордалары болып, олар қала, қыстақтарда және ауылдарда да болған. Олар әдетте, мешіт, медреселердің жанында немесе жеке аулаларда ұйымдастырылған. Мектептерде діни білімдермен бір қатарда география, санау, сауаттылық секілді сабақтар да берілген.

Әрбір отбасында ішкі және сыртқы аулалар болып, оларда ұйымдастырылатын мектептерде негізінен, бастапқы сауаты ашылған. Егер ұл балаларға сабақ беретін ұстаздың әйелі де іштегі аулада әйел-қыздарға сауатын ашса, нұр үстіне нұр болып, ұстаз, білім алу жаңалықтарын әйелі арқылы әйел-қыздарға да жеткізіп тұруға мүмкін болған.

Әрбір ата-ана перзенттерін білім алу үшін мектепке жіберген. Оқушылар бастапқы «Хафтияқты» бітірген соң «Чор-кітапты» (Төрт кітап) оқыған.

Медреселер мен мектептер уақып мүлкінен қаржыландырылған. Оқушылар медресеге мектепті бітірген соң қабылданған. Олардың жасы 10 жастан 40 жасқа дейін болған.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

XIX ғасырдың басында Британияның Ост-Индия компаниясы стратегиялық мәнге ие болған хандықтар аумағына қызыға бастады. 1825 жылы Англия аймақтық байланыстарды жолға қою үшін М. Муркрофтты Бұхараға жіберді.

1832 жылы Бұхараға А.Бёрнс, 1844 жылы майор И. Вольф, 1843 жылы Хиуа және Бұхараға капитан Ж. Аббот жіберілген.

Орта Азия мемлекеттеріне әскери салада жәрдем беру және оларға Ресей империясына қарсы әскери одақ түзу ұсынысымен Бұхараға келген Англияның Ост-Индия компаниясы өкілдері Ч. Стодарт пен А. Конноли 1842 жылда әмір тарапынан өлтірілді.

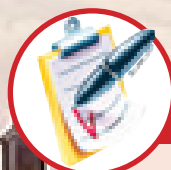
Бұған жауап ретінде Англия үкіметі Бұхараға қарсы Ауғанстанмен бітім түзіп, оларды қаруландырады. Нәтижеде 1855 жылы өзбектер мен тәжіктер жасайтын Әмударияның оңтүстік жағалауындағы аумақтар Ауғанстан уәлаятына айналдырылды.

А.Бёрнс

Ж. Аббот

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Ост-Индия компаниясы қашан құрылған еді? Бұл компания немен шұғылданған?
2. Бұл компания неліктен Орта Азияға қызықты?
3. Суретте бейнеленген А.Бёрнс пен Ж. Аббот неліктен еуропалық киімдерде емес? Жауабыңды дүниежүзілік тарихтан алған білімдерің негізінде дәлелдеп бер.

БИЛЕСІҢ БЕ?

Ресей империясы сыртқы саясатында өз шекараларын шығысқа қарай кеңейту үшін алдын Бұхара әмірлігі, Хиуа және Қоқан хандықтарымен жан-жақты байланыстар орнатуға әрекет етті.

Халықаралық шеңберде ағылшын тауарларының Орта Азияға кіріп келуі, Англияның бұл аумаққа деген қызығуының арта түсуі Ресей империясы үкіметінің басқыншылық әрекеттерін жылдамдата түсті.

Ауғаныстан Ресей пен Англия ортасында. Сол дәуір карикатурасы

XIX ғасырдың бірінші жартысында Орта Азия хандықтары бірін-бірі қолдап-қуаттамады, керісінше, өзара қарама-қайшылықтар оларды әлсіретті.

Мұндай жағдайдың салдарынан хандықтардың басып алынуы оңай болды.

XIX ғасырдың орта шенінде Англия Орта Азияға қызыға бастады.

Ресей империясының Бұхара әмірлігі, Қоқан және Хиуа хандықтарын басып алу әрекеттерін жылдамдатуға себеп болды.

Ресей империясын Орта Азиямен байланыстыратын сауда жолдарын толық өз қолына қолына алуға әрекет етті.

Ташкентке алып баратын негізгі Орынбор жолында әскери бекіністер құрылды. 1847 жылы Сырдарияның Аралға құйылатын жерінде Райым бекінісі құрылды.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Бұхара әмірлігі, Хиуа мен Қоқан хандығындағы басқарудың ортақ жақтарын анықта.
2. Абдулла Қодиридің «Өткен күндер» романында: «Өткенге қайтып іс бастау қайырлы, дейді. Соған қарай, тақырыпты өткен уақыттан, жақын өткен күндерден, тарихымыздың ең күңгірт, қара күндері болған кейінгі «хан замандарынан» белгіледім» деп жазғанында нелерді назарда тұтқан? Пікіріңді баяндауда бұл дәуірге тиісті ғылыми және көркем әдебиеттерден пайдалануыңа болады.
3. Аю, арыстан және адам бейнеленген суретті қалай түсіндірген болар едің?

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ОРТА АЗИЯҒА ЖҮРІСІ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ

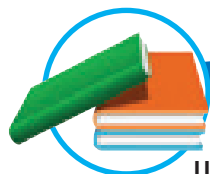
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Қоқан хандығының солтүстік аумақтарының басып алынуы.
- Түркістан генерал-губернаторлығы және Түркістан әскери округының түзілуі.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

- Дүниежүзі тарихынан алған біліміңе сүйеніп төмендегі сұрақтарға жауап бер:
1. XIX ғасырда Ресей империясының әскери құдіреті мен тәжірибесі қандай болған?
 2. Орта Азия хандықтарының әскери күштері мен сол дәуірдегі Ресей империясы армиясының айырмашылығын атап көрсет.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Ресей императоры Александр II-нің 1859 жылы Қоқан хандығын басып алудың жалғастырылуы туралы нұсқауынан соң әскери әрекеттер күшейді. Ол үшін, ең алдымен, хандықтың Ташкент қаласы басып алынуы керек еді. Ташкентті басып алуда Ақмешіт бекінісі әскери әрекеттердің сүйенішіне айналды. Империя әскерлерінің Ақмешіт бекінісін басып алу бойынша алғашқы әрекеттері (1852 жылы) жеңіліске ұшыраған соң, 1853 жылы оны басып алу үшін екінші рет шабуыл басталды. 3 мыңнан астам кісіден құралған орыс әскери жасағын 400 кісіден құралған бекініс қорғаушылары 20 күн бойы қарсылық көрсетті. Қоршауда қалған бекініс қорғаушылары соңғы мүмкіндіктеріне дейін шайқасты. Күштер тең болмағандығынан империя үкіметінің әскерлері бекіністі қолға алады. Бұл қалаға Перовский форты деген ат берілді.

Ақмешіт
қолбасшысы
Жақып
Бек және
Шайқастан
соң Ақмешіт
үйінділері

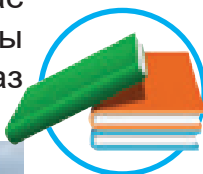
1864 жылы Ресей империясының үш мыңнан астам жасағы екі бағытта: бірі Перовский фортынан (Орынбор жақтан), ал басқасы Верный (Алматы) қаласы жағынан Ташкентті басып алу үшін жолға аттанды. Олар алдын Талас өзенінің сол жағалауындағы Әулиеата (қазіргі Тараз қаласын) басып алды.

Түркістан

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Неліктен ең алдымен Ташкент қаласын басып алу керек деп табылды? Ташкенттің стратегиялық маңызы неден құралған еді?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Түркістан мен Шымкент қалаларының қорғанысына Қоқан ханының әмірсарбазы Алиқули (Әлімқұл) басшылық етті. Күштер тең емес еді. Сол дәуірдің заманалық қаруларымен қаруланған империя әскерлері Қоқан хандығына тиісті Түркістан қаласын басып алды да, 20 километрлік бекініс қабырғасымен қоршалған Ташкентті басып алуға дайындық жасай бастады.

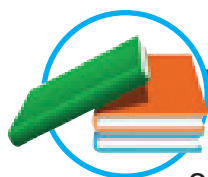
Бұл әскери әрекеттерге М.Черняев қолбасшы етіп тағайындалды. 1864 жылдың күзінде Шымкент қаласы басып алынып, Жаңа Қоқан сызығы негізінде қолға енгізілген бекіністер біріктірілді. Нәтижеде Райым бекінісінен Перовский фортына дейін Сырдария бекініс сызығы, Семипалатинсктен Верный қаласына дейін Сібір бекініс сызығы пайда болды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Нүктелердің орнын толтыр.

1. Ақмешіт бекінісін басып алу үшін ... шабуыл 1853 жылы басталды. ...дан артық адамнан құралған әскери жасаққа ... кісіден құралған бекініс қорғаушылары ... күн бойы қарсылық көрсетті.
2. Ақмешіт – ... жылы, Шымкент, Түркістан – ... жылы басып алынды.
3. отряды Қоқан хандығына тиісті Түркістан қаласын басып алды.
4. ... Түркістан мен Шымкент қалаларының қорғанысына жасауға Қоқан ханы тарапынан жіберілген.
5. ... жылдың күзінде ... бекінісінен фортына дейін ... бекініс сызығы, ...ден ... қаласына дейін ... бекінісі сызығы пайда болды.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Ташкент Орта Азияның саяси, экономикалық, ірі әкімшілік және сауда орталықтарынан бірі болып есептелген. Жан-жақтан қалаға кіру үшін құрылған 12 қақпаны сақшылар күзеткен. Қаланы қорғау үшін құрылған қабырға артында Кайковус арығының суымен толтырылатын орлар болған. 1864 жылы 1-қазанда Черняев өзін империяға жақсы көрсету үшін шұғыл түрде Ташкентті қолға алмақшы болды. Бірақ, қала қорғаушылары Черняевті Шымкентке шегінуге мәжбүр етті.

Ташкент. Ескі қала картасы. XIX ғасыр.

БІЛЕСІҢ БЕ?

XIX ғасырдың екінші жартысында Ташкент қаласының 12 қақпасы болған. Олар Лабзак, Тахтапул, Қарасарай, Сағбон, Шығатай, Көкше, Самарқант, Камолон, Бесағаш, Қоймас, Қоқан, Қошғар. Ташкент төрт – Бесағаш, Көкше, Себзар және Шайхантаур аудандарына бөлініп, әр ауданды өз ақсақалы басқарды.

1865 жылы сәуір айының соңында М.Черняев басшылығындағы әскери жасақ Шыршық өзенінің сол жағалауына жайғасқан Ниязбек бекінісіне келіп, оны күрессіз тапсыруын ұсынады, бірақ бекініс қорғаушылары бұл ұсынысты мақұлдамай, қорғануға өтеді. Бекініске зеңбіректерден оқ жаудырылып, қабырғалары бұзып тасталды.

Нәтижеде Ниязбек қорғаны дұшпан қолына өтті. Сол бекіністің қолға алынуы Черняевқа Ташкентті су қамсыздығынан бөліп тастау мүмкіндігін берді. Оның бұйрығымен Ташкент қаласының халқын сумен қамтамасыз ететін Шыршық өзеніндегі тоған бұзып тасталады.

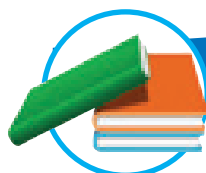

Ташкент – Орта Азияны басып алу үшін негізгі жолақша, әскери жасақтардың келешектегі әрекеттері үшін тірек нүкте міндетін атқаратын нүкте болып есептелген.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Ташкент қаласы қақпаларының аттарын айтып бер. Берілген картадан пайдаланып, қала қақпалары қайсы ауданда орналасқанын көрсет.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Ташкент қаласы сусыз қалса да, сарбаздары мен халық қаланың әрбір махалла көшесінде жасалған тосқауылдарда қатты қарсылық көрсетті. Негізгі шайқас Камолон қақпасынан Хадрадағы орталық базарға апаратын көшеде болып, империя әскерлері төрт зеңбірек қорғауында болған тосқауылдан өте алмады.

Ташкент қорғанысында қала қорғаушылары мен Қоқан хандығы әскерлері әмір сарбазы Алиқули басшылығында қарсылық көрсетті. Алиқулидың қаза табуы қала қорғаушыларын әбігерге салып қойды.

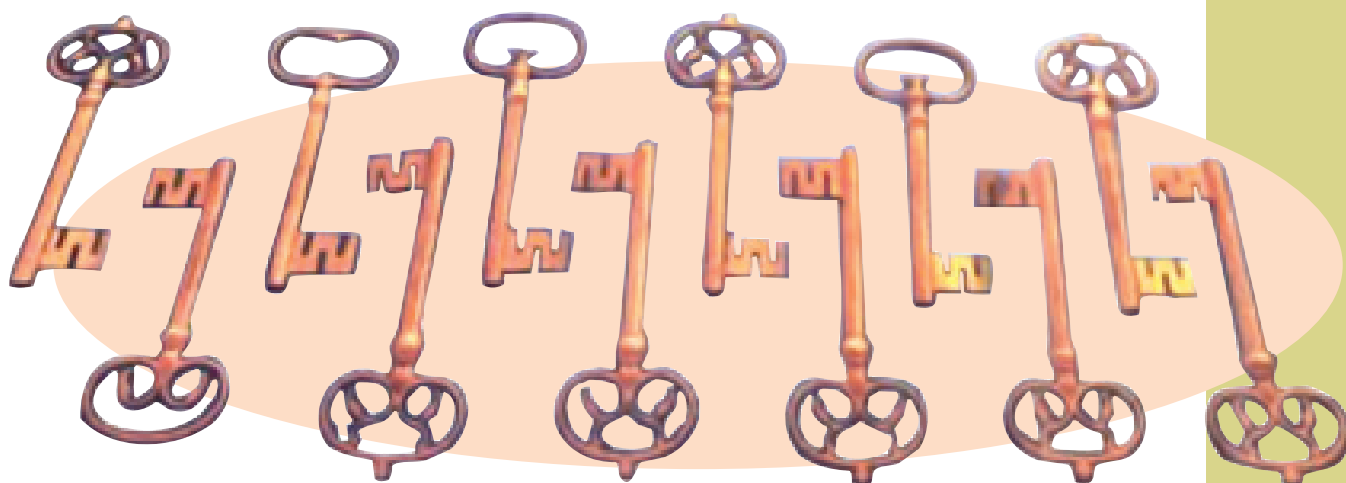
Ташкент қорғанысына Бұхара әмірлігінен кешігіп жетіп келген әскерлердің пайдасы болмады. Қала өрт ішінде қалды. 1865 жылы маусымда қала басып алынды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Нүктелердің орнын толтыр:

1. 1864 жылы 1-қазан – Черняевтің бірінші шабуылы, ...бекінісінің басып алынуы.
2. 1865 жылы Орынбор генерал-губернаторлығы құрамында...уәлаят құрылды. Оған ... әскери губернатор етіп тағайындалды.
3. 1865 жыл 6-тамызда »...уәлаятын басқару туралы Уақытша ...» қабылданды.

Ташкент қаласының 12 қақпасының кілттері

М.Черняев Бесағаш, Көкше, Себзар және Шейхантаур бөлімдерінің ақсақалдарын шақырды. Келіссөзде Ташкент қазықаланы Хакімқожа, Әбілқасым ишан, Салықбек дадхах пен қаланың басқа мәртебелі кісілері қатысты. Ақсақалдар қаланы «ерікті түрде тапсыру» туралы бітімге қол қоюға мәжбүр етілді.

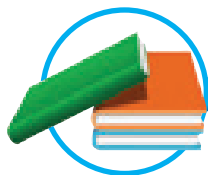
Бұған қарсы болған Салықбек дадхах, Әбілқасым ишан, Хакімқожалар Сібірге сүргін етілді. Әскери басқыншылық жүрістері нәтижесінде басып алынған аумақтарда Түркістан уәлаяты түзіліп, оған М.Черняев губернатор етіп тағайындалды.

Уәлаят бөлімдерінің әскери негізде түзілуінен мақсат империя үкіметінің келешектегі әскери жоспарларын іске асыруында Ташкент тірек әкімшілік аумағы міндетін өтеуі көзделген еді.

Халықаралық шеңберде Черняев өз басқыншылық іс-әрекеттерін ақтау мақсатында «жергілікті ақсақалдарды Ташкент ерікті тізе бүкті, халықтыныштығын сақтап қалу үшін ташкенттіктер өздері Ресей әскерлеріне қала қақпаларын ашып берді», деген мазмұндағы хатты императордың атына жазуына мәжбүр етті.

Ресей империясына қосып алынған жерлер

МЭЛІМЕТ ҮШІН

1865 жылы Түркістан уәлаяты құрылды. 1867 жылы басып алынған аумақтарды өз ішіне қамтитын Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды және Түркістан әскери округы түзілді.

Ташкент қаласы генерал-губернаторлығының орталығы етіп белгіленді. Түркістан генерал-губернаторлығына Ресей императорының жарлығы бойынша генерал фон Кауфман тағайындалды. Ол әрі Түркістан әскери округының қолбасшысы да еді.

Бастапқыда Түркістан генерал-губернаторлығы әкімшілік жағынан екі уәлаят: Сырдария (орталығы – Ташкент) және Жетісу (орталығы – Верный) уәлаяттарына бөлінген. Сырдария уәлаятының аумағына, негізінен, 1865 жылы түзілген Түркістан уәлаятына тиісті болған жерлер және Қоқан хандығының басып алынған солтүстік аумақтары кірген.

Ал Жетісу уәлаяты Семей уәлаятының Сергиополь, Қапал және Алатау округының жерлері және бұрынғы Түркістан уәлаятының бір бөлігінен құралған күйде түзілді.

БІЛЕСІҢ БЕ?

Орынбор генерал-губернаторлығы Орта Азиядан алыста орналасқандығы үшін басқаруда қиыншылықтар тудыруы бұл жерде жеке генерал-губернаторлықтың түзілуін қажет етті.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Жаңа генерал-губернаторлық құрудан және қандай мақсат көзделген деп ойлайсың?

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Түркістан уәлаяты неліктен әскери негізде құрылған?
2. Түркістан уәлаяты не себепті Түркістан генерал-губернаторлығына айналдырылды?
3. Ташкент қаласының қорғанысы үшін сен қандай жолды таңдаған болар едің? Неліктен?
4. "Ташкент қорғанысы» тақырыбында көркем әңгіме түзіп көр. Тарихи тұлғалармен бірге ойдан шығарылған бейнелерден де пайдалан.
5. Черняев қандай мақсатта халықаралық шеңберде өз іс-әрекеттерін ақтады? Ол өз мақсатына қай дәрежеде қол жеткізді?

БҲХАРА ӘМІРЛІГІ МЕН ХИУА ХАНДЫҒЫНЫҢ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ВАССАЛЫНА АЙНАЛУЫ

БҮГІНГІ САБАҚТА

- Бұхара әмірлігі мен Ресей империясы арасындағы шайқастар, 1868 және 1873 жылғы бітімдер.
- Қоқан мен Хиуа хандығының Ресей империясының әскери жүрістеріне қарсы әрекеттері.
- Гандемиан бітімі.
- Ферғана уәлаятының құрылуы.

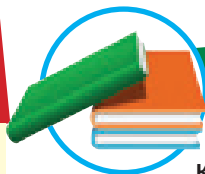
ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Ресей империясының Ташкент қаласын басып алғаннан кейінгі әскери жоспары қандай болған?
2. «Бөліп таста да, үстемдік жаса» дегенде нені түсінесің?

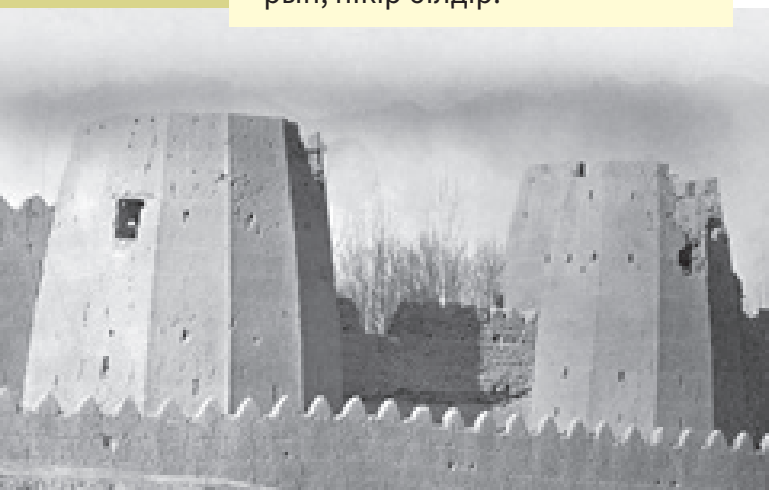
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Неліктен Ресей империясы әскерлері Хожентке шабуыл жасады? Бұхара әмірлігі, Қоқан хандығы картасынан Хожент қаласы орналасқан нүктені тап. Оны Қоқан, Ташкент, Балх және Бұхарамен ұштастырып, пікір білдір.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Ресей империясы Ташкент қаласын басып алған соң барлық әскери әрекеттерді Ташкент қаласынан тұрып ұйымдастырды, әрі басқарды. Отаршылар өздерінің негізгі ережесі болып есептелген «Бөліп таста да, үстемдік жаса» деген қағидасына негізделіп, хандықтардың бірігуіне жол бермеді. 1866 жылы 8-мамырда Ресей империясы мен Бұхара әмірлігі жасақтары Ержар қыстағы маңында қақтығысты. Күштер әскери жағынан тең болмағандықтан әмір әскерлері жеңілді. Ресей империясының әскерлері Бұхара жасағын қысымға алуды тоқтатып, алдын Қоқан хандығы мен Бұхара әмірлігі арасында орналасқан Хожентке қарай жол алды. Мамыр айында Хожент бекінісі қоршауға алынды. Қоршау екі күнге созылды. Басқыншылар қорғаушылардың қорғанысын жарып өтіп, қаланы иеледі.

Орыс әскерлері басып алған Хожент қақпасы.

Ресей империясының Түркістан уәлаятының губернаторы Н. Крижановский Бұхара әмірінің өкілімен бітім бойынша кездесіп, 10 күн ішінде 100 мың рубль табан төлеуді талап етті.

Белгіленген мерзім өткен соң, Крижановский Бұхара әмірінің талаптарды орындамағанын сылтау етіп, өз әскерлеріне әмірлікке қарсы шабуыл бастауға бұйрық берді. Губернатордың әскери жасақтары Оратөбені жаулап алды. Содан соң Жызаққа қарсы әрекет бастады. Үздіксіз атыстар екі тәулікке жалғасты. Жызақ қаласы да империя үкіметінің қолына өтті. Бұл шайқаста екі жақтан да 6 мыңнан көбірек адам қаза тапты. 1864–1866 жылдар барысында басып алынған аумақтардан құралған Сырдария уәлаяты құрылды.

1868 жылы Түркістан генерал-губернаторы Кауфман Әмір Мұзафарды генерал-губернаторлық шекараларына бастырып кіруге дайындық көруде айыптап, 4 мыңнан астам жасақтан құралған әскери от-

рядпен Самарқантқа бастырып кірді.

Ресей империясы әскерлері әмірлік сарбаздарына мылтықпен зеңбіректен оқ жаудырды. Шопаната мен Зирабұлақ төбелігіндегі шайқастарда Бұхара әмірінің әскерлері жеңілді.

Кауфман Самарқант бектігін Ресейге беру, «әскери қаражаттарды» төлеу және 1865 жылдан бері Түркістан өлкесінде қолға алынған барлық нәрселерді Ресей мүлкі деп тән алу шартымен бітім түзуге ұсыныс жасады. Әмір Мұзаффарға жазған хаты жауапсыз қалды.

Ресей империясының әскери жүрістеріне қарсы Китаб бегі Жорабек пен Шахрисабз бегі Бабабек басшылығында Самарқантта күрес жүргізілді. Қорғаушылар 1868 жылы 2-маусымда Ресей империясы әскерлері гарнизоны орналасқан бекініске шабуыл жасады. Бірақ гарнизоншыларға жәрдемге қосымша күштер жетіп келді, содан соң қорғаушылар Самарқанттан шығып, тауға қарай шегінуге мәжбүр болды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Ресей империясының Бұхара әмірлігіне қарсы соғысын бастауға не сылтау болды?
2. Жызақтың басып алынуын қалай түсіндіресің?
3. Хожент пен Оратөбе қалаларының бағындырылуы туралы нелерді білдің?
4. Картадан 1864–1866 жылдарда басып алынған аумақтарды көрсет.

МƏЛІМЕТ ҮШІН

Ресей империясы жаңа басып алған аумақтарда Самарқант пен Каттақорған бөлімдерінен құралған Зарафшан округын түзді.

Зирабұлақ шайқасынан кейін Әмір Мұзафар өз жеңілісін тән алып, Кауфманның Түркістан генерал-губернаторлығының жаңа шекаралары туралы ұсынысын қабылдауға мәжбүр болды.

Сонымен, Ресей империясы басқыншылық жүрістерінің екінші басқышы аяқталды. Бұл тарихқа «Зирабұлақ бітімі» деген атаумен кірді.

Кауфман 1868 жыл 23-маусымда Самарқантта әмір Мұзафармен Бұхара әмірлігін Ресей империясының протекторатына айналдырған бітіміне қол қойды.

Бұхара мен Ресей империясы 1873 жылы әмірлікке өз өкілін тағайындау құқықын беретін жаңа бітімге қол қойды. П. Лессар Ресей империясының Бұхара әмірлігіндегі бірінші өкілі етіп тағайындалды. Нәтижеде империя үкіметі Бұхара әмірін өз ықпал шеңберіне енгізіп, одан өз мүдделері жолында пайдаланды.

Зирабұлақ бітімі бойынша басып алынған Ташкенттен Самарқантқа дейінгі барлық аумақ – Хожент, Оратөбе, Панжикент, Жызақ, Самарқант, Каттақорған қалалары Ресей империясының қарамағына өтті.

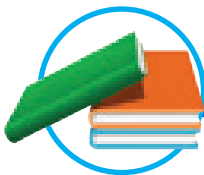
1869–1870-жылдары Ресей империясы Сыртқы істер уәзірлігі Англия мен Ауғанстан және Орта Азиядағы шекараларды белгілеу жөнінде келіссөздер жүргізді. Нәтижеде шекаралар Әмудария бойымен Панж ауданынан өткізілуіне келісілді. Бұхара әмірлігі мен Иран арасындағы шекара 1881 жылы 10-желтоқсанда Иран шахы мен Тегерандағы Ресей елшісі қол қойған құпиялы бітім белгіленді.

1885–1887 жылдардағы келіссөздер нәтижесінде шекараларды белгілеу бойынша ағылшын-орыс комиссиясы Ресей империясының Орта Азиядағы Бұхара әмірлігінің жерлері мен Ауғанстан арасындағы шекара сызығын белгілеуді соңына жеткізді.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Неліктен Кауфман Самарқантқа шабуыл жасады?
2. Неліктен Зирабұлақ шайқасында әмір әскерлері жеңілді?
3. Самарқантта халық әрекеттерінде кімдер басшылық етті?
4. 1868 жылғы бітім бойынша әмірліктің қайсы аумақтары Ресей империясы қарамағына өтті?
5. 1873 жылғы бітімнің маңызын айтып бер.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Ресей империясының келесі әрекеттері Хиуа хандығын басып алуға бағытталды. Сол арқылы ол Өмударияны қолға алуды мақсат етіп алған еді. Ол үшін Ресей империясы бес жыл мұқият дайындық көрді.

Кауфман басшылық еткен көп санды әскери жасақ 1873 жылы ақпанда өзі орналасқан жерлері – батыста Маңғышлақ, солтүстікте Орынбор, шығыста Түркістан және оңтүстікте Красноводск секілді төрт әскери округтан дерлік бір мезетте жолға аттанды. Ресей империясының әскерлері мен Хиуа хандығы жасақтары арасында мамыр айында Хазорасп бекінісі, Қоңырат, Хожейлі, Маңғыт қалалары және Хиуа қаласы маңында шайқастар болып өтті.

1873 жылы мамырдың орта шенінде отаршыл үкіметтің негізгі әскерлері Хиуаға жетіп келді. Кауфман әскерлері Хазорасп қақпасы арқылы хандықтың астанасын иеледі. Кауфман Хиуаны басып алған

соң хан қазынасын контрибуция (табан) ретінде кәмпескелеп, қазынасындағы материалдық және рухани байлықтарын Санкт-Петербургке жөнелтті. Кауфман Хиуаны қолға алған соң 1873 жылы 12-тамызда Гандемиан қыстағында Хиуа ханы Мұхамед Рақымхан II бітімге қол қоюға мәжбүр болды.

Хиуа хандығына тиісті Өмударияның оң жағалауы, оған көрші жерлердің барлығы, бұл жерлерде жасайтын отырықшы және шаруагер халқымен бірге хандық иелігінен шығарылды. Бітім бойынша, Хиуа хандығы 2 миллион 200 мың рубль мөлшердегі табан төлемін 20 жыл бойы төлеуі белгіленді. Хандық қазынасында жеткілікті дәрежеде ақша болмағаны үшін бұл табан халықтан жинап алынатын болды. Гандемиан бітімі Хиуа хандығының Ресей империясына тәуелділігін, ханның мемлекет басшысы дәрежесінде басқа мемлекетке бағынғандығын білдіретін құжат болды.

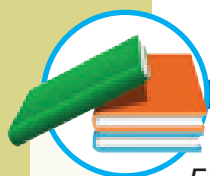
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Хиуа хандығының басып алынуындағы бастапқы әрекеттері жөнінде әңгімелеп бер.
2. Неліктен Кауфман Хиуаға қарсы шабуылға ұзақ уақыт дайындалды?
3. Хиуаға қарсы шабуыл қалай ұйымдастырылды?
4. Гандемиан бітімі Хиуа хандығының жағдайына қалай әсер етті?

Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығы Ресей империясының протекторатына айналғандығы туралы бітімге қол қойылса да, негізінде оның вассалына айналтырылған еді.

1717 жылы А. Бекович-Черкасский 1839 жылы В. Перовский басшылығындағы әскерлердің Хиуа хандығына жасаған шабуылы сәтсіздікпен аяқталды.

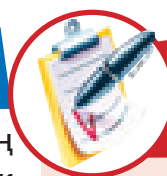
МƏЛІМЕТ ҮШІН

Ресей империясы XIX ғасырдың 50–60-жылдарында әскери басқыншылық жолымен Қоқан хандығы аумағының бір бөлігін басып алды. Бұл дәуірде хандық жерлері біраз қысқарып, қазынаға түсетін табыстар кемиді. Ресей саудагерлеріне үлкен мүмкіндіктер берілді. Соғыс нәтижесінде көрілген шығындар халықтың мойнына түсті, салық пен міндеттемелер көбейді. Мұның салдарынан Қоқан хандығында ішкі қарама-қайшылықтар, халық наразылығы күшейді. Ішкі қарама-қайшылықтарды жоя алмаған Құдаярхан Меккеге қаж сапарына барады және ол жерден қайтып келе жатып Ауғанстанда қаза табады.

1875 жылы Құдаярханның орнына таққа Насриддинбек отырды. Қоқан хандығында саяси жағдай шиеленісіп, көтеріліс бүкіл аңғарды қамтып алды. Кауфман әскерлері де аңғарда соғыс әрекеттерін бастап жіберді. Жаңа хан 1875 жылы 22-қыркүйекте Қоқан ханы берілгендігі туралы бітімге қол қойды.

Бітім бойынша, Қоқан ханы сыртқы саясатта ешқандай бітімдер түзе алмайтыны, екі миллион рубль табан төлейтіні, Сырдарияның оң жағалауындағы жерлер – Наманган мен Чуст Ресей қоластына өткендігі белгіленген еді. Бұл жерлерде құрылған Наманган бөліміне генерал М.Скобелев бастық етіп тағайындалады.

Насриддинбек қол қойған бітімнен наразы болған халық көтеріліске шығады. Олардан біріне Мулла Исқақ Мулла Хасан ұлы «Полатхан» деген атпен жетекшілік етті. 1875 жылы қазан айының басында Полатханға қарсы Скобелев басшылығындағы әскери жасақ шабуыл жасайды. 1876 жылы ақпан айында ғана әскери басымдылықпен хандық басып алынды. Полатхан және оның жақтастары өлтірілді. 1876 жылы ақпанда Ресей империясы үкіметінің Қоқан хандығы жойылғандығы туралы жарлығы жарияланды. Осылайша Қоқан хандығы аумағы орнында Түркістан генерал-губернаторлығы құрамына кіретін Ферғана уәлаяты құрылды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Әулиеата, Ақмешіт, Шымкент, Ташкент, Хожент қалаларының қолдан кетуі Қоқан хандығына қалай әсер етті?

2. Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығының Ресей вассалына айналуынан Қоқан хандығының әлеуметтік-экономикалық қатынастары, сыртқы саясатына қалай әсер етті? Пікіріңді дәлелде.

Полатханның шынайы аты Исқақ Мулла Хасан ұлы болып, Қоқан ханы Олимхан (1801–1810) немересі Полатхан атынан жасанды хан ретінде 1873–1876 жылдарда көтеріліске басшылық еткен.

БІЛЕСІҢ БЕ?

Орта Азияның Ресей империясы тарапынан басып алынуы төрт басқышта жүзеге асырылды.

Бірінші басқыш — 1847- 1865 жылдары Ресей империясы тарапынан Қоқан хандығының солтүстік-батыс уәлаяттары мен Ташкент қаласы басып алынды. Басып алынған аумақтарда Орынбор генерал-губернаторлығы құрамына кіретін Түркістан уәлаяты құрылды.

Екінші басқыш — 1865-1868 жылдар Қоқан хандығы мен Бұхара әмірлігіне қарсы басқыншылық әрекеттері іске асырылды.

Үшінші басқыш — 1873-1879 жылдар барысында Хиуа хандығы жерлерінің бір бөлігі мен Қоқан хандығының жерлері толық басып алынды.

Төртінші басқыш — 1880-1885 жылдарда түрікмендер бағындырылды.

1-басқыш

Қоқан хандығының солтүстік-батысы, Ташкент қаласы

3-басқыш

Хиуа мен Қоқан хандықтары

1847–1865

1865–1868

1873–1879

1880–1885

2-басқыш

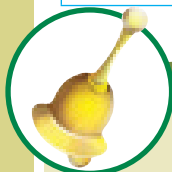
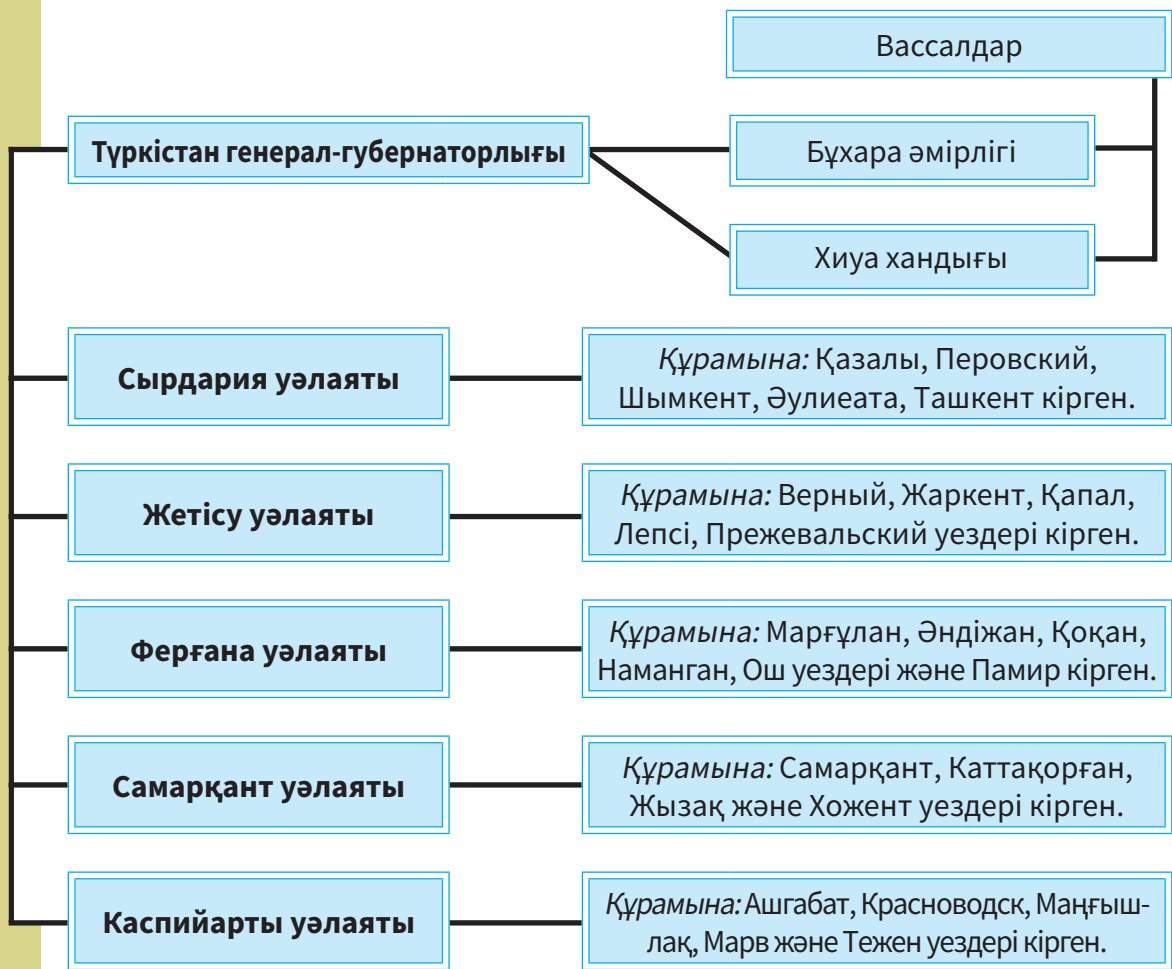
Қоқан хандығы мен Бұхара әмірлігі

4-басқыш

Түрікмендер

Түркістан генерал-губернаторлығының әкімдік-аумақтық құрылымы

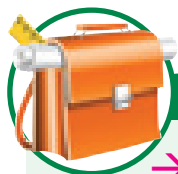

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Бұхара әмірлігі, Хиуа мен Қоқан хандығы жеңілісінің себептерін атап бер.
2. Жылдарға сәйкес жауаптарды тап.

1	1875-жыл 22-қыркүйек	а	Хиуа мен Қоқан хандықтары жерлері басып алынды.
2	1864–1885-жылдар	ә	Насриддинбек Кауфманмен бітімге қол қойды.
3	1847–1865-жылдар	б	Қоқан хандығы мен Бұхара әмірлігіне қарсы басқыншылық әрекеттері іске асырылды.
4	1873–1879-жылдар	в	Ресей империясы Қоқан хандығының солтүстік-батыс уәлаяттары мен Ташкент қаласын басып алды.
5	1865–1868-жылдар	г	Ресей империясының ұзаққа созылған әскери дайындығы нәтижесінде басқыншылық шайқастары жүргізілді.

ТҮРКИСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ САЯСИ- ӘКІМШІЛІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

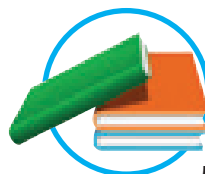
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Түркістан өлкесінің әкімшілік-аумақтық бөлінуі және басқаруындағы өзгерістер. Басқарудың отаршылдық тәртіптері.
- Отаршылдық басқаруының ерекшеліктері.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Басып алынған хандықтардағы аумақтарды кім басқарған?
2. Мұндай саясаттан қандай мүдделер көзделді?

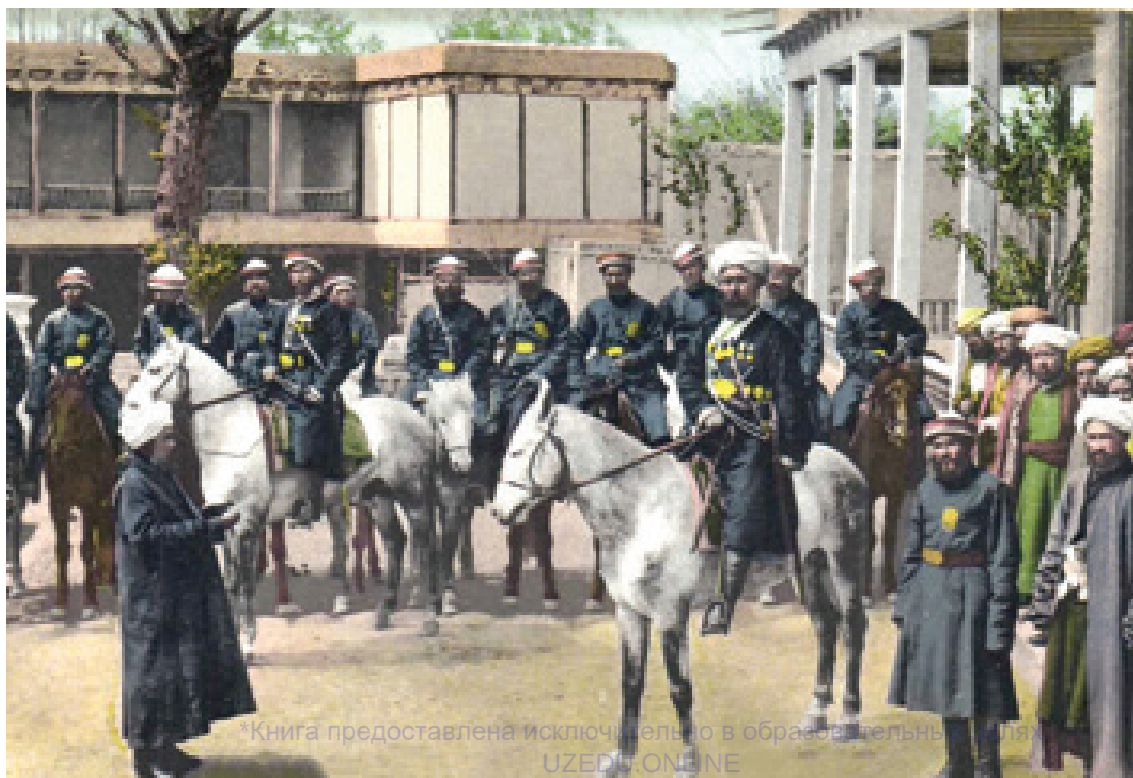

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Басып алынған аумақтарда отаршылдық саясатының толық жүзеге асырылуында басқару тәртіптері негізгі тірек болып есептеледі. Аумақтарды басқару әскерилердің қолына өтеді. Басқару жүйесі «Әскери-халық басқаруы» деген атпен губернатор қолында әскери және бұқаралық істері жұмылдырды. Уәлаят бөлімдерге бөлініп, олардың бастықтары әрі әскери комендант та болып есептелген. Бөлім басшыларына жергілікті халықты толық бақылау өкілеті берілген.

Ресей империясы Ташкентті басып алған соң, 1865 жылы Александр II «Түркістан уәлаятын басқару туралы Уақытша Ережені» бекітеді.

Жергілікті халықтан түзілген күзетшілер

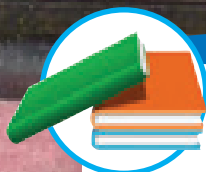

Қазылар мәжілісі

1867 жылғы «Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже» жобасы негізінде отырықшы халық бір басқышты жүйе түрінде, яғни ақсақалдықтарға, ал шаруагер халық екі басқышты жүйе көрінісіндегі волость пен ауылдарға біріктірілген. Әрбір ақсақалдық 100–200 отбасы, ауыл 100–200 отау, ал әрбір волость 1000–2000 отаудан құралған күйде түзілуі белгіленген.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Генерал-губернаторлық дуаны үлкен өкілеттіктерге ие болған негізгі атқарушы мекеме болып есептелген. Түркістан өлкесі әкімшілік-аумақтық жағынан уәлаяттарға бөлініп, оларды өз қолында азаматтық және әскери әкімдікті біріктірген әскери губернаторлар басқарған.

Уәлаяттар уездерге бөлініп, олар әскерилер басқаруында болған. Уездер учаскелерге, волостарға, қыстақ пен ауылдарға бөлінген. Учаскелерді участка приставтары басқарған. Жоғары мекемелер бақылауында болған жергілікті халық өкілдерінен құралған төменгі басқару кеңселері мен салық жүйесі сақталған.

Басқару жүйесінің төменгі басқаруында волость бастығы (мыңбасы), қыстақ ақсақалы, ауыл бастығы, халық судьялары (отырықшы халықта қазылар, көшпенді халықта билер) және олардың жәрдемшілері, бас мұрап, мұрап, жүзбасы, елубасы, онбасы сияқты лауазымдарда жергілікті халық өкілдері қызмет еткен.

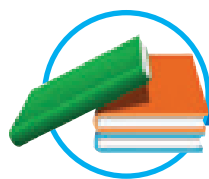
БІЛЕСІҢ БЕ?

Түркістан генерал-губернаторы С. М. Духовской «Түркістан өлкесі басқа өлкелерге қарағанда тарихи өткен кезеңі, этнографиялық ерекшеліктерін ескерген күйде айрықша назар аударылуын талап етеді», – деген еді.

ШЫҒАМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Неліктен Ресей үкіметі төменгі басқару жүйесін сақтап қалған?
2. Неліктен С. М. Духовской Түркістан өлкесі ерекше назар аударуды талап етеді деп есептеген?

МƏЛІМЕТ ҮШІН

Түркістан өлкесі басып алынған дәуірден бастап толық отар ретінде басқару тәртіптеріне негізделген әкімшілік-аумақтық бірліктер мен олардың басқару тәртіптерін енгізіп отырған. Империяның орталық аумақтарынан Орта Азия жерлеріне халықты көшіріп әкелу Ресей үкіметінің негізгі мақсаттарынан бірі болған.

Көшіріп әкелінгендер жерлер және қажетті қаржылармен қамтамасыз етілген. Халықты көшіріп әкеліп жайғастырудан тағы бір мақсат бұл өлкеде отаршылдық саясатын жүзеге асыруда қосымша тірек күштерге ие болу еді. Сондай-ақ, бұл саясат жергілікті халықты орыстандыруға бағытталған шаралардан бірі болды.

Керуен сарай

ШЫҒАР-МАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

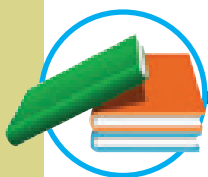
1. Неліктен жергілікті халық өкілдері волость бастықтары (мыңбасылар), қыстақ ақсақалдары, ауыл бастықтары, қазы, би және олардың көмекшілері лауазымдарына тағайындалған?
2. Бұл дәуірде Ресей өлкелерінде қандай әлеуметтік-саяси жағдай қалыптасқан еді?

Ақсақалдар

Арабакештер

МӘЛІМЕТ ҮШІН

1877 жылы Ташкентте «Қала ережесі» енгізіліп, оған сәйкес қала басқаруы Думаға өткен еді. Дума мүшелерінің 1/3 бөлігі Ескі қала, ал 2/3 бөлігі Жаңа қала аумағынан сайланған. Ол бойынша, қаланың 80 мыңдық жергілікті халқынан 21 депутат, 3900 кісілік, негізінен орыстардан құралған жаңа қала халқынан 48 депутат қатысқан. Қала шаруашылығына тиісті барлық істер Думаның қолында болған. Думаға басшылық етуші тұлға генерал-губернатор ұсынысымен әскери уәзірі бекіткен.

1886 жылы Александр III жаңа «Түркістан өлкесін басқару туралы Ережесін» бекітті. Ереже бойынша, Зарафшан округы Самарқанд уәлаятына айналдырылды. Хожент, Жызақ, Каттақорған, Самарқанд уездері оның құрамына енгізілді. Құрама уездің аты Ташкент уезді деп өзгертілді.

1886 жылғы «Ережеге» сәйкес Түркістан генерал-губернаторлығының әкімшілік басқаруы жаңа мекеме – Түркістан генерал-губернаторы Кеңесімен толықтырылған.

1885 жылдан Бұхарада Ресей императорының саяси агенттігі қызметі іске қосылды. Оның рұқсатынсыз Бұхара әмірі сыртқы және ішкі саясатта өз бетінше іс жүргізе алмаған.

Уақып жерлері (мешіт, медресе және басқа діни мекемелерге тиісті жерлер) сол кезде жасап, әрі жерге өңдеу беретін адамдарға жалға берілетін еді.

Ташкент
қаласындағы
мемлекет
банкi бөлімі

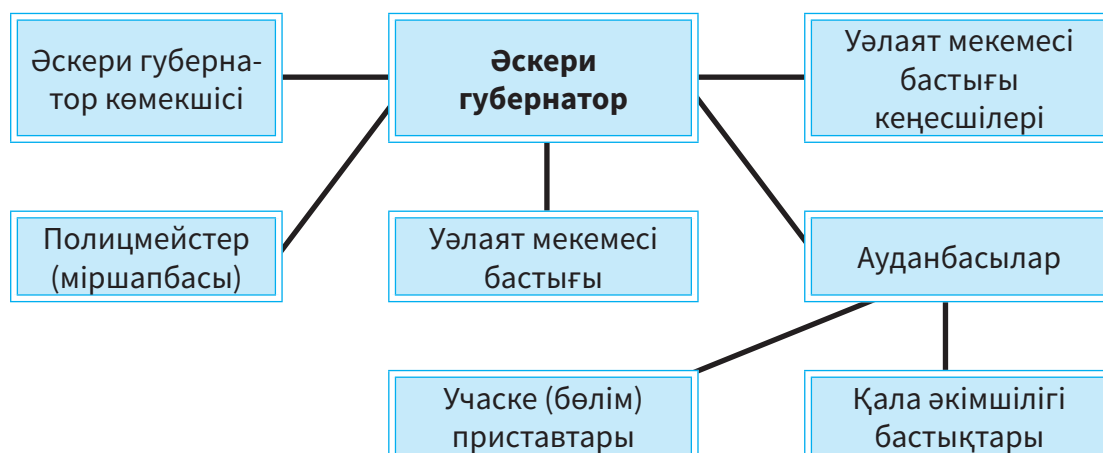
Бұл уақытқа дейін уақып мүлкінен алынған табыстар мектептер, медреселер мен мешіт ғимараттарын жөндеуге, қызметкерлерін материалдық қамсыздандыруға, діни дәстүрлерді орындауға, керекті бұйымдар алуға (кілем, жайнамаз, діни кітап) және басқа шараларға жұмсалған.

Жаңа уақып құжаттарын бекіту тек генерал-губернатор разылығымен мемлекет салықтары мен міндеттемелерінен азат етпестен жүзеге асырылған.

Уақып құжаттарын тән алу, уақып табыстарын дұрыс жұмсалуды бақылау жасау және оларды тексеру құқығы уәлаят әкімшілігі міндетіне өткізілді. Уақып мүліктеріне бақылау жасау отаршыл үкімет өкілдерінің қолына өтуімен мешіттер мен мектептердің материалдық жағдайы нашарлады.

Уәлаят басқаруы

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. 1886 жылғы «Ереже» негізінде қандай дәстүрлі жерге иелік ету қатынастары өзгертіліп жіберілді?
2. 1886 жылғы «Ереже» қандай салдарға алып келді?

1880-1890 жылдары аймаққа көшіп келгендер есебіне өлкеде көптеген православтар ұжымдары қалыптасып, олар жасайтын тұрғын пункттерде православ шіркеулері құрылған.

БІЛЕСІҢ БЕ?

1886 жылғы «Ережеде» үкімет қарамағында қалып қойған бос мемлекет жерлеріне орыс тұрғындарын орналастыру қажет екендігі қатаң белгілеп қойылды. Көшіру саясатымен шұғылдану өлке әкімшілігі міндетіне жүктелген. Көшіп келгендерге үлкен жеңілдіктер берілген. Олар қаржы, тұрғын үй, жер алаңдары, кредиттермен қамтамасыз етілген. Көшіп келгендер 5 жылға дейін салықтардан азат етілген, кейінгі 5 жылда салықтардың жартысын төлеген. Ресейден көшіп келгендер, негізінен, қыстақ адамдары болған. Олар үшін өлке әкімшілігі мектеп пен шіркеулер құруға қаржы бөлген. Әскери қызметкерлер Түркістан өлкесінде қалып, мұнда өмір сүруі және үйі қасынан жер алуы мүмкін болған.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

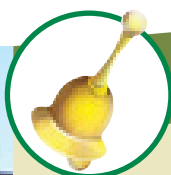
XIX ғасырдың соңында Түркістан өлкесіне шекаралас аумақтар

Нүктелердің орнын толтыр:

1. 1886 жылғы «Ережеге» сәйкес Зарафшан округы уәлаятына айналдырылды.
2. Уәлаят ... губернаторлары, генерал-губернатор ... басқарушысы, Түркістан әскери ... штабы бастығы бұл ...ның тұрақты ... болған.
3. ...-жылы Ресей императорының ... агенттігі ... жолға қойылды.
4. Неліктен империя үкіметі жерге иелік етуді толық өз қолына алуға әрекет етті?

XIX ғасыр. Қазыхана.
Ташкент қаласы

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Түркістан генерал-губернаторлығы басқаруы кімдерден құралған?
2. 1886 жылғы «Ереже» бойынша басқаруда қандай өзгерістер болды?
3. Ресей императорының саяси агенттігінің міндеті нелерден құралған?
4. Картадан Түркістан генерал-губернаторлығындағы уәлаяттарды анықтап, қайсы уәлаяттарға бүгінгі Өзбекстанның қайсы аумақтары кіруін анықта.
5. Әрбір мәтіннен тарихи атауларды белгілеп, сөздік арқылы олардың мазмұнын анықтап көрсет.
6. Отаршыл үкімет уақып жерлеріне қатысты қандай саясат жүргізді?
7. Көшіріп әкелінгендерге қандай жеңілдіктер жасалды?

ТҮРКИСТАНДА РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНА ҚАРСЫ ҰЛТТЫҚ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАРЫ

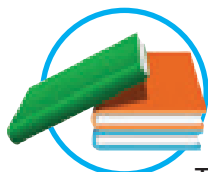
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Түркістанда ұлт-азаттық көтерілістерінің себептері.
- Ташкенттегі «Оба бүлігі» және оның салдары.
- 1892 жыл 18-маусымнан «Әскери жағдай деп жарияланған жерлер туралы Ереженің» күшке енуі.
- Әндіжан көтерілісі және оның нәтижелері.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Халықтың ұлттық дәстүрлері, тарихи өткен шағы, этнографиялық ерекшеліктерінің қудалануы қандай салдарға себеп болуы мүмкін?
2. Оба қандай ауру, ол туралы не білесің?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Ресейдің өнеркәсібі шығарған үй-тұрмыс бұйымдары, әсіресе, тоқымашылық өнімдерімен Орта Азия базарларын толтыруы нәтижесінде қолөнершіліктің көптеген түрлері дағдарысқа ұшырады. Бұл кезде экономикалық қиыншылықтар, өмір сүру жағдайының нашарлығы, салықтардың көптігі, еңбек міндеттерінің ауырлығынан жергілікті халықтың жағдайы нашарлап кетті. Нәтижеде XIX ғасырдың соңында өлкенің әр жерінде отаршылдыққа қарсы наразылық ереуілдері болып тұрды. Атап айтқанда, 1878 жылы Мыңтөбеде (қазіргі Әндіжан уәлаяты Мархамат ауданы) отаршылдардың саяси және экономикалық езгісіне қарсы Етимхан басшылығында көтеріліске шықты. Оны отаршыл үкімет күшпен басты.

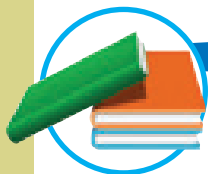
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Не деп ойлайсың, Орта Азия базарларына Ресей тауарларының кіріп келуі жергілікті қолөнершілер базарының дағдарысқа ұшырауына негізгі себеп болды ма? Пікіріңді дәлелде.
2. Ресей империясы өлкені басып алмағанында басқа мемлекеттердің тауарлары кіріп келер ме еді? Базардың дағдарысқа ұшырауына алып келген факторларды анықта.
3. Сен сол дәуірде қолөнерші болғаныңда қандай жол тұтатын едің?

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Өз бетіңше ізденіп, дүние саясатында отаршыл мемлекеттер тарапынан отаршыл басқаруының қандай бағыттары бар екендігін анықта.
2. Сеніңше, Орта Азия базарларының Ресей өнеркәсібі шығарған өнімдермен толтырылуы жергілікті базар мен өнеркәсібіне қандай әсер етті?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

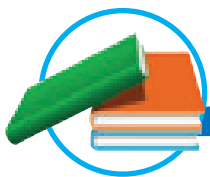
1879 жылғы күзде Ферғанада, 1880 жылғы қарашада Хожент пен Оратөбе аудандарында 1882 жылдың бас кезінде Наманганда, 1885 жылдың жазында Ферғана аңғарында жергілікті халық көтерілістері қайта үдеп, Өндіжанда Дарвишхан басшылығында қозғалыс көтерілді. Енді халық наразылық ереуілдері қатысушылары өз тәсілдерін өзгертіп, байлар мен волость бастықтарының сарайларына шабуыл ұйымдастырды. Сол жылдары көтеріліс біртіндеп бүкіл уәлаятқа тарады.

1892 жылдан отаршылар әкімшілерге қарсылық көрсеткен жай азаматтарды тікелей әскери дала сотына бере бастады. Сол кезеңде «Айыпкерлерді» ашық түрде өлтіру арқылы адамдарды қорқыту отаршылдардың құралына айналды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Отаршылдық зорлық-зомбылығының күшеюі, негізінен, қандай көріністерде айқын байқалады?
2. Сеніңше, отаршыл үкіметтің Түркістанда жүргізген саясатының мақсаты мен міндеттері қандай еді?
3. Халық тұрмысының нашарлауына қандай шаралар себеп болды?
4. Неліктен халық көтерілістері XIX ғасырдың 70 -жылдары соңында Ферғана аңғарында күшейді?
5. XIX ғасыр 80 жылдардың соңы – 90 жылдардың бас кезінде Түркістанның қайсы волость пен уездерінде халық көтерілістері болды?

МЭЛІМЕТ ҮШІН

1892 жылдың наурыз айында Ауғанстанда оба ауру таралды. Көктем мезгілінің соңында бұл ауру Самарқант уәлаятының Жызақ уезінде, ал маусымда Ташкентте де басталды.

Ташкент қалалық әкімшілігі ауруға қарсы шаралардың қатарында қаладағы 12 қабірстанды жауып қойды. Бұл аурудан қаза тапқан адамдар үшін қаладан алыстау жерден арнаулы қабірстандар ашуға уәде берілді.

Бірақ іс жүзінде қаладан сыртта тек бір-ақ қабірстан ашылды. Санитария шаралары халыққа сенімді етіп ұғындырылмады. Бұдан тыс, дәрігер-фельдшерлер жетіспейтіндігінен науқастарды тексеру көбінесе үшінші немесе төртінші күні өткізілетін еді. Бұл уақытта халық арасында отаршыл әкімшілер суды, ал дәрігерлер науқастарды әдейі уландырып жатқаны, мүрделердің қабірлерден шығарып тасталып жатқаны туралы мыс-мыстар тарады.

Тарихта «Оба бүлігі» (немесе «Тасатар оқиғасы») деп аталған кө-

теріліс 1892 жылдың 24-маусымында басталды.

Бұл оқиғаны өз көзімен көргендердің бірі былай деп жазған еді: «Көтерілісшілердің мақсаты болып жатқан кемсітулерді тоқтатуға қол жеткізу еді.

Аламан қала бастығы С.Путинцевтің алдына шара көру туралы талаппен жолға түседі. Аламанда оқатар қарулар жоқ болып, олар шамамен 400 адам еді».

Ескі қала ақсақалы Мұхаммед Якуб аламаннан қорқып, қала бастығының құзырына барды. Халық С.Путинцевтен ақсақалды оларға тапсыруын талап етеді. Ал Путинцев келіссөз орнына күш қолдануды абзал көрді.

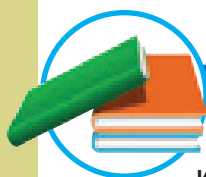
Ал бұл наразылықты күшейте түсті. Путинцевтің адамдары тасталқан етіліп, өзі ұрып-соғылды. Ташкент ақсақалының үйін өртеді. С.Путинцев және оның міршаптарын ұрып-соққан халайық мекеменің де астан-кестенін шығарды. Көтерілісті бастыру үшін казактар полкы және бір рота әскер шақырылды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. XIX ғасырдың 90-жылдарында мемлекетімізде болып өткен «Оба бүлігінің» шынайы әлеуметтік-экономикалық, саяси себеп пен салдарын дәптеріңе кесте көрінісінде белгілеп көрсет. Пікіріңді сыныпта кішігірім ұсыным көрінісінде әңгімелеп бер.
2. «Оба бүлігі» оқиғалары отаршыл әкімшілігін қандай реформалар жасауға мәжбүр етті?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Өлкедегі наразылық әрекеттері күшпен бастырылды, көтеріліс қатысушылары жазаланды.

Ташкенттегі көтерілістен соң өлкедегі комменданттық жағдай енгізілді.

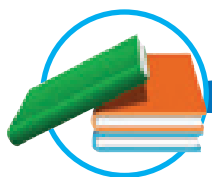
Түркістан генерал-губернаторы «күшті қорғауда» деп жарияланған жерлерде мәжіліс жиындарын тарату, сауда-өндірістік кәсіпорындарын жабу, қалаған адамды қудалау, айыпақы төлету және басқа құқықтарын алды. «Төтенше қорғауда» деп жарияланған жерлерде бүкіл билік генерал-губернатор немесе ол тағайындаған бас орынбасары қолына өтуі белгіленді.

ШЫҒАР- МАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Түркістанда отаршыл үкімет саясатының негізгі бағытында нелер айқын көрінеді?
2. Өлкеде Түркістан генерал-губернаторына қандай мақсатта кең өкілеттіктер берілді?

МƏЛІМЕТ ҮШІН

1886 жылғы «Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже» бойынша Ресейден көшіп келгендер үшін жер қоры түзілді.

1891 жылы Ресейден халықтың Ферғана уәлаятына көбірек көшіріліп әкелінуі және жайғастырылуы, жер тапшы және халық тығыз жасайтын аңғардың жағдайын аса қиындатып жіберді. Әрине, империя үкіметінің мұндай әрекеттері жергілікті халық наразылығының арта түсуіне себеп болды.

Империя үкіметі өлкедегі уақып жерлерін қысқартты. Ал уақып жерлерге тиісті жерлерді таратуға бағытталған іс-шараларда уақып жерлердің үлкен бөлігі мемлекетке мүлкіне айналдырылуына алып келді.

Бұл халықтың қатты наразылығын туғызды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Әндіжандағы 1898 жылғы көтерілістің басталуына қандай жағдайлар себеп болды? Пікіріңді көшіру саясатымен қисынды байланыстырып, қорытындыны дәптеріңе дәлелдеп жаз.
2. Сеніңше, отаршылдыққа қарсы көтерілістер Түркістан өлкесінің дерлік барлық аумақтарында тоқтаусыз жалғасып отыруының себептері нелерден құралған?

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Тұтқындалған
Дукчи
ешан

1898 жылы жергілікті халықтардың отаршылдарға қарсы бағытталған Өндіжан көтерілісі басталды. Көтеріліске Дукчи ешан (Мұхамед Али) жетекшілік етті.

Дукчи ешан жетекшілігіндегі көтерілісшілер екіге бөлініп, олардың біріне Зиёвуддин махсум басшылық етті.

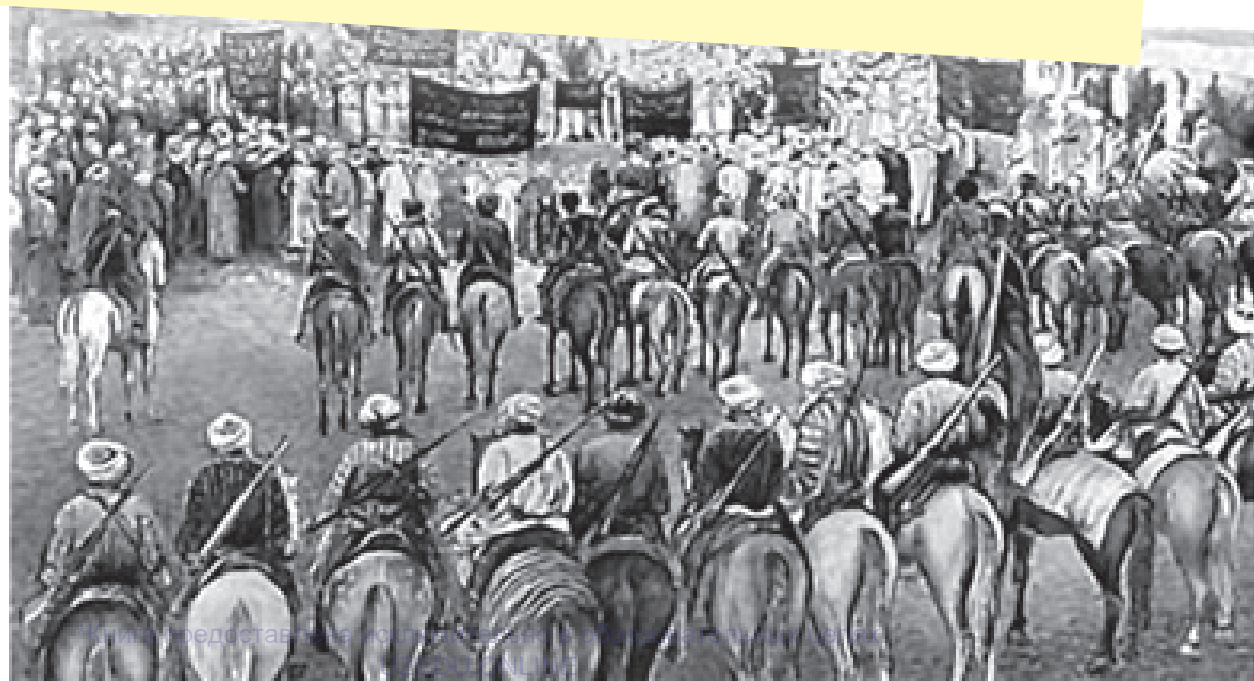
Көтерілісшілердің қатары кеңейе түсті. Олар Өндіжандағы әскери казармаға шабуыл жасады. Бірақ әскери күштермен болған қақтығыс салдарынан көтерілісшілер шегінуге мәжбүр болды.

Генерал-губернатор Н. Королков көтерілісшілерді толық қырып жоюға бағытталған жазалау экспедициясына өзі басшылық етті. Дукчи ешан және оның серіктері қатаң жазаланды.

1898 жылы болып өткен көтеріліс жергілікті халықтың өз жанын қауіпке қойып, отаршылдық езгіге қарсы күрес жүргізу мүмкіндігін көрсетті. Олар қолдарына қару алып, тапталған құқықтары, арман-үміттері үшін күресті.

1898 жылғы көтерілісі қырып-жойылған болса да, жергілікті халықтардың тәуелсіздік пен азаттық үшін күрестерін тоқтата алмады. Отаршылдыққа қарсы көтерілістер Түркістан өлкесінің дерлік барлық аумақтарында жалғасты.

Ешан — діндарлар ішінде мәртебеге ие діни жетекші атағы.
Дукчи — (парысша—жіп орағыш) ұршықтың иірілгенде жіп оралатын бөлігі. Дук жасаушы қолөнерші дукчи дейілген.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Эндіжан көтерілісінің басталу себептерін санап бер.
2. Көтерілістің аяусыз бастырылғандығын қандай дәлелдерде көруге болады?
3. Бұл көтерілістің маңызы неде?
4. Түркістанда отаршылдыққа қарсы көтерілістерді хронология тәртібінде дәптеріңе жаз.
5. «Оба бүлігі» деп тарихта аты қалған көтерілісте халық өкілдерінің негізгі талаптары нелерден құралған еді?
6. Дукчи ешан көтерілісінің жеңілісі себептеріне талдау жаса.
7. Біліміңді сынап көріп, дұрыс жауапты тап.

1	1879 жылдың күзінде	а	Тарихта «Тасатар оқиғасы» деп аталған көтеріліс басталды.
2	1880 жылдың қарашасында	ә	Ауғаныстанда оба ауруы тарады.
3	1892 жылдың 24 маусымында	б	Ресейден халық Ферғана уәлаятына көбірек көшіріп әкелінді.
4	1892 жылдың наурызында	в	Хожент пен Оратөбе аудандарында халық көтерілісі болып өтті.
5	1891 жылында	г	Ферғанада жергілікті халық қатысуында көтеріліс болып өтті.

Тұтқындалған көтерілісшілер, 1898 жылы

БІРІНШІ ДҮНИЕ ЖҮЗІЛІК СОҒЫСТЫҢ БАСТАЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРКІСТАНҒА ЫҚПАЛЫ

БҮГІНГІ САБАҚТА

- Бірінші дүниежүзілік соғысының Түркістанға әсері.
- Мердігерлікке жіберілудің жариялануы.
- Халық наразылық ереуілдері.

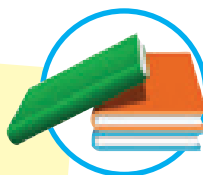

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Дүниежүзілік соғысы аталуына сипаттама бер.
2. Бірінші дүниежүзілік соғысы қашан және қандай себептермен басталды?
3. Бұл соғыста қайсы мемлекеттер қатысты? Бұл мемлекеттердің мақсаттары қандай еді?
4. Ресейдің отарларына бұл соғыс қалай әсер етті?

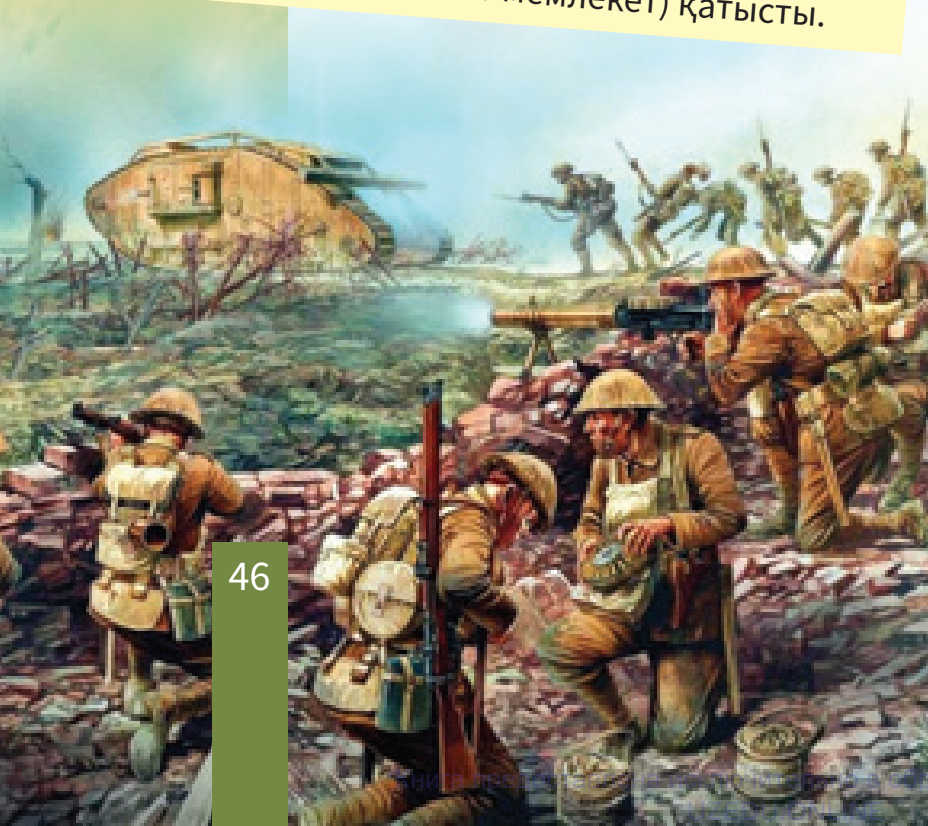
XX ғасырдың бас кезінде дүние жүзіндегі ірі мемлекеттердің өзара қарым-қатынастары шиеленісе түсті. Оның салдарынан 1914 жылы басталған Бірінші дүниежүзілік соғысында бір жағынан Ресей, Англия мен Франция–Антанта, екінші жақтан Германия, Австрия–Венгрия мен Италия басшылығындағы түзілген әскери одақтар (жалпы 38 мемлекет) қатысты.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Ресей империясы Бірінші дүниежүзілік соғысында қатысуына байланысты жаппай әскери шақыру жариялады. Шақыру Ресейдің отарларына, оның ішінде, Түркістанға да тиісті еді. Ол бойынша, Түркістан өлкесінен соғысқа 19 жастан 43 жасқа дейінгі болған халықтың еуропалық бөлігі өкілдері шақырылды.

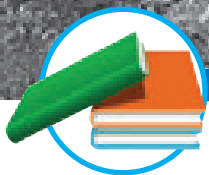
Жұмысшы күші ретінде ерлердің соғысқа алынуы отбасының негізгі асыраушысынан ажыралуына және олардың нашар жағдайға түсуіне себеп болды. Жергілікті халықтан арзан еңбек күші ретінде пайдалануға әрекет етілді.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Ресей империясының бірінші дүниежүзілік соғысы мәселесіндегі жаппай шақырылуы неліктен халықтың тек еуропалық бөлігі үшін бөлек жүргізілді?
2. Түркістан халқы үшін Бірінші дүниежүзілік соғысы үшін жаппай шақырылуы қандай нәтижелермен аяқталды?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

1914 жылы Түркістанда төтенше қорғаныс жағдайы жарияланды. Бұл жағдай Түркістан халқы үшін түсініксіз болғаны үшін әртүрлі қарама-қайшылықтар пайда бола бастады.

Мемлекет қаржысы дағдарысқа ұшырады. Шығындардың орнын толтыру және әскери қаражаттардың өсуін өтеу мақсатында Түркістанда мақтаға тұрақты мемлекеттік бағалары енгізілді. Бағалар жалпы өсу жағдайында бұл баға мақташылардың өнім өндірудегі қаражаттарын қамти алмайтын еді.

«Төтенше жағдай» тәртібін бұзғандар 50 сумға дейін айыпақы төлейтін немесе 3 айға дейін түрме жазасына үкім етілетін еді.

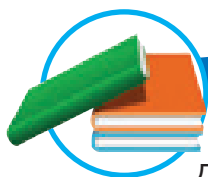
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Бірінші дүниежүзілік соғыста Ресей, Англия және Франция мемлекеттерінен құралған одақ – Антантаға бірігуіне себеп болған жағдайларды «Дүниежүзі тарихы» сабағында алынған білімдеріңе сүйеніп, қисынды дәлелде.
2. Неге жергілікті халық бірінші дүниежүзілік соғысында әскери қызметке шақырылмады?
3. Ерлердің соғысқа жіберілуі өлке өміріне қалай әсер етті?
4. Соғыстың Түркістан өлкесіндегі халықтың тұрмыс жағдайы, нарық-құны, ауыл шаруашылығына ықпалы болды ма? Жауабыңда сол дәуірдегі адамдардың тұрмыс салты, әдет-ғұрыптары мен құндылықтарын да ескеруді ұмытпа.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Сенің пікіріңше, 1914 жылы Түркістанда төтенше қорғаныс жағдайы жариялануына қандай жағдай себеп болды және бұл жағдай жергілікті халық үшін қандай нәтижелермен аяқталды?
2. Бірінші дүниежүзілік соғысы Ресей экономикасының қай жақтарын көрсетіп берді?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Соғыс болып жатқан жерлердегі бүлікшілікті жою, қорғаныс құрылымдарын құру, соғысқа азық-түлік пен қару-жарақтарды әзірлеу және оларды сол жерлерге жеткізу жұмыстары үлкен ділгірлікке айналды. Бұл жұмыстарды іс жүзінде басқару әрі ұйымдастыру мүлдем ұйымсыздандырылған еді.

Пайда болған ділгірлікті шешу үшін империя Түркістан, Сібір және Кавказдағы байырғы халқынан фронт артындағы жұмыстарда пайдалануға шешім қабылдады. Нәтижеде ерлер фронт артындағы жұмыстарды атқаруға шақыру басталды.

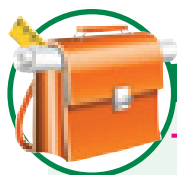

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. «Шум бола» фильмін көріп, сол дәуірдегі әлеуметтік үдерістерге баға бер.
 - 1) Қоғамдағы әлеуметтік қарым-қатынастар.
 - 2) Халықтың тұрмыс-салты.
 - 3) Халықтың бірінші дүниежүзілік соғысына қатынасы.
2. Неліктен қара жұмысқа қарсы көтерілістердің жаппай сипат алуынан отаршыл үкіметі, өлке және уәлаят әкімдері қауіптенді?
3. 1914 жылы Түркістанда төтенше қорғаныс жағдайы қандай мақсатта жарияланды?

ТҮРКИСТАНДА 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТІҢ БАСТАЛУЫ

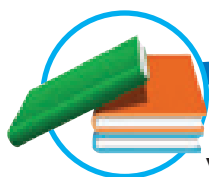
БҮГІНГІ САБАҚТА

- 1916 жылғы мердігерлікке қарсы көтерілісі.
- Жызақ көтерілісі.
- Көтеріліс салдары.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. «Мердігер», «мердігерлік» дегенде нені түсінесің?
2. Ресей империясына мердігерлер не үшін керек болды?

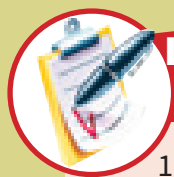
МӘЛІМЕТ ҮШІН

Түркістан жергілікті халқының фронт артында жұмыс істеу үшін мердігерлікке алынатын адамдар саны уәлаяттар бойынша үлестірілді. Мысалы, Ферғана уәлаятында бес отбасыдан бір кісі алынған. Бұл жергілікті халықтың наразылығына себеп болды.

Мердігерлікке баратындардың тізімін түзуде Түркістан жергілікті әкімшілігі өкілдері әділетсіздікке жол қойды. Тіпті отбасында бірнеше ер адамдары болуына қарамай бай отбасының өкілдері пара беріп, тізімге енгізілмеген. Бірақ кедей отбасыларда ер адам біреу болса да, ол тізімге енгізілді. Мұндай әділетсіздіктер кең бұқараның наразылығына себеп болды.

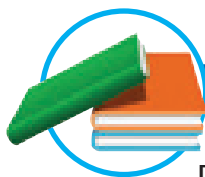
Жергілікті халық арасында мердігерлікке алуға қарсы жаппай бас көтерулер басталып кетті. Самарқанттың Ургут қыстағында, одан кейін Сияб, Махалла, Қожа Ахрор, Ангорда, 1916 жылдың шілдесінде Дахбедте наразылық бас көтерулері болып өтті. Көтеріліске шыққандар жергілікті басқару өкілдерін ұрып-соғып, тізімдерін жыртып тастады.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Түркістанда мердігерлікке алуға қарсы көтеріліс қандай аяқталды?
2. Көтеріліс басталуына не себеп болды?
3. Көтерілістердің мақсаттары не еді?
4. «Мердігерлікке тізімге алуға әділетсіздік» дегенде нені түсінесің?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

1916 жылы Жызақта мердігерлікке қарсы жаппай көтеріліске шықты. Ол тез арада басқа қалаларға, соның ішінде Ташкент, Самарқанд және көптеген сол төңіректегі қыстақтарға тарады. Жызақ қаласында Дамин кулол жетекшілігінде қолөнершілер мердігерлікке алу бойынша тізімді талап етіп, қыстақ ақсақалына барды.

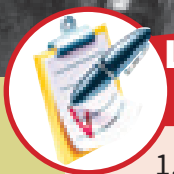
Ақсақал тізімді бермей, жиналған адамдарды балағаттады. Бұл жағдай халықтың қиян-кескі наразылығын тудырды. Содан кейін кетпен, таяқтармен қаруланған көтерілісшілер Жызақтың жаңа қала бөлігіне жол алды.

Жызақ көтерілісі қатысушылары отаршыл әкімшілігіне тиісті болған әскери, әкімшілік ғимараттар мен басқа жерлерге шабуыл жасайды. Түркістанда әскери жағдай жарияланды.

Бұл уақытта отаршыл үкімет тарапынан көтерілісті бастыру және оның қатысушыларын жазалау шаралары жасап шығылды.

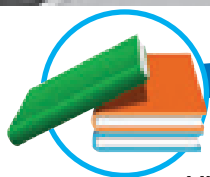
Көтеріліс жетекшілері және белсенді қатысушылары тұтқындалып, өлім жазасына үкім етілді. Бас көтерген қыстақтарға от қойылды. Олардың жанұя мүшелері де жазаланды.

Көтерілісте қатысқан, оны қолдап-қуаттағандар тұтқындалды. Үкіметке көмек бермеген халық өз үйлерінен шөлге айдап жіберілді.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Жызақ көтерілісі қай жағдайда басталды?
2. Көтеріліс жетекшілері кімдер еді және олар қалай әрекет етті?
3. Жызақ көтерілісі қандай бастырылды?
4. Көтерілісшілердің жеңілуіне нелер себеп болған?

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Көтерілісшілер отаршыл үкіметке қарсы жай еңбек құралдарымен күресті. Бұдан тыс олардың көпшілігі диқандар, қолөнершілер болғандығы және әскери саладан тіпті хабарсыз болғандығы көтерілісшілердің жеңілуіне себеп болды.

Көтеріліс бастырылған соң халық басына өте үлкен ауыртпалықтар түсті. **Біріншіден**, халқы көтеріліске қатысқан Жызақ төңірегіндегі қыстақтар өрттеп жіберілді, нәтижеде көпшілік баспанасыз қалды.

Екіншіден, көтеріліс жаз маусымында болғандықтан егістіктер, ауыл шаруашылығы өнімдері құртылды. Нәтижеде бұл дәуірде азық-түліктің жетіспеушілігі, бағалардың көтерілуі тіршілік етудің қиындауына алып келді.

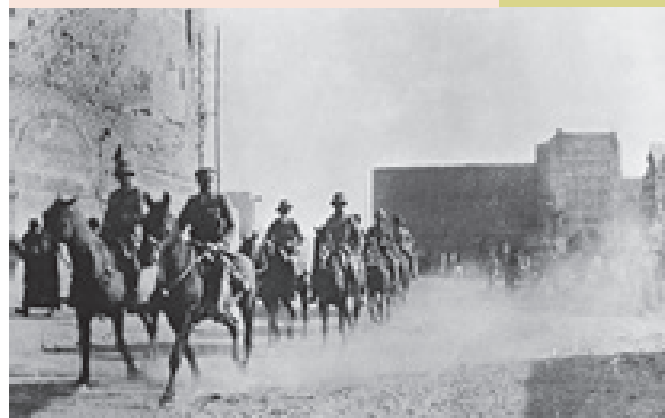
Үшіншіден, көтеріліс нәтижесінде халық арасында көптеген құрбандар болуына алып келді.

Түркістан халқын мердікерлікке жіберілуі жергілікті халықтың көп жанұяларын асыраушысыз қалдырды.

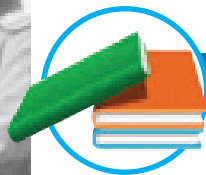

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Нүктелердің орнын толтырып, дәптеріңе көшіріп ал. Бірінші Дүниежүзілік соғысы... басталды және онда мемлекет қатысты. Бірінші Дүниежүзілік соғысы кезінде... халық өкілдері мердігерлікке алынды. Жызақ көтерілісі жылы басталды.

1916 жылғы көтеріліске қарсы аттанған қарулы күштер

МӘЛІМЕТ ҮШІН

1916 жылғы көтерілістер отаршыл үкіметті абдыратып қойды. Бұл көтеріліс Түркістан халықтарының өз құқықтарын тапталуынан қатты наразы болғандығын көрсетті.

Отаршыл үкіметі кейбір шараларды көруге, жеңілдіктер жасауға және халықпен ымыраға келуге мәжбүр болды. 1916 жылғы көтеріліс бүкіл отаршылдық барысында Түркістандағы ең ірі көтеріліс ретінде тарихта «Жызақ апаты» деген атпен танымал болды.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

Берілген мәтінді оқыңдар және жауап беріңдер.

1. «Астық піспей қымбатшылық басталады». Құрғақшылық және қымбатшылық дегенде нені түсіндің?
2. «Төрт жылға жалғасқан қақтығыстар көп нәрселерге зияны тиді. Жаннаттың нышаны болған Ұлы Түркістан жерінде астық шықпай қалып, қымбатшылық бола бастады. Қазір енді қымбатшылық алапат құрғақшылыққа айналып жатыр...» Миян Бузрук. Автордың пікірін түсіндіріп беріңдер.
3. 1916 жылғы көтерілістердің басталуы және жеңілу себептерін атап көрсетіңдер.
4. 1916 жылғы көтерілістер қандай салдарға алып келді?

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ — XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА БҰХАРА ӘМІРЛІГІ

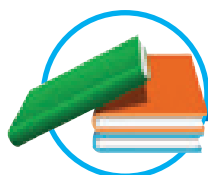
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Бұхара әмірлігі әлеуметтік-саяси жағдайы;
- Салық және міндеттемелер;
- Халық көтерілістері;
- Қолөнершілік;
- Сауда-саттық қарым-қатынастары.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Ресей империясы отарландыруы нәтижесінде әмірліктің тағдыры не болды?
2. Бұхара әмірлігінде мемлекеттік басқаруы қандай негізде қалыптасқан еді?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

XIX ғасырдың соңында Бұхара әмірлігінде Бұхарадан тыс Чоржой, Кітап, Шахрисабз, Денов секілді қалалар әмірліктің ірі сауда және қолөнершілік орталықтары болып саналған.

Әмірлік экономикасының негізгі бөлігін ауыл шаруашылығы иелеген. Бірақ диқандар әрқашан да үлкен табысқа ие бола алмаған. Бірінен соң бірі ашаршылық жылдарынан кейін балжувандық диқандар алғаш рет 1885 жылы мол өнім алды. Салық жинаушылар тек сол жыл үшін ғана емес, одан алдыңғы өнім болмаған жыл үшін де хираж төлеуін талап етті.

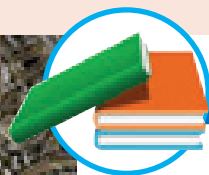
Ал бұл диқандардың наразылығына себеп болды. Мұндай салық өндіруді әділетсіздік деп білген диқандар оны төлеуден бас тартты. Лауазымдағылардың зорлық-зомбылығы мен әлеуметтік зұлымдығы көтеріліске себеп болды. Көтеріліс 1885 жылы шілде айының соңғы күндерінде болған. Диқандар мен әмір Музаффар сарбаздары арасында шайқас болып өтті. Дайындық көрмеген және еңбек құралдарымен ғана көшеге шыққан диқандар жеңіліске ұшырады. Көтерілісшілер тұтқындалып, өлтірілді. 1888 жылы Колоб уәлаятында басталған диқандардың наразылық әрекеттері де әмір тарапынан бастырылды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Не деп ойлайсың, неге бұл дәуірде Бұхара әмірлігінің орталық қалаларының құрамында Самарқанд болмады?
2. Колоб бектігіндегі көтерілістің басталуына не себеп болды?
3. Сенің ойыңша, көтерілістің алдын алуға болатын ба еді?

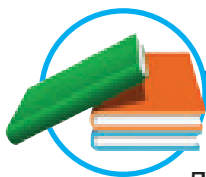

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Бұхара әмірлігінде бұл дәуірде де халық қолөнершілігі дамудан тоқтамады. Бұхара кілемдеріне тек қана ішкі базарда ғана емес, бәлкім сыртқы базарда да талап үлкен болып, әмірлік саудагерлері оларды көп мөлшерде шетелге сататын еді.

Ішкі және сыртқы базарларда Бұхара мақта-мата кездемесі маталары, кен рудасы, алтын зерделерінен жасалған тауарлар, күміс және алтыннан безендірілген бұйымдар, бояу және сабын өнімдері, шеберлердің алтын және күмістен жасалған бұйымдары Шығыс пен Батыста өтімді болған.

МЭЛИМЕТ УШИН

Бұхара әмірлігінде ежелден дамып келген өзіне тән ерекшеліктерге бай қолөнершілік болған. Зергерлер жасаған өнімнің барлығы өзіне тән нәзік нақыштармен безендіріледі. Бұхара қыштан жасалған бұйымдары базары өте епті болып, құмыра жасаушылар бүкіл әмірлік қалаларында қызмет көрсеткен. Қолөнершілердің негізгі табысы сан-санақсыз салықтарды төлеуге кететін еді. Сондықтан олар өз шеберхана мен кәсіпорындарын одан да дамыту мен жетілдіру үшін қосымша қаржыларға ие емес еді.

Бұхара әмірлігі аумағы үлкен пайда келтіретін транзит сауда үшін де қолайлы еді. 1888 жылы әмірлік аумағы арқылы алғашқы теміржол өткізілді. Бұхарадан 15 километр ара қашықтықта Жаңа Бұхара станциясының құрылысы бастап жіберілді. Бұл жерде әмір сарайы және Ресей саяси агенттінің резиденциясы да салынды. Енді Бұхара әмірлігі теміржол арқылы Ташкент, Орынбор және Мәскеумен байланысатын еді. Бұхарада Ресей мемлекетінің банкінің бөлімі, мақта тазалау зауыты, Еуропа үлгісіндегі қонақ үйі салынды. Ескі Бұхарадағы құсбегі үйі және Ресей императорының саяси агенттігі резиденциясы алғаш пайда болған телефон арқылы байланысатын еді.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Ресей империясы әмірлік аумағынан темір жол өткізуден қандай мүдделілік көздеген?

Жаңа Бұхарадағы
(Когон) темір жол
станциясы

Мата сату дүкені

Бұхарадағы мектеп

БІЛЕСІҢ БЕ?

XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың басында Бұхара әмірлігінде білім беру жүйесі өткен ғасырлар дәстүріне сәйкес бастауыш (мектептер) және жоғары (медресе) басқыштарынан құралған еді. Бастауыш білім беру мекемелерінде негізінен араб тілі мен әліппесінде сауат шығару, ислам негіздерін иелеу, құлықтық тәрбиеге аса назар аударылған. Олардың материалдық негізі уақып мүліктері, кейбір жеке кісілерден түскен қайыр-садақалар құралған.

Бұл дәуірде Бұхарада 350-ге жуық дәстүрлі (бастауыш) мектептер қызмет көрсеткен. Мектепте оқуға қабылдау жасы Бұхарада 5 жастан 12 жасқа дейінгі аралықты құраған. Білім беру үдерісі 7-10 жылға дейін жалғасқан.

Ұл балалар мектептерінің көпшілігі мешіттердің қолында болған. Қыздар мектебінде оқыту ұл балалар оқитын мешіттер құзырындағы мектептегі оқытудан біршама өзгеше болған. Бұл жерде сабақтар түске дейін жалғасқан. Қыздардың оқуы 7 жастан басталып, 13 жаста аяқталатын еді. Әдетте қыздар үйлерінде білім алған.

Медресе студенттері

БИЛЕСІҢ БЕ?

Орта Азияда мектептер санының көптігін көрген орыс ғалымы А. Миддендорф мұсылман халқының жаппай сауаттылығын Ресей үкіметіне халыққа білім беру бойынша үлгі ретінде көрсеткен.

Бұхарадағы орыс-тузем мектебі, 1898 жылы

Мектепте оқып жатқан оқушының табысы үшін ата-анасы домлаға (атынайы) нан, дән (астық) немесе мал берген. Бұдан тыс «буйра пул» (оқушылар отыратын тоқыманың жаңартылуы үшін алынатын ақша), «көмір пұлы», «сыпырғыш пұлы» секілді «төлеулер» де болған. Әр бейсенбі күні әкелінген «бейсенбілік наны» мектептегі мұғалімнің негізгі ақысы болып есептелінген.

Мектепте сыныптарды бөлу деген түсінік жоқ, барлық оқушы қыздар бір бөлмеде, тоқыманың үстінде отырып, сабақ дайындайтын... Бірі әліппе оқыса, екіншісі «хафтяк» оқып, үшіншісі «Құран» оқыса, төртіншісі «Чахор кітап» оқып, бесіншісі «Хикматты» оқыса, алтыншысы Машрабты оқитын еді...

Бір күнде негізінен екі-үш сағат оқитын, қалған уақыт қыздар атынның қызметін жасайтын еді...

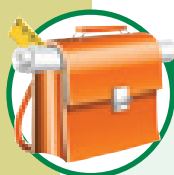
«Хафтякты» бітіріп, Құранға өтпекші болса немесе Құранды бітіріп, «Чахор кітабына» («Төрт кітап») өтпекші болса, қыздың ата-анасы атынға, оның жұбайына әлбетте бастан аяқ киім-кешек сыйлауы шарт еді.

Кибриё Каххорованың «Ширек ғасыр ынтымақтасы» кітабынан

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Бұхарада салықтардың өсіп кетуіне не себеп болды? Салықтарды асырмастан мемлекетті басқару мүмкін бе еді?
2. Білім беру жүйесі жөнінде қандай мәліметтерге ие болдың?
3. Білім беру саласының мемлекет дамуында қаншалықты маңызы бар?

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ — XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ХИУА ХАНДЫҒЫ

БҮГІНГІ САБАҚТА

→ Хиуа хандығының әлеуметтік-саяси жағдайы.

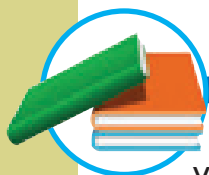
- Салық пен міндеттемелер.
- Халық көтерілістері
- Қолөнершілік
- Сауда-саттық қарым-қатынастары.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Хиуа хандығы қашан құрылды?

2. Хиуа хандығында мемлекет басқаруы қандай негізде ұйымдастырылған еді? Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығының бір-біріне ұқсас және өзіне тән ұқсастықтары мен өзіне тән ерекшеліктері нелерден құралған еді?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Хиуа хандығында 1873 жылдан соң құнарлы жерлердің үлкен бөлігі Ресейге өтуі салдарынан хандық әкімшілігінің қаражаттарына болған қажеттеліктерін жаңа салықтарды енгізу немесе алдын болғандарын көтеру жолымен өтей бастады.

Диқандардың еңбегі жер өнімділігін асыру және істеп шығаруды дамытуға бағытталған. Хандықта астық өсіру ауыл шаруашылығының негізгі саласы болып саналатын. Сол дәуірден бастап Ресеймен сауда-саттықтың дамуы нәтижесінде мақта өсіруге мамандануы да жедел өтіп жатты.

XIX ғасырдың соңы—XX ғасырдың басында үй қолөнершілігі әліге дейін сақталған еді. Мұнда жіп иіру және тоқымашылық, аяқ киімдері, кілемдер, киіздер және басқалар дайындалатын еді.

Әрбір диқан шаруашылығы қосымша табыс көзі болған үй қолөнершілігімен шұғылданатын еді. Дерлік барлық қыстақта тері илеуші, етікші, бөзші, бояушы, май шайқаушы және басқалар қызмет көрсеткен.

Орта Азияның Ресей, қазақ жүздері, Кавказ, Иранмен сауда қатынастарының дамуы ішкі сауда-саттықты жандандырды. Базар қарым-қатынастарының дамуы тауар-ақша қарым-қатынастарының екпіндеп өсуіне жағдай жасады. Оның нәтижесінде қалалардың

қыстақтарға қарағанда жедел дамып, жаңа қалалар қалыптасты, ескілерінің дамуы барысы жылдамдатты.

Бұл мемлекеттің экономикалық өмірінде қалалардың маңызының артуына алып келді. XX ғасырдың басына келіп Хиуа, Жаңа Үргеніш, Қоңырат, Ташауыз, Гүрлен секілді қалалар әлеуметтік-экономикалық және мәдени орталықтарына айналды. Боғот, Мойнақ, Тахта секілді жаңа қалалар пайда болды. Қалаларда жергілікті және Ресей біріккен кәсіпорындарының мекемелері, өнеркәсіпорындары орналасқан еді. Ресей империясы мен жергілікті капитал ынтымақтастығы пайда болды. Жергілікті іскерлер қызметі, ұлттық капитал өкілдерінің инвестицияларының табысы Ресей базары өнімдеріне тікелей байланысты еді. Олар екі мемлекет арасында базар қарым-қатынастарын дамыту үшін біріккен банк бірлестіктерін түзуге әрекет етті.

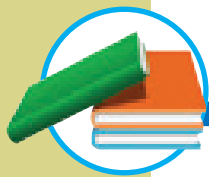
Хиуа хандығы өкілдері
Николай II таққа
отыруы рәсімінде

Хиуа нақыш
жасаушылары

Жібек жасап
шығару

МƏЛІМЕТ ҮШІН

Хиуа хандығында XIX ғасырдың екінші жартысында бүкіл қарақалпақ руларын басқару, салықтарды өндіру, әскери қызметті өтеу міндеттеріне байланысты жұмыстарды тәртіпке салу мақсатында **бектербегі** лауазымы енгізілді.

Қарақалпақ қолөнершілері, негізінен, күнделікті өмір үшін қажетті бұйымдарды дайындаумен шұғылданатын еді. Қажеттілігінен артқан бұйымдар базарға шығарылған. Олар отаулардың айналасын орау үшін маталар, түйе жүнінен гүлді киіздер тоқитын еді. Олардың халық қолданбалы өнерінде отаулар үшін оюлы есіктер, үй-тұрмыстық бұйымдар жасау, кілем тоқу, кесте тігу жоғары дәрежеде дамыған. Қарақалпақтарда ағаш пен сүйекке өңдеу беру бойынша шеберлер көп болған.

Қарақалпақ руларын би және оның ақсақалдары басқарған. Ру билерін Хиуа хандары тағайындап, мансапқа тағайындалғанын бекітетін жарлық берген. Хиуа ханының сеніміне кірген билердің өкілеттері кеңейе түсетін, оларға ерекше құрмет көрсетілген.

БІЛЕСІҢ БЕ?

XIX ғасырдың орта шенінде Жаңа Үргеніште 15 мешіт пен 2 медресе болған. Гүрленде 6 мешіт пен 2 мектеп, Шонободта 2 мектеп пен 2 мешіт, Шовотта 4 мешіт пен 1 медресе, Хазораспта 10 мешіт, Қутлуғ Иноқ медресесі қызмет жүргізген.

Хиуа хандығында мешіт имамы өзінің тікелей міндетінен басқа салық төлеушілер есебін жүргізу, салық жинау, кейде су үлестірумен шұғылданатын еді.

Хиуа хандығы вассалына айналдырылған соң Хиуа сарай кітапханасынан 300 қолжазба, 18 Құран Кәрім, 50-ден астам табылмайтын кітаптарды кәмпескеледі.

Ресей империясы Әмудария бөліміндегі қарақалпақтарға зұлымдығын күшейтіруі салдарынан Бибазар мен Нөкіс волостында отаршылдарға қарсы Бобо Гоклан жетекшілігінде халық көтерілісі болып өтті.

Қарақалпақтар
шайқалтасы

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Хиуа хандығында салықтардың артып кетуіне не себеп болды? Салықтарды асырмастан мемлекетті басқару мүмкіндігі бар ма еді?
2. Білім беру жүйесі жөнінде қандай мәліметке ие болдың?
3. Білім беру саласының мемлекет дамуында қаншалықты маңызы бар?
4. Ресей империясы басып алғаннан соң қарақалпақтар өмірі мен тұрмысында қандай өзгерістер болды?

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ — XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚТАРДЫҢ МӘДЕНИЕТІ

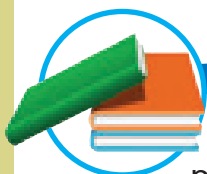
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Қарақалпақтардағы білім беру;
- Қарақалпақ халық ауыз шығармашылығы;
- Бердақ (1827–1900) қарақалпақ ақыны.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Әдебиет ғылымынан алған білімдеріңе сүйеніп төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.
 - Қарақалпақ халық ауыз шығармашылығы үлгілерінен мысалдар келтіріңдер.
 - Қарақалпақ фольклорында қандай идеялар сипатталған?
2. «Қырық қыз» дастанының мазмұны неден құралған еді?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

XIX ғасырдың соңы — XX ғасырдың бас кезінде қарақалпақтарда бірнеше медреселер болып, олардың ең үлкендері Қарақұм ишан және Тас медреселері еді. Қарақұм ишан медресесі XIX ғасыр ортасында құрылған. Алғашында ол мешіт міндетін атқарған. Ал Тас медресесін 1841 жыл Маңғыт әкімі Хожанияз құрғызған. Медреседе білім беру екі басқышты болып, бірінші басқышта араб тілі грамматикасы оқытылған, кейінгі басқышта діни-құқықтан білім берілген.

XIX ғасырдың басында 318 мектеп, Қарақұм Ешон, Қалила охун, Егамберген ахун, Айбыт ишан, Ишанқала секілді медреселер салынған. Бұдан тыс қарақалпақтар Бұхара мен Хиуа қалаларында оқыған.

XIX ғасырдың соңында *Күнқожа* (1799–1880), *Аташ Алшынбай* (1788–1875), *Әжінияз* (1824–1878) сияқтылардың есімдері даңқы елге тарады. Олар өз тағдырын халқының тағдырымен байланыстырған адамдар еді. Мәселен, Күнқожа шығармашылығында ауылдардың қарапайым халқына олардың күнделікті еңбегі мен тұрмысы жөнінде жазды.

Ол әділетсіз тәртіптерін қатаң қаралады. Әжінияз Қасыбайұлы (лақабы Зевар) Мойнақтағы мектепте, соңынан Хиуадағы Шерғазыхан медресесінде оқыған. Қарақалпақ зиялыларының арасында алғашқы ахун (оқымысты, білімді адам, халық дастандарының шебер күйшісі) дәрежесіне жеткен. Өзбек, қазақ, түрікмен тілдерін жақсы білген. Ақынның «Бозотау» дастанында қарақалпақ халқының

өмірі, әсіресе олардың көшіп жүру үдерісіне байланысты оқиғалар үлкен шеберлікпен бейнеленген. Әжінияз әдеби мұрасынан бізге 100-ге жуық өлеңдер мен дастандар жетіп келген. Оның өлеңдерінде отансүйгіштік, адамгершілік идеялары жырланған. Ал «Қыз Меңдешпен айтысу» дастаны халық арасында танымал болған.

Бердақ (1827–1900) – Аралбойында туылған. Ауыл мектебінде, одан соң Қарақұм ишан медресесінде оқыған. 20 жасынан өлең жаза бастаған және жарты ғасыр бойы әртүрлі тақырыптарда өлеңдер жазған.

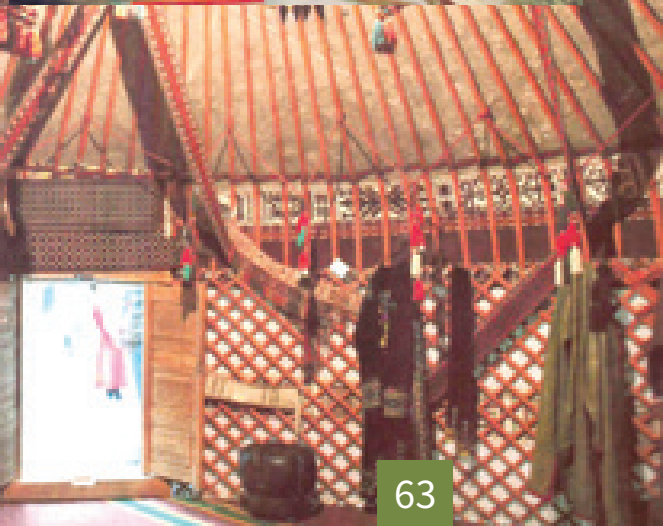
Бердақ өз шығармашылығын халқы үшін өшпес туындылар жаратуға арнады. Оның өлеңдерінің бірі «Халық үшін» деп аталған. Оның өлеңдерінде зұлымдықты қаралайтын сезімдер, қызулылық басым болған.

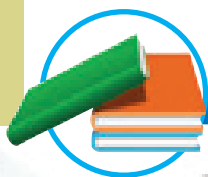
XX ғасырдың басында қарақалпақ әдебиетіндегі демократиялық дәстүрлерді жаңа ұрпақ өкілдері Омар, Сарыбай, Құлмұрат, Садық сияқтылар жалғастырды.

Бердақ ескерткіші

Күнқожа – ...	Зевар – ...
Бердақ – ...	Медреселер – ...

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Қарақалпақтар
отбасы

Қарақалпақ
балалары

Қарақалпақ халқының ауыз шығармашылығы терең мазмұнымен өзгешеленіп тұрады. Халық рухани мәдениетінің жоғары дәрежесі ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетін халық дастандарында, термелерінде, сондай-ақ, сазды өлеңдерде сақталып қалған. Олардың арасында мақалдар, һикметтер, халық өлеңдері, насихат өлеңдерінде бейнеленген «аталар сөзі» айрықша ерекшеленіп тұрады. Қарақалпақтар өз той-мерекелерін әнсіз, дастандарсыз, тарихи әңгімелерсіз өткізбеген. Мерекелерсіз және ұрықтардың басқа отырыстарында «Қырық қыз» немесе түркилердің басқа дастандары шырқалған.

Қарақалпақ халық ауыз шығармашылығында күлкі қаһарманы Өмірбек лақы бейнесі арқылы ұждансыздық, жамандық, жауыздық, залымдық сияқты ұнамсыз қылықтар әзіл-оспақ арқылы паш етіліп, еңбексүйгіштік, ізгілік, қаһармандық мадақталған. Халық арасында қарақалпақ фольклорының дастан жолдары әйгілі болған. Дастан — қаһармандық туралы поэзиялық шығармалар болып, оларда халықтың бақыты мен тыныштығы үшін күрескен ержүрек батырлардың ұлы ерліктері жырланған. Ал баршаға танымал болған дастандар ішінде қарақалпақтардың «Қырыққыз» дастаны айрықша ерекшеленіп тұрады.

Дастанда Саркуб билеушісі Аллаярдың қызы Гүләйімге Муйели деген құнарлы жерді тарту еткені жайлы айтылады. Бұл жерде Гүләйім және оның қырық кәнізағы берік бекініс орнатады. Дұшпандар Саркуб жерлеріне шабуыл жасап, Гүләйімнің әкесін өлтіреді. Саркуб жерлері талан-тараж етіледі, саркубтықтардың көбісі тұтқынға алынып, айдап әкетіледі. Гүләйім және оның кәнізактары дұшпанға қарсы күреске аттанады, қарақалпақтықтарды тұтқыннан азат етеді және туған еліне бостандықты қайтарады. Бұл күресте Гүләйімге оның ғашығы хорезмдік батыр Арыстан көмектеседі. Дастанның негізгі идеясы — жоғары отансүйгіштік сезімі және ана-Отанға, халыққа шын берілген махаббаты. «Қырыққыз» дастаны бүгінгі күнде халықтың ауызша шығармашылығының құнды қазыналарынан бірі болып саналады.

Қарақалпақ келіндердің аты шулы ұлттық көк көйлегі мен әшекейлері

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

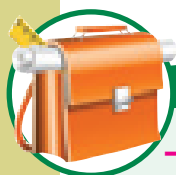
- Нүктелердің орнына тиісті мәліметтерді енгізіңдер.
 Өмірбек лаққы – ... «Қырық қыз» –
 Гүләйім – ... Дастан –
- «Қырық қыз аңызы—бостандық, еркіндік және адалдық рәмізі» деген пікірді отансүйгіштік, ерлік және ынтымақтықпен байланыстырып сипаттама жасаңдар.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

- Қарақалпақтарда халық шығармашылығы қай түрлерде дамыды?
- Қарақалпақтардың ең әйгілі «Қырық қыз» дастанының мазмұнын айтып бер.
- Әжінияздың шығармашылығы туралы нелерді білдің?
- Бердақтың тарихи дастандарын атап көрсет.

ТҮРКИСТАНДА ЖӘДИТТЕР ҚОЗҒАЛЫСЫ

БҮГІНГІ САБАҚТА

- Түркістанда білім беру;
- Жәдитшіліктің қалыптасуы;
- Ұлттық прогрессивтік қозғалысы.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Әрбір қоғамдағы өзгерістерде сол қоғамның жетекші тұлғалары, әсіресе, зиялылардың орны үлкен болып, олардың әрқайсысы өзіне тән озық идеяларды алға қояды. Олар қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық ділгірліктерді шешу жолдарын табуға әрекет етеді. XIX ғасырдың екінші жартысында отаршылдық зұлымдығы астында зиялылар өз халықтарын білімді ету және олардың даму дәрежесін көтеруге бағытталған әрекеттерін бастады.

«Жәдит» сөзі араб тілінен алынған болып, «жаңа» деген мағынаны білдіреді.

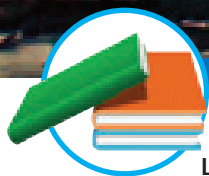
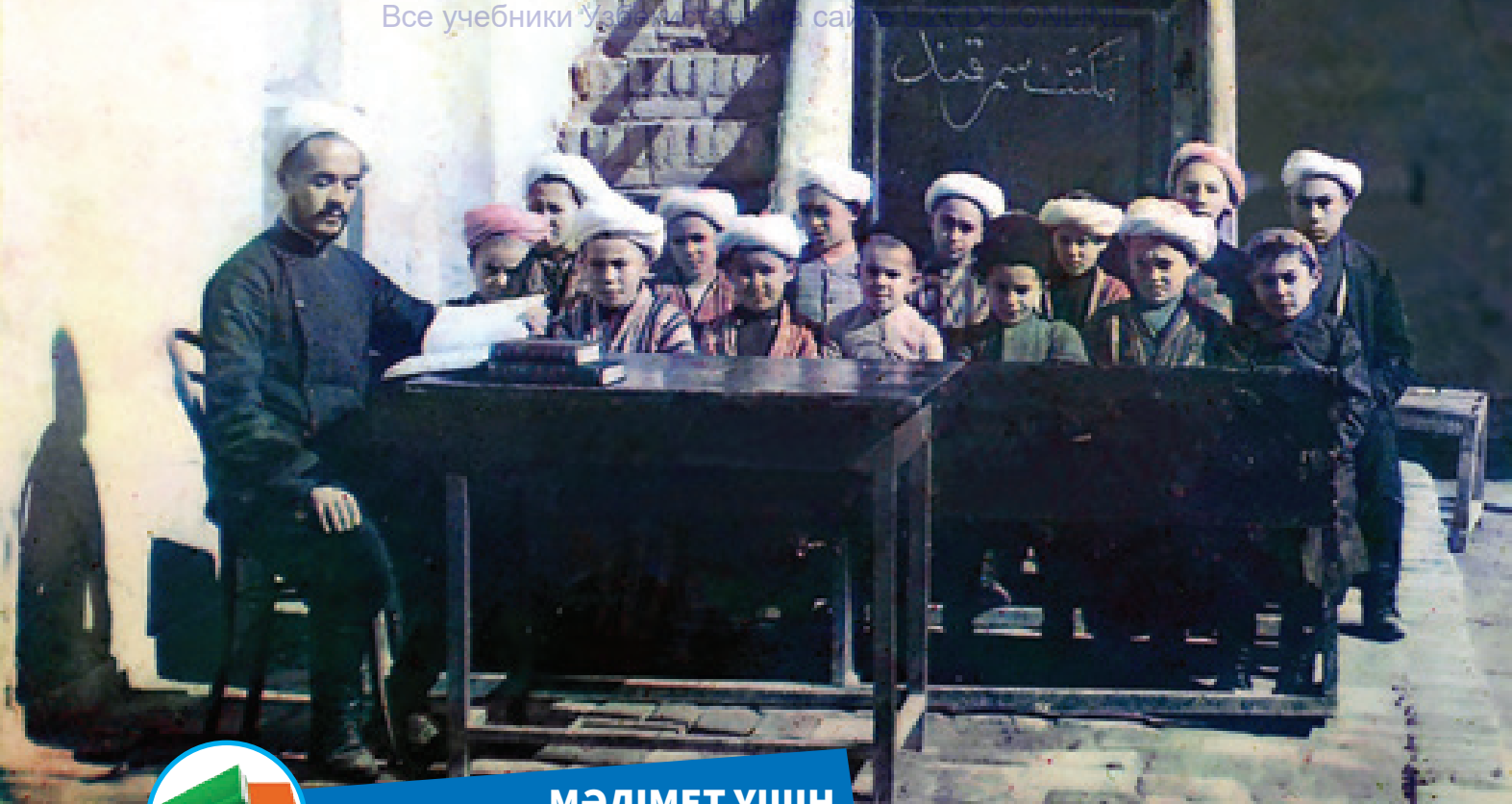

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

Төменгі сыныптарда алған білімдеріңе сүйеніп, төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер:

1. Орталық Азия хандықтарында білім беру жүйесі қандай болған?
2. «Білім беру жүйесі дамыса, қоғам дамиды» деген пікірді оқып жатқан дәуірмен байланыстырып, түсіндіріп беріңдер.
3. Ресей империясы Орта Азияны басып алған соң білім беру жүйесінде қандай өзгерістер болды?

МƏЛІМЕТ ҮШІН

XIX ғасырдың соңында жəдит-шілік қозғалысы пайда болды. Мұның нəтижесінде жаңа əдістік мектептері ұйымдастырылып, өркендеу жəне білім беруді дамыту арқылы тəуелсіздікке қол жеткізу мүмкін деген идеяларды алға қойылды.

XX ғасырдың басында көптеген жəдит əдебиеттері газет пен журналдарда басып шығарылуы, мемлекет халқының оған мұқтаждығы жəне сауатты болғанын растайды.

Зиялылар халық арасында озат идеяларды таратуда білім беру жүйесін негізгі құрал деп білді.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Түркістанда ағартушылық қозғалысы пайда болды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Білім беру саласы мемлекеттің дамуында қаншалықты әсері болды?
2. Неліктен Ресей империясы басып алған аумақтарында білім беру мекемелерін ұйымдастыру мәселесіне ерекше мән берді?
3. Неліктен жергілікті зиялылар халық арасында озат идеяларды таратуда ағарту жүйесі негізгі құрал болады деп білген?
4. XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының құрамына қайсы аумақтар кірген?
5. Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығын Ресей империясының вассалына айналуы қандай салдарға алып келді?

Қырым-татар ағартушысы **Ысмайыл Гаспирали** (1851–1914) бүкіл түрік халықтары арасында таралған жәдитшілік қозғалысының негізін салушысы болып есептеледі. Ол діни және қауымдық білімдерді терең меңгеріп, дүниежүзілік дамудан хабардар болған, бірнеше шет тілдерді, әртүрлі халықтардың мәдениетін зерттеген еді.

Жәдитшілік идеяларының кең таралуында «Таржимон» газеті маңызды орын алды. Ысмайыл Гаспиралидің 1893 жылы Ташкент, Самарқанд және Бұхараға жасаған сапары ағартушылық идеяларының кейінгі дамуына түрткі болды.

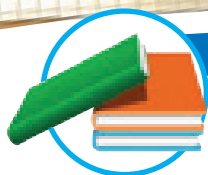
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Неліктен жәдиттер Бұхарада мемлекеттің ішкі басқару жүйесі заман талаптарына жауап бермейтіндігін, саяси-әкімшілік жүйесін өзгерту қажеттігін ерекше атап өтті? Пікіріңді негіздеп беріңдер.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Неліктен жәдитшілік идеяларының кең таралуында «Таржимон» газеті маңызды орын алды?
2. Не деп ойлайсыңдар, жәдиттер өз идеяларын таратуда газеттерден пайдалануды мақсат етіп қойған болса, халықтың сауаты қандай болған?

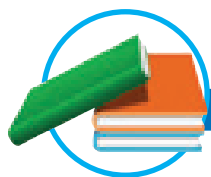
МӘЛІМЕТ ҮШІН

Бұхара әмірлігінде алғашқы жаңа әдістік мектебі 1893 жылы қызмет атқара бастады. Кейін мұндай мектептер басқа аумақтарда да кең таралды. Жәдиттер ағартушылық жолында Қырым зиялыларының тәжірибелерін зерттеумен қатар, басқа мемлекеттердегі прогресшілдердің озық идеяларынан да пайдаланды.

Орта Азиядағы ұлттық прогрессивтік қозғалысы аумақтық ерекшеліктеріне қарай, Түркістан, Бұхара және Хиуа жәдиттеріне бөлінеді. Түркістан жәдитшілігінің негізі зиялылардан құралып, олар Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы күрестің алдыңғы қатарларында болды.

Бұхарада жәдитшілік қозғалысы Түркістан өлкесіне қарағанда ауыр әлеуметтік-саяси жағдайда қалыптасты. Олардың құрамы, негізінен, ұсақ дүкеншілер, мұғалімдер, қолөнершілер, саудагерлерден құралған еді.

Бұхара жәдитшілігі кейбір кертартпа молдалар, жаңалық пен қайта құруларды жақтырмайтындар ағымының қарсылығына ұшырады. 1910 жылдан бастап Бұхарада жәдитшілік қозғалысы ұйымдасқан күйде, саяси ұйым ретінде қалыптаса бастады.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

ШЫҒАР- МАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Хиуа хандығында жәдитшілік екі ағымнан құралды, оның оң ағымы Бас уәзір Исламқожа жетекшілігінде хандықтағы сауда-өндірістік кәсіпорындарының иелері мен ірі байлардың өкілдерін біріктірді. Бұл ағым өз алдына мемлекетте хан билігін сақтаған күйде реформалар өткізуді мақсат етті. Ал сол ағым қазыкалан Бабаахун Салимов басшылығында инвесторлар, қолөнершілер және тағы басқа топ өкілдерін біріктіріп, жаңа әдістік мектептерді ұйымдастыру арқылы халық бұқарасының саяси белсенділігін арттырмақшы болды.

Хиуа мен Бұхара жәдитшілігінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары неде? Пікірлеріңді негіздеп беріңдер.

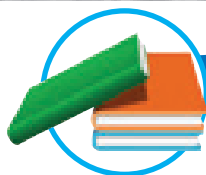

Түркістанда прогресшіл қозғалыстың дамуы екі басқышта болды. Бірінші басқыш ағартушылықтан басталған. Бұл қозғалыс 1917 жылы өзінің екінші басқышында – саяси сипаттағы қозғалысқа айналды.

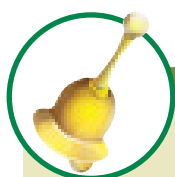
Бўхарадағы көне мектеп

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Түркістанда бұл дәуірдегі отаршыл үкімет және оның лауазымдағылары және жергілікті кертартпа дін иелерінің қарсылығына қарамай, жәдиттер білім таратушылық әрекеттерін баспасөз, баспа және театр салаларында жалғастырды. 1898 жылы Қоқан қаласында Салахиддин домла екінші жәдит мектебін ашты. 1899 жылы Өндіжанда Шамсиддин домла және Ташкентте Маннон қары жәдит мектебін ашып, көптеген оқушылардың жаңа әдісте білім алуына қол жеткізді.

1909 жылдан жаңа әдістік мектептерді ашу үшін арнайы рұқсатнама алынуы белгіленеді. Ол арқылы мектептер тіркеуге алынған және тіркеуден өтпеген мектептердің қызмет етуіне жол қойылмаған.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Ысмайыл Гаспирали -- ... 1884 жылы ... 1893 жылы ...
2. Түркістанда жәдитшілік қозғалысы қашан пайда болған?
3. Жәдитшілік қозғалысының пайда болуына қандай алғышарттар түрткі болды?
4. Ысмайыл Гаспирали және оның қызметі туралы нелерді білдің?
5. Жәдит мектептерін кімдер ұйымдастырған?

ЖӘДИТШІЛІК ҚОЗҒАЛЫСЫ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

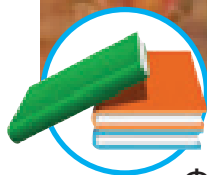
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Түркістан жәдитшілік қозғалысының ірі қайраткерлері;
- Жәдиттер қозғалысының ұлттық ерекшеліктері.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Жәдитшілік қозғалысының жетекшілері жөнінде нелерді білесің?
2. Абдулла Авлоний, Бехбудий туралы фильмдер көргенсің бе?
3. QR коды арқылы берілген фильмдерді көріңдер. Фильмде не сендердің назарыңды өзіне қаратты? Фильм оқиғалары негізінде сол дәуірді бағалаңдар.

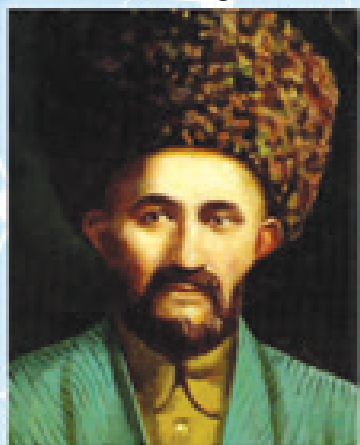

МӘЛІМЕТ ҮШІН

XX ғасырдың басында Ташкент, Самарқанд, Бұхара, Ферғана аңғары қалаларында ондаған жәдит әдісіндегі мектептер ашылды. Жәдиттер мектептерде жастарды тәрбиелеп, олар арқылы Түркістанда тәуелсіз мемлекет орнату үшін ұлттық мемлекетшілік идеяларын алға қойған. XX ғасырдың басында Түркістанда жәдит зиялыларының бүкіл бір ұрпағы, өлкенің рухани-ағартушылық саласының дамуына, ұлттық мәдениеттің өркендеуіне үлкен үлес қосқан қайраткерлері пайда болды.

ЖАДИТШІЛІК ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖЕТЕКШІЛЕРІ

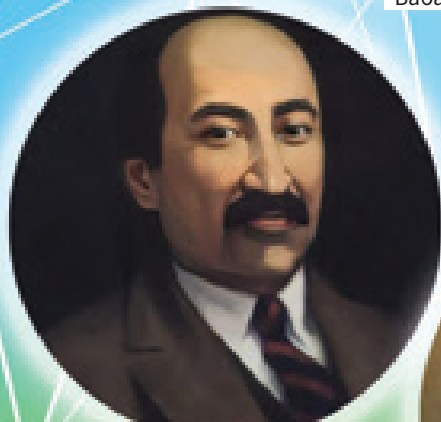
ХИҲА

Палваннияз қажы
Жүсіпов

Бабаахун Сәлимов

Абдурауф Фитрат

Садриддин Айни

Файзулла Хожаев

Абдулла Авлоний

Мунавварқары
Абдурашидхонов

БҰХАРА

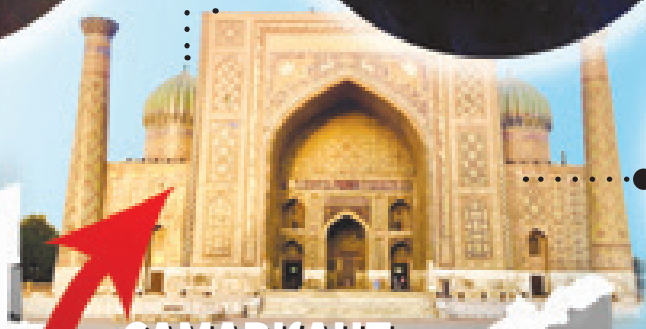
Махмудқожа Бехбудий

Абдуқадыр Шакурий

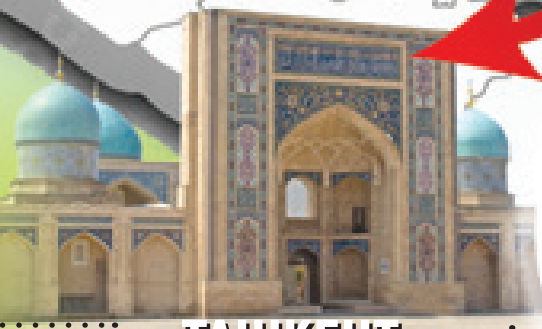
Саидахмад Сиддиқий-Ажзий

САМАРҚАНТ

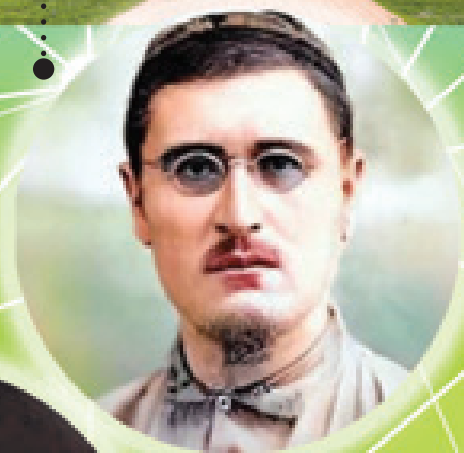
ФЕРҒАНА

ТАШКЕНТ

Хамза Ҳақимзада
Ниезий

Абдуҳамид
Чулпан

Убайдуллақожа
Асадуллақожаев

Ишқоқхон Ибрат

Түркістан жәдиттерін біріктіруде «Орта Азия жәдиттерінің әкесі» деп тән алынған Махмұтқожа Бехбудидің (1875–1919) қызметі орасан зор болды.

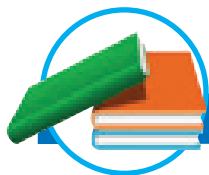
А. Авлони түзген «Тұран» театры театры

Махмұтқожа Бехбуди Орта Азия жәдитшілік қозғалысының негізін қалаушы және жолбасшысы болған. Түркістанда ағартушылық қозғалысының дамуына үлкен үлес қосқан тұлға болып саналады. Бехбудидің бастамасымен өз әкесінің құрметіне «Бехбудия кітапханасы» деп аталған кітапхана ұйымдастырылған.

Мунавварқары Абдурашидханов (1878–1931) — Түркістан өлкесінде жәдитшілік қозғалысының ірі қайраткерлерінің бірі. Ол жәдит мектептері ашылуының бастамашысы және іс жүзіне енгізушісі, ұлттық газет және журналдардың негізін қалаушы, редакторы, сондай-ақ жәдит театры насихаттаушысы болған. Мунавварқары мектептер үшін «Адиби аввал», «Адиби сони», «Жер беті» сияқты оқулықтарын жазған.

Абдулла Авлони 1878 жылы Ташкент қаласында қолөнершілер отбасында туылды. Ол мектеп және медреседе білім алып, өз заманының ағартушысы және терең білім иесіне айналды. Авлони өлкеде білім беру, баспасөз, театр салаларының дамуына үлкен үлес қосып, 1907 жылы «Шухрат» газетінің негізін қалады. Өзі ұйымдастырған жаңа әдістік мектебі үшін «Бірінші мұғалім», «Екінші мұғалім», «Түркі гүлстан және құлық» сияқты оқулықтар жазды.

Махмұтқожа Бехбуди, Мунавварқары Абдурашидханов, Абдулла Авлони сияқты басқа ұлттық прогресшілдер де ағартушылық қызметін жүргізді, жаңа мектептерді, қайырымдылық қоғамдарын, кітапхана мен кітап дүкендерін ашты.

МƏЛІМЕТ ҮШІН

Түркістан жəдитшілік қозғалысының өкілдері надандық, білімсіздік, мәдениетсіздікті қаралаған.

Түркістанның прогресшіл инвесторлары жастарды шетелдерге жіберіп, қажетті мамандықтарды меңгеріп, халыққа пайдасы тиетін жастарды және олар жайлы қамқорлық жасаған жəдиттерді қолдап-қуаттады.

Өндіжандық Міркəміл Мірмомынбаев өз есебінен сол жұмысқа көп қаражат бөлген. 1908 жылы Бұхарада Абдувахид Бурханов, Мукамил Бурханов, Хамидқожа Меқри, Ахмаджон Абдусаидов және басқалар «Тарбия атфол» («Балалар тәрбиесі») қоғамын ұйымдастырып, 1911 жылы 15, ал 1912 жылы 30 оқушыны Түркияға оқуға жіберген.

Миркомил
Мирмоминбаев
(оң жақта)
коммерсант
досымен

«Тарбия атфол»
қоғамының
қатысушылары

»... Мектеп және медресе бір ұлттың, тіпті бар адамның деңгейінің дамуына әсер етеді. Даму мен жоғарылауға қол жеткізу үшін мектеп пен медреселердің саны көп болуы, онда тәртіп болуы, әрі ол жақсы басқарылуы керек. Дүниеде барлық ұлттардың өркендеуі бастауыш мектептерден басталады. Шынымен-ақ, өркендеу үшін бірінші жол және негіз іргетасы да сол мектеп».

Молда Рахимханның, «Масала» мақаласынан, «Изхор ул-Хақ» журналы, 1918 жыл.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Жəдиттер өз қызметін неге қаратты? Неліктен?
2. Прогресшіл зиялылар тарапынан қандай оқулықтар дайындалған?
3. «Тарбия атфол» қоғамының мақсаты не еді?
4. QR коды арқылы көріп, сол дәуірдегі білім беру жүйесімен танысыңдар. Білім беру жүйесінің дамуында қандай кедергілер болған? Пікіріңді дәлелдеп беріңдер.

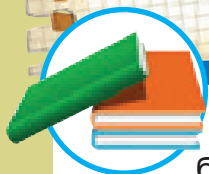

«Егер біздің мектептеріміз осы ұлттық мектептері секілді бір жарғыда қойылып, жақсы мұғалімдік міндетін лауазымын орындайтын мұғалімдерден тағайындалса, кіршіксіз ұрпақтарымыздың рухани өміріне, дүние мен ақыретке бірінші себеп болатын ілім мен білім алудан бұл дәрежеде мақрұм болмауына себеп таба алмайтын едік».

Мунавварқары
Абдурашидханов

МӘЛІМЕТ ҮШІН

XX ғасырда мемлекетте бір жақтан әртүрлі әлеуметтік-саяси барыстар нәтижесінде тәртіп пен экономикалық қарым-қатынастар қалыптасып жатқан болса, екінші жақтан мемлекет аумағына кіріп келе жатқан идеялық ағымдар кіріп келе бастады.

Отаршылық кезінде шарият мәселелерін шешу, ханафиялық мазхабын сол қалпынша келесі ұрпаққа жеткізу мәселесі көкейкесті ділгірліктердің біріне айналды. Сол мақсатта 1918 жылы 10 тамызда Ташкент қаласында «Фуқаһо қоғамы» түзілді.

Бұл қоғам 4 қазы және олардың жанындағы мөрші, алам және муфтийлерден құралып, ол азаматтардың әлеуметтік-тұрмыстық өмірінде кездесуі мүмкін болған мәселелерге шешім табуды өз алдына мақсат етіп қойды. «Фуқаһо» қоғамының баспасы болған «Изхор ул-Хақ» журналындағы бір үлкен мақалада: «Таһзиб тасфияаи құлық деген нәрсе» ол мектептерімізде жоқ. Оқуы мерзімі көп болғандықтан көпшілік балаларын 8-15 жыл мектепте оқыта алмайды, өйткені талабы мен жағдайы жетпейді. Әрі мектептерімізде тәртіп жоқ. Сондықтан мектепте жүрген ғазиз, ғайуһар секілді баға жетпес балаларымыздан он бес немесе сегіз баладан екеуі немесе үшеуі ғана сауатты болып шығады», дейіледі. Мақалада мектептерде тек кітаптарды жаттау, сауат шығарумен қоғамды дамытып болмайтындығы атап өтіледі. Сонымен бірге әрбір мектеп және медреселерде қатал тәртіп болуы қажеттігі айтылған.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. «Қатал тәртіп болуы шарт» дегенде нені түсінесіңдер?
2. Ағартудың тиімділігі қатал тәртіпке байланысты ма? Неліктен? Пікіріңді негіздеңдер.

«Исламияттың алдыңғы ғасырлардағы мұсылмандар жанұя тәрбиесіне мән беріп, ер мен қыздарды оқыта бастады. Әйелдер өз құқықына ие болды. Және осы тұрғыда ағарту және мәдениет жолына түсіп, ұлы бір күшті қалыптастырды. Азғана уақыт ішінде бар әлемді өзіне қаратты. Ол ғасырларда ислам дүниесінде ерлермен бір қатарда әйелдерден де бірнеше ғалым мен ақын, редактор, хатшы, әдебиетші және заңтанушылар шыққан еді».

Қажы Муин «Жанұя тәрбиесі»,
«Еңбекшілер дауысы» газеті,
1918 жылы.

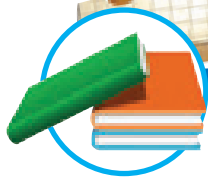
Делегат (латынша-жіберген) – бір ұйым, ұжымнан өкілетті етіп сайланып немесе тағайындалып жіберілген уәкіл.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Қажы Муин «Жанұя тәрбиесі» мақаласында нені сынап отыр? Қоғамды дамыту үшін қандай ұсыныс беріліп жатыр?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Жәдиттер көптеген жастарды дамыған шетел мемлекеттеріне, соның ішінде, Германияға оқуға жіберу, ол жерде олар білім алып келіп, ел және ұлт үшін қызмет ету идеяларын алға қойды. Олардың іс-әрекеттерімен жергілікті халықтан жастардың шетелде оқып келуіне жұмсала-тын қаражаттар үшін қаржы жиналды.

Өлкеде сауда-саттық, өндіріс пен ауыл шаруашылығының дамуының салыстырмалы шолуына арналған көптеген мақалалар жарияланды.

БІЛЕСІҢ БЕ?

Түркістан прогресшілдерінің бірі, Ташкенттің «Қорёғди» махалласынан Асадуллақожаұлы Убайдуллақожа Ресейде құқықтану саласы бойынша білім алып келіп, алғашқы жоғары білімді өзбек адвокаты болды. Ол ұлы орыс жазушысы Лев Толстоймен хат жазысып тұрған. Прогресшілдер барлық салаларды дамыта алатын жергілікті кадрларды дайындауды, зауыт және фабрикалар құрып, өнімдерді өлкенің өзінде өндіруді қажет деп білді.

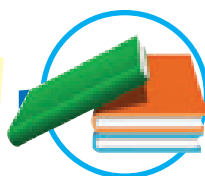

Федерация (латынша— одақ болып нығайту) – мемлекеттердің өз саяси тәуелсіздігін белгілі шеңберде шектеу жолымен біртұтас одаққа бірігуі.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1917 жылдың ақпан айында Ресейде қандай оқиғалар болған?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

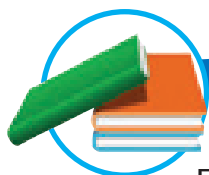
Түркістан прогресшілдері XX ғасырдың бас кезінде әлемде болып жатқан саяси үдерістерді мұқият бақылап отырды. Бұл дәуірде шетелдегі саяси партиялардың бағдарламаларына талдау жасады. Шиеленіскен жағдайда прогресшілдер жергілікті халықтың бейбітшілігінің, байсалдылығынан келіп шығып, барлық ділгірліктерді бейбіт жолмен шешуге ұмтылды.

1917 жылы Түркістан жәдитшілігі саяси қозғалысқа айналды.

«Садои Туркистон» газеті қызметкерлері

МƏЛІМЕТ ҮШІН

Ресей империясы соғыстан шыққан соң жəдиттер парламенттік монархия үшiн күрескен болса, ақпан оқиғаларынан кейiн анағұрлым кең қамтылған, бiрталай саяси талаптарды алға қойды. Атап айтқанда, жергiлiктi халық құқықтарын кеңейту, өлкенi басқару бойынша реформалар өткiзу, Мемлекет Думасынан өлке халқының санын есепке ала отырып орын бөлу, ұлттық баспа бостандығын қамтамасыз ету сияқтылар.

Сонымен қатар ұлт-азаттық партиялар мен ұйымдар, мәселен, «Ислам Кеңесi» («Шўройи Исломия»), «Иттифоқ» («Одақ») секiлдi бiрнеше ұйымдар түзiлдi. Бұл кезде жəдиттер түпкi халықтың әлеуметтік құрамының барлық топ уәкiлдерiн өз артынан ерте алды. Түркiстанда жəдиттер қызметi жергiлiктi халықты ағартуға, оларда өзiне тәндiлiктi түсiнудiң күшеюiне, азаттық үшiн күрестiң көтерiлуiне ықпалын тигiздi. Жəдитшiлiк қозғалысы өлкеде патша үкiметiнiң отаршылдық саясатына қарсы тұратын негiзгi рухани күш ретiнде көрiндi.

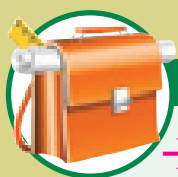

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Жəдиттердiң алғашқы саяси ұйымы қалай аталған және оның қатысушыларының алдына қандай мiндеттер қойылған едi?
2. Жəдиттердiң идеяларына көрсеткен қандай газет және журналдарды бiлдiң?
3. Прогресшiлдердiң жастардың бiлiм алуына қосқан үлкен үлесi нелерден құралған ?
4. Жəдиттер қозғалысы Түркiстан халқы санасына қалай әсер еттi?
5. Дұрыс жауапты тап.

1	Делегат	А	латынша—одақ болып нығайту—мемлекеттердiң өз саяси тәуелсiздiгiн белгiлi дәрежеде шектеу жолымен бiрыңғай одаққа бiрiгуi.
2	Жадид	Ә	арабша «жаңа» деген мағынаны бiлдiредi.
3	Федерация	Б	латынша—жiберген—кез келген ұйым, ұжым тарапынан өкiлеттi етiп сайлап немесе тағайындап жiберiлген өкiл.

ТҮРКИСТАНДА ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

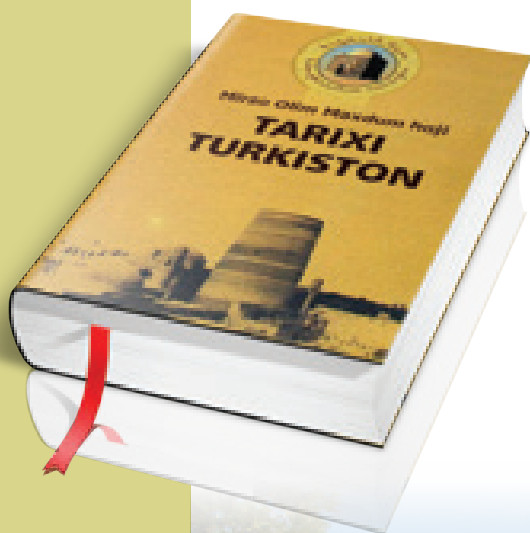
БҮГІНГІ САБАҚТА

→ Тарих, табиғи ғылымдарға байланысты ғылыми ізденулер.

→ Әдебиет жөнінде.

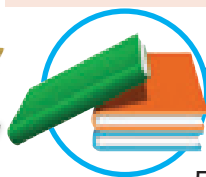

1876 жылы Ташкентте Түркістан мұражайы (қазіргі Өзбекстан тарихи мемлекеттік мұражайы) ашылды.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Махмудқожа Бехбудийдің төмендегі пікірлерін оқыңдар. Неліктен өз Отаны тарихын үйрену зиялы, кемелденген және адал адам болу үшін қажеттілік деп есептеген?
«Қазіргі дүниеде жасау, зиялы, кемелденген және адал болу үшін өз Отаны тарихын үйрену қажет».
2. XX ғасырда дүниежүзілік ғылымдағы өзгерістер мен Түркістан өлкесіндегі жағдайға талдау жасаңдар. Бұл дәуірде қандай ғылыми өнертабыстар жасалды?
3. Орта Азия хандықтарының дамуында артта қалуына негізгі себептер нелерде көрінеді?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында ғылым мен білім саласында зор жетістіктерге қол жеткізілді. Бұл жетістіктерге жетуде жәдитшілердің орны үлкен болды. Жәдиттер Түркістанда сауатты және білімді адамдарды тәрбиелеуде тарих ғылымының маңызын жоғары бағалады.

Өзбекстандағы
тарихи мемлекеттік
мұражайы

Тарихшы және журналист Мулла Алим Махдум қажы «Тарихи Туркистон» («Түркістан тарихы») шығармасын жазды. Бұл шығарма баспадан өзбек тілінде шықты. Онда Түркістанның ежелгі дәуірден XX ғасырдың басына дейінгі оқиғалардың жылнамасы баяндалды.

Бұл кітап өзбек тіліндегі алғашқы тарихи шығарма ретінде танымал болды.

XIX ғасырдың 90-жылдарында және XX ғасырдың басында Орта Азияның табиғи байлықтары мен кесенелерін игеру және кесенелерді үйренуге байланысты зерттеу жұмыстары қыза түсті.

Осындай зерттеулердің бірінде 1908 жылы обсерватория ғимаратының үйінділерін және обсерваторияға тиісті құрал-жабдықтардың бір бөлігі табылды.

1908 жылы обсерватория ғимаратының қалдықтарын және обсерваторияға тиісті құрал-жабдықтардың бір бөлігін табуға қол жеткізілді.

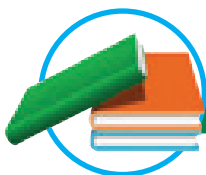
Самарқанттағы Ұлықбек обсерваториясы (реконструкциясы)

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Өлкедегі ғылыми зерттеулер империя үшін қандай мәнге ие болған? Неліктен Ресей империясы өлкені жан-жақты терең үйренуге мән берген?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Аумақты картаға түсіру және ауа райын зерттеу үшін Ташкентте метеорология станциясы ұйымдастырылды. Мамандардың жетіспеушілігінен ұзақ уақыт бойы кең көлемді ғылыми зерттеулерді қалыптастыру іске асырылмады.

Тек XIX ғасырдың 90-жылдарында және XX ғасырдың басында Орта Азияның табиғи байлықтарын игерумен байланысты зерттеу жұмыстары қыза түсті. Мысалы, Н. А. Северцев Памир тау тізбектерін зерттеп, ботаника, минералдарға тиісті үлгілер жинады. П. П. Семёнов-Тяньшанский Тяньшань тау тізімін зерттеп, мұздық, вулкандар жөнінде қызықты мәліметтер жинады.

Түркістан ауыл шаруашылығы қоғамы едәуір белсенді жұмыс бастады. Қоғам баспадан шығарған «Түркістан ауыл шаруашылығы» журналы саладағы өндіріс, жерлерді суару, диқаншылық және жерді пайдалану саласындағы озық тәсілдерді насихаттады. Жергілікті ауа-райы жағдайына сәйкестенген өзіне тән Орта Азия сұрыпындағы алғашқы өнім алынды.

П. П. Семёнов-Тян-Шанский

1871 жылы ұйымдастырылған «Орта Азия Ғалымдар қоғамы» қаржы жоқтығынан 1893 жылы өз қызметін тоқтатуға мәжбүр болды.

Бұл дәуірде бірнеше әдебиет қайраткерлері жетіліп шықты. Олардың арасында Муқими, Фурқат, Завқи, ақын Анбар атын, Өуез Отар ұлы, Ахмет Дониш және басқалардың шығармашылығын ерекше атап өтуге болады. Өлеңдеріндегі әділдік және шынайылық оларды атақты халық ақындарына айналдырды.

Анбар атын әйелдердің қоғам және отбасындағы құқықсыз жағдайы туралы ащы шындықты жазды. Өзбек ақындарының өлеңдері көпшілік халық бұқарасы жүрегіне жол тапты. Олардың өлеңдері негізінде көптеген әндер жазылды.

XX ғасырдың басында өзбек әдебиетінде жаңа жанрлар пайда болды. Прозалық шығармалар да жарық көрді. Жәдит әдебиетінде 1910 жылы Абдулла Қадырий тұңғыш прозалық шығармаларын жариялады.

1870 жылы Ташкентте Түркістан халық кітапханасы ашылды.

Хиуа театры,
Ташкент

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Анбар атын мен Мұхаммед Аминқожа Муқимий жазған қайсы шығармаларды білесің? Олар несімен сенің есіңде қалған?
2. Абдулла Қадырий өзбек әдебиетінде қайсы жанрды бастап берді және алдыңғы дәуір әдебиетінен қайсы жақтарымен айырмашылық етеді?
3. QR коды арқылы берілген Абдулла Қадырийдің «Ұлақта» әңгімесін оқыңдар. Әңгіме негізінде қоғам өмірін бағаландар.

1911–1913 жылдары Түркістанның түрлі қалаларында театрлар құрылды. Драматургтар олар үшін пьесалар жазды. Сахнада айтылған ана тіліндегі сөз және театр актёрының әрекеттері халық бұқарасына құдіретті ықпал құралына айналды.

Жәдиттер театрларында спектакльдердің көпшілігі ашық сахналарда қойылып, оларды көптеген көрермендер тамашалаған. Алғашқы өзбек көрермендері үшін жәдиттер қойған пьесалар құлықтық тәрбие мектептеріне айналды.

Махмұдқожа Бехбуди жазған әйгілі пьеса — «Падаркушта» пьесасында әкелер мен балалардың арасындағы қатынас рухани кедейлік, мал-мүлікке берілу қандай салдарға алып келуі туралы әңгімелейді.

Өзбек ұлттық театрының қалыптасуында жәдиттердің орны үлкен. Мұнда Махмұтқожа Бехбудидің: «Театр – бұл өнеге алатын орда», деп айтқан пікірін еске алу орынды болады.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Жәдит әдебиетінде сол дәуірге тән болған қандай идеялар жетекшілік етеді?
2. Осы тақырып бойынша шағын эссе жазыңдар.

1868 жылы отаршыл үкімет тарапынан өлкеде орыс тілінде білім беретін мектептерді салу жобасын дайындау бойынша нұсқау берілді.

1870 жылы Ташкент қаласында өлкеде оқу бөлімін түзу бойынша арнайы комиссия жұмыс бастады. 1886 жылы Ташкент қаласында Ресей Халық ағарту уәзірлігіне тиісті 9, 1889 жылы 14 білім беру мекемелері қызмет жүргізген.

Гимназия оқушылары

«Туран» театры труппасының бірінші спектаклдері қойылған. «Колизей» театр-цирк ғимараты, Ташкент.

Өзбекстанда XX ғасырдың басынан заманалық футбол ережелері негізінде ойындар өткізілген. 1912 жылы Қоқанда бірінші футбол ұжымы түзілді.

БІЛЕСІҢ БЕ?

Худайберген Девонов 1878 жылы туылған. Балалығынан білімге құштарлығы мен шығармашылық қабілетімен өзгешеленіп тұрған. Ол араб, парсы және орыс тілдерін үйренген. Білімге құмар жасөспірім неміс тілін үйрене бастаған және бұл келешекте оның тағдырын белгілеп берген.

1903 жылы Худайберген Девонов Хиуаның мұнаралары мен жерлестерін суретке ала бастаған. Алдын бұл діни ғұламалардың қатты қарсылығына ұшыраған. Бірақ фотосуретшіні кез келген жаңалыққа қызыққан Мұхаммед Рахимхан II өз қорғауына алған. Ол тек қана хан емес, бәлкім қабілетті ақын мен сазгер ретінде де тарихта қалған. Әмірші Худайбергенге өзінің суретін алуды бұйырған, кейін оны өз дуанына жұмысқа шақырған.

Худайберген Девонов

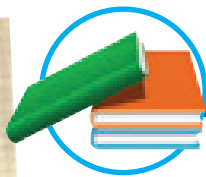

«Біз, Хорезм мемлекетінің жоғары хақаны Мұхамед Рақымхан Сони төмендегі жарлыққа қол қойдық. Хорезм мақамдары халықтың дербес меншігі деп жария етілсін. Сол жоғары жарлықтың дұрыстығына күмәнданған және мақамдарды кемсіткен немесе оны бұзып орындаған адамдар қатаң жазалансын!»

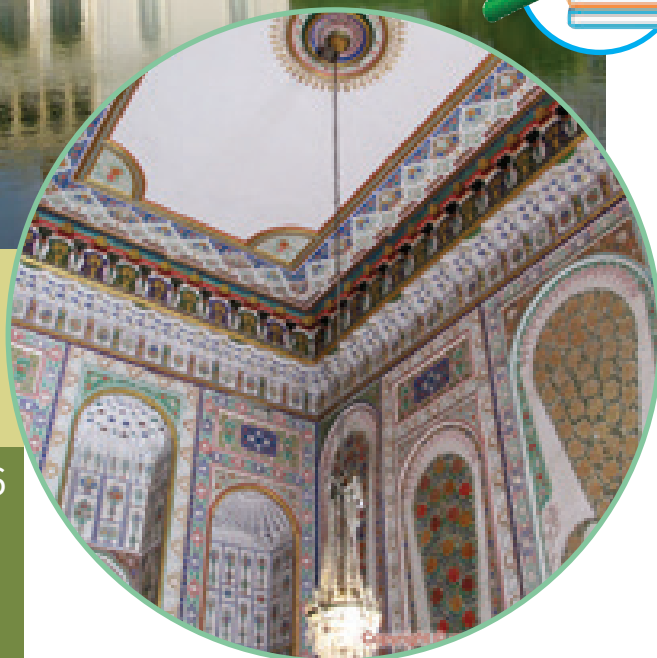
1882 жыл

Ситораи Мохи Хоса

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Халық аспаптарында орындаушылар атақты шебер-сазгерлер қолында білім алған. Көп ғасырлар бойы бүкіл Шығыста кең таралған классикалық мақамдар кәсіпқой музыканың ауызша дәстүрлеріндегі бағалы қазынасын құраған. Мақамдар – ірі топты ауызекі-аспапты (жеке орындаушы және аспапты) шығармалар. Музыка аспаптары да өте саналуандығымен өзгешеленеді. Мұнда ішекті-жебелі сазды аспаптар (ғижжак, қобыз, учтор), ішекті-пернелі (домбыра, дутар, танбур, уд, рубаб), ішекті-соқпалы (чанг), үрлеме сыбызғылы (най, сырнай), муштук-үрлемелі (керней), соқпалы-мембраналы (кепшік, нағара, шындауыл) сияқты сазды аспаптар кең таралған.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың басында сәулеткерлікте де өзгерістер болды, Еуропа және шығыс сәулеткерлік дәстүрлері үйлесіп кетті.

Мысалы, XX ғасырдың басында Бұхарада салынған Ситораи Мохи Хоса құрылысында шебер Ширин Мурадов жетекшілігінде бір топ нақыш бойынша шеберлер жұмыс істеген.

Ферғана аңғарында да өзбек халқы сәулетшілігінің өзіне тән саласы бар еді. XIX ғасырдың екінші жартысында аңғардың ұлттық сәулетшілігіне Еуропа сәулетшілік мәнеріндегі ғимараттарды құру дәстүрлері кіріп келді. Әйтсе де, XIX ғасырдың соңында құрылған Өндіжан жоме мешіті өз құрылысымен жоғары ұлттық сәулеткерлік үлгісі ретінде сақталып қалды.

Ташкент
әйелдер
гимназиясы

Ташкенттің Жаңа қаласы бөлімінде генерал-губернаторлықтың әкімшілік және басқа ғимараттары салынған. Олар сәулеткерлік жағынан батыс бағыты мен әдісінде құрылған ғимараттар еді.

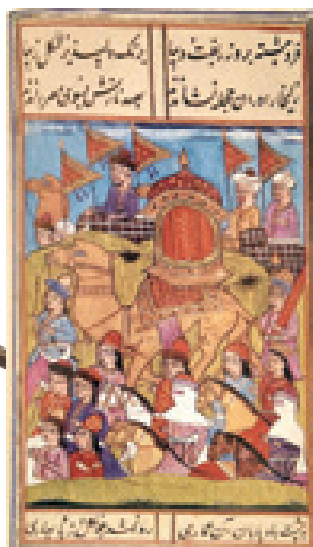
Хорезм сәулеткерлігі мектебінің көңіл бөлерлік жағы – бағандары, құрылымның төбелері, мұнаралары өте нәзік талғаммен және әсемдік белгісі араб жазуларымен безендірілген. Шебер көшіріп жазушылар бұл жазуларды өте шеберлікпен ғимарат өрнегіне үйлестіріп жібере алған.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Түркістан бейнелеу өнері Самарқанд, Қоқан, Бұхара миниатюрашыларының шығармашылығында әсіресе жарқын көрініс тапты (Ахмет Даниш, Абдулхалик махдум, С.Сиддиқов). Олар бейнелеу өнерінің дәстүрлі дамыған түрлерін сақтап қалған.

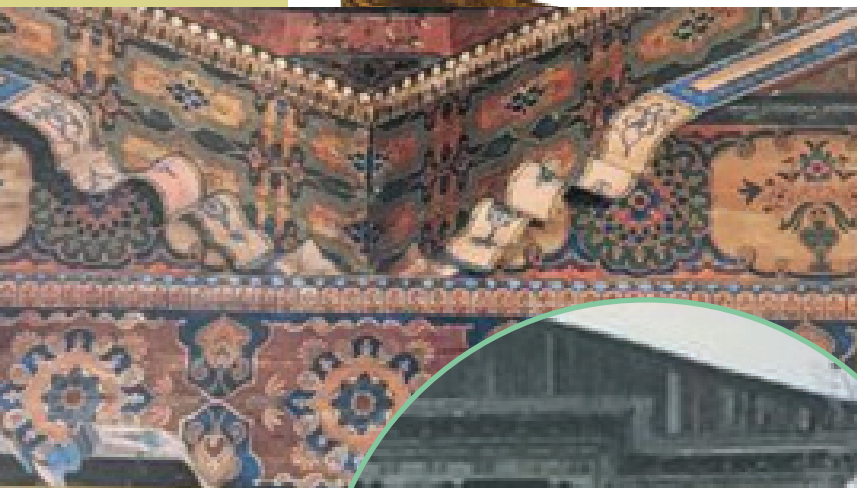
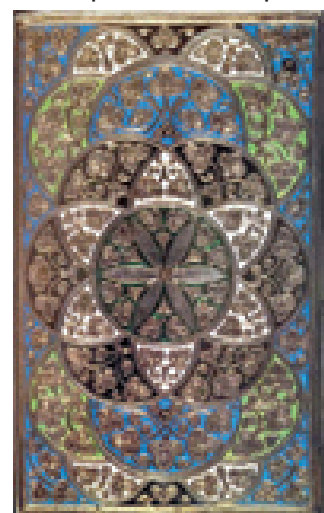
XX ғасырдың басында дәстүрлі қабырға нақыштарында бұрын қолданылмаған көріністер – жүзіп бара жатқан кеме, теміржолдар және жануарлар бейнеленген нақыштар кіріп келе бастады.

Ағаш үйкек және
Құдаярханға тиісті
Құран қолжазбасы.
XIX ғасыр.

«Юсуф пен Зулайхо»
Мырза Мір Ишоқ әл
Бұхари. XIX ғасырдың
соңы—XX ғасырдың басы

Күміс мұқабалы Құран
Кәрім. XIX ғасыр.

Ширманпаз мешіті.
Мешіт бағаналары мен
төбесі. XX ғасыр. Марғылан.

Түстер мен нақыштардың рәмізі зергерлікте, киімдерде, бағалы тастардан жасалған әшекейлерде басым болған.

XIX ғасырдың соңы- XX ғасырдың басында Түркістан халқына тәуіптер, хирургтар, жара түзетушілер, сынықшылар, акушерлер, сүлікшілер секілді дәстүрлі медицина өкілдері медициналық көмек көрсеткен. Жергілікті халық арасында қан алдыру және сүліктен пайдалану біраз кең тараған еді, сондай-ақ, әртүрлі ұқалау (массаж) тәсілдері де кең тараған еді. Емдік құралы ретінде марғымұш, сынап, сулема (захарлы ұнтақ), киновар (сынап сульфиді), темір және мыс купоросы, ащытас, мүсәтір секілді минералдар кең қолданылған.

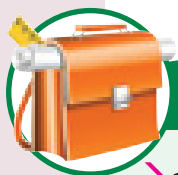
Тәуіптер өсімдік пен минералдардан дайын дәрілерді ауруларға беруден басқа, өзі де алтынкүкірт және азот қышқылы дайындауды білген, сондай-ақ, тұнбалар, ұнтақтар, домалақ дәрілер, жақпа майы (мазь) және пластырлар дайындаған.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Тақырыпта берілген суреттер негізінде халқымыздың қолөнершілігін бағалаңдар.
2. Сәулеткерліктегі өзгерістердің өзіне тән жақтары жөнінде ұсыным дайындаңдар.
3. Батыс пен Шығыс дәстүрлері әдісінде құрылған ғимараттар жөнінде мәлімет жинаңдар.

ТҮРКИСТАН ӨЛКЕСІ 1917 ЖЫЛ АҚПАН-ҚАЗАН АРАЛЫҒЫНДА

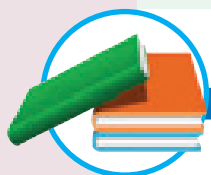
БҮГІНГІ САБАҚТА

- 1917 жылы ақпан-қазан оқиғалары
- Ақпан төңкерісінің Түркістан өлкесіне әсері.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Ресейде болған ақпан және қазан төңкерістерінің себептері қандай еді?
2. Төңкерісшілердің мақсаттары нелерден құралған еді?
3. Ресейде болған мемлекет төңкерісі Түркістанға әсері болды ма? Неліктен?

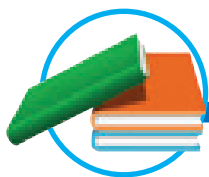
МӘЛІМЕТ ҮШІН

Түркістан жәдидтері реформаларды басқышпа-басқыш жүзеге асыруды, өркендеу және дамуға тек тыныштық жолымен, парламент арқылы қол жеткізуді көздеген еді. 1917-жылғы оқиғалар барысы, жадидшілік қозғалысының ірі теорияшылы Абдурауф Фитрат сол кезде жазғанындай, «Ресейде бас көтеріп жатқан жаңа бір бәле— большевик атты бәле» күштер қатынасын бүтіндей өзгертіп жіберді. Өзбек халқының басқа бір жанкүйер перзенті Махмудходжа Бехбуди тарапынан ортаға тасталған «Ақы алынады, берілмейді!» ұраны бүкіл ұлттың жауынгерлік үндеуіне айналды.

ШЫҒАР- МАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Ресей императоры Николай II тақтан кеткен соң қандай комитет түзілді? Бұл үкімет тарихта қалай аталды?
2. Үкіметке кімдер басшылық етті? Олар қандай идеяны алға тартты?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Ақпан төңкерісі Түркістан өлкесі мұсылман халқын саяси жағынан оятуда, демократиялық өзгерістерге басшылық жасамақшы болған жаңа күштердің саясат алаңына шығуында аса маңызға ие болды. Жадидтер қалыптасып жатқан ұлттық демократиялық күштердің өзегі болды. Олар аумақтағы түпкілікті халықтардың өркендеу және тәуелсіздік жөніндегі өз идеяларын Ақпан революциясы идеяларымен байланыстырып, өздері жариялаған принциптерді жүзеге асыруға аса белсенділікпен кірісті.

1917 жылы ақпан айында Ресей империясы орталығында болған мемлекет төңкерісі салдарынан 15 наурыз күні Николай II тақтан бас тартты. Үкімет басқаруына Уақытшалық өкімет келді. Осылайша, бұл мемлекетте империя үкіметіне шек қойылды. Бұл кенет саяси өзгеріс бағынышты болған өлкелер өміріне де әсер етуі табиғи еді. Түркістан бойлап әрбір қала, уезд, волост және қыстақтарда ескі әкімшілік кеңселері Уақытша үкімет тарапынан аяқталып, орнына қоғамдық ұйымдардың атқару комитеттері, яғни қоғам қауіпсіздігі деп аталған комитеттер түзіле бастады.

1917 жылдың наурызында түзілген «Шурои Исломия» ұйымына Мунаввар Қары Абдурашидхонов жетекшілік етті. Одан 1917 жылы маусымда «Шурои Уламо» және 1917 жылы шілдесінде «Турк адами марказият фирқаси» («Түркістан федералистер партиясы») болып бөлініп шыққан еді. Бұл әрекеттер Түркістан халқы мүдделерін қорғауды өз мақсаттары деп білген шиеленіскен ұлттық саяси күштерді жұмылдыру үшін жасалған алғашқы әрекеттердің бірі еді.

«Шурои Исломия» ұйымының бастамасымен Ташкент қаласында 1917 жылы 16–23 сәуірде Бүкілтүркістан мұсылмандарының бірінші өлкелік құрылтайы болып өтті. Мұнда бүкіл Түркістаннан 150-ге жуық делегат жиналды. 20-ға жуық мәселені көріп шыққан құрылтай өлкеде отаршылдықты тоқтату және кәмпескеленген жерлерді жергілікті халыққа қайтару талабы бойынша арнайы қаулы қабылдаған. Осы жиналыста Түркістанда мұсылмандар Орталық Кеңесін түзу шешімі келісілген. Бұл шешім кейіннен Ұлттық Орталық түрінде жүзеге асырылды.

Уақытша үкімет әзірлеген жаңа заңда:

1. Ресейдің әрбір азаматы дін мәселесінде еркін.
2. Тоғыз жасқа толмаған балалар ата-анасының дінінде, ата-аналар нанымында болса, әкесінің дінінде деп есептеледі.
3. Ата-анасы белгісіз болған балалар қамқоршысының дінінде деп саналады.
4. Он жеті жасқа толған кез келген кісіге бір діннен екінші дінге көшу үшін рұқсатнама қажет емес.
5. Тоғыз жасқа толмаған бала ата-анасы көшкен дінге көшкен деп есептеледі.

Иброхим Тохиридін «Дін бостандығы» мақаласынан.
Эл-Ислож, 1917

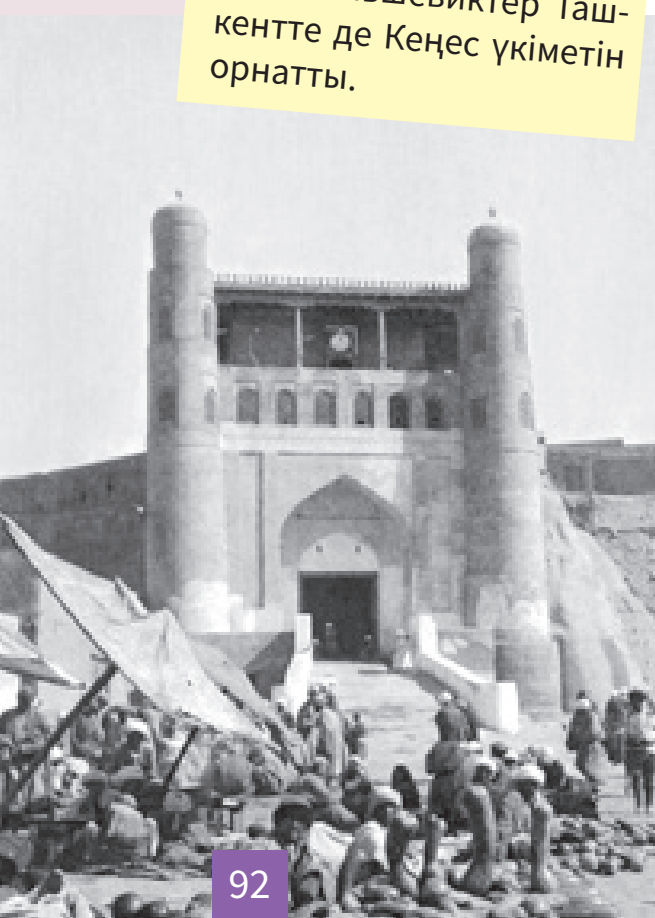

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Түркістан халықтарының ғасырлық арманы қандай еді?
2. Түркістандықтар 1917 жылы ақпан төңкерісінен нелерді күткен еді?
3. 1917 жылғы ақпан өзгерісінен соң Түркістанда қандай өзгерістер болды?
4. Жаңа тарихи жағдайда Түркістан жәдиттерінің алдында қандай көкейкесті міндеттер тұрған еді?
5. Бүкілтүркістан мұсылмандары I құрылтайы қандай мәселелерге арналған еді?

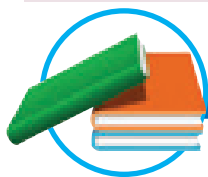
1917 жылы 1 қарашада большевиктер Ташкентте де Кеңес үкіметін орнатты.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

Түркістанда Ресейде секілді екі әкімшілік емес, бәлкім төмендегі үш әкімшілік пайда болды:

- *Біріншісі*, Ресей Уақытша үкіметтің уақытша Түркістан комитеті;
- *Екіншісі*, Түркістандағы жұмысшы және әскер депутаттардың жергілікті және орталық Кеңестері;
- *Үшіншісі*, жадидтердің «Шурои исломия» ұйымы (қоғамы) және жер-жердегі бөлімшелері, Ташкентте Түркістан өлкесі мұсылмандары Кеңесі (Краймуссовет) – Ұлттық Орталық.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Ресейдің бірінші дүниежүзілік соғысындағы сәтсіздігі, экономикалық күйзеліс, оның салдарынан басталған ашаршылық баршаның наразылығын одан да күшейтті. 1917 жылы наурыздан бастап халық арасында анық мақсатқа бағытталған қызметті бастаған, ең алдымен ұрандарды ортаға тастап, баршаның назарына ие болған большевиктер 25 қазанда зорлық-зомбылық жолымен төңкеріс жасап, империя орталығында үкіметті иелеп алды.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Түркістанда неше әкімшілік пайда болды? Олардың мақсаттары не еді?
2. 1917 жылы ақпан айларында Ресейде болған мемлекеттік төңкерісінен кімдер көбірек мүдделі болған? Бұл төңкеріс Түркістан халқы өміріне қандай әсер етті?

ЖАС БҲХАРАЛЫҚТАР ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ БҲХАРА ӘМІРЛІГІНІҢ СОҢЫ

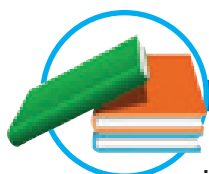
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Жас бұхаралықтар.
- Әмір Олимхан реформалары.
- Бұхара әмірлігінің құлауы.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Бұхарада әлеуметтік-экономикалық жағдай қандай күйде еді? Халық наразылығы қозғалыстарының мақсаттары неден құралған еді?
2. Бұхарадағы жағдайды қалай өзгертуге болатын еді? Өз көзқарастарыңды білдіріңдер.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

XX ғасырдың басында Бұхараның әлеуметтік тіршілігінде бір-біріне қарама-қарсы екі күш пайда болды. Біріншісі – Бұхараның саяси өмірін демократиялық негізде қайта құру, оның экономикасын дамыту, озық мемлекеттер қатарына көтерілуі үшін белсене күресетін Жас бұхаралықтар, екіншісі – діни кертартпашылар, кез келген жаңалық және реформалардың дұшпаны болған топтың өкілдері еді.

Жас бұхаралықтар өз қызметтерін 1910 жылдан бастап, бұл саяси қозғалыстың қалыптасуында жас түріктердің «Иттиҳоди ва тараққий» партиясы үлкен әсер көрсеткен еді. Абдувахид Бұрханов, Усман Қожа, Мұса Сейітжанов, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хожаев және Садриддин Айни секілді көптеген зиялылар жас бұхаралықтардың жетік қайраткерлері болған.

Жас бұхаралықтар

Жас бұхаралықтар мемлекетте төмендегі істерді жүзеге асыруды көздеген еді:

- әмірліктегі жер-су мәселесіне аса назар аудару;
- ұлттық армияны жетілдіру үшін әскери мектептер ашу;
- қаржы мәселесінде кірім-шығымдарды есептеу;
- білім беру саласында әмірлік қазынасы есебінен мектептер және жоғары оқу орындарын ашу;
- жеке әкімшілік (монархияны) еуропаша конституциялық монархияға алмастыру.

1910 жылы 10 желтоқсан күні әмір Абдуллахад қаза тапқан соң, тақты оның ұлы Саид Олимхан иеледі. Әмір Олимхан әлі саяси күшке ие болмағаны үшін жас бұхаралықтардың талаптарына көнуге мәжбүр болады және реформа өткізу үшін уәделер береді. Бірақ 1917 жылы Ресейде болып өткен ақпан төңкерісінен соң, империя үкіметінің аударылуы әмірліктегі әлеуметтік-саяси жағдайды шиеленістіріп жібереді. Жас бұхаралықтар әмірді реформа өткізуге шақырады.

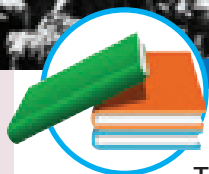

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Жас бұхаралықтар мемлекетте жүзеге асырмақшы болған істері үшін қандай мүмкіндіктер керек?

2. Әмірліктегі әлеуметтік-саяси жағдайдың шиеленісуіне қандай жағдайлар әсер еткен?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Әмір Абдуллахад ұлы Саид Олимханды 1893 жылы Петербургқа жібереді. Бұл жерде ол 3 жыл барысында әскери жұмыстар және мемлекетті басқару негіздерін үйренді. Әмірлік тағына отырған соң Саид Олимхан Бұхарада мемлекет негіздері мен діни жүйені өзгертуге асықпады. Бірақ Ресейдегі оқиғалар және әмірліктің өзіндегі оппозициялық қозғалыстар оны іс-шаралар қолдануға және Жас бұхаралықтардың (жәдиттердің) мемлекетті демократияландыру және реформалар өткізу туралы талаптарына көнуге мәжбүр етті.

1917 жылғы көктемде бас қазы әмірдің жүйесі негіздеріне қатысы жоқ және халықтың жағдайын онша жақсартып қоймайтын Жарлықты оқып, есіттірді.

Жарлықта әділ сот, хираж, зекет және басқа салықтарды өндірудің тұрақты негіздерін жасау туралы айтылған. Өндіріс және сауданы дамытуға да мән берілді. Мансапкерлерге қызмет бойынша міндеттерді орындауда қосымша ақы алуға тыйым салынды. Мұның орнына мемлекет қатаң белгілеп қойған жалақы белгіленді. «Содан соң біз жақтан, –дейіледі жарлықта, – атап айтқанда, шарифат әмірімен мемлекетте пайдалы білімдерді дамыту және ынталандыруға бағытталған шаралар іске асырылады». Жарлықта баспахана ашу, тұтқындарды зындандардан босату туралы да уәделер берілді.

БІЛЕСІҢ БЕ?

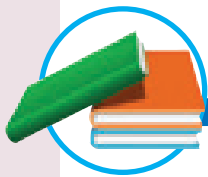
Жас бұхаралықтар жарлықты жүзеге асыру мақсатында Жас бұхаралықтар комитетін түзді. Махмұтқожа Бехбуди, Муллахан ұлы, Мырза Ғұлам салмақты, байыпты әрекеттермен жарлықты қолдап-қуаттады. Файзулла Хожаев, Абдурауф Фитрат және Усман Қожа сияқтылар бұдан да тереңірек реформалар өткізуді талап етіп, өз жақтаушыларын шұғыл түрде ереуілге шығуға шақырды. 1917 жылы 8 сәуірде жәдиттер Карки және Бұхарада ереуілдер өткізді. Бұхарада ереуілге жиналған 150 адамға Файзулла Хожаев және Абдурауф Фитрат жетекшілік етті. Ұрандарда «Жасасын, Әмір!» қатарында «Бостандық, Әділет, Теңдік!» сияқты басқа мазмұндағы үндеулер де бар еді. Ереуілге шыққандар Аркка жетіп келгенде әмір сарбаздары оларды тоқтатты.

Әмір әскерлері ереуілге шыққандарды таратып, тұтқынға ала бастады. 30-дан астам ереуілші тұтқынға алынды, көпшілігі жарақаттанды. Құтылып кеткен ереуілшілер басқа қалаларға қашып кетіп жан сақтады. Бұхарадағы оқиғалар жәдиттерді сергітіп қойды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Саид Олимхан өзі шығарған Жарлыққа қандай көзқараста болды?
2. Ереуілге шыққандардың таратылуы және оққа тұтылуы халықтың Саид Олимханға болған сеніміне әсер етті ме? Неліктен?

МƏЛІМЕТ ҮШІН

1920 жылы қаңтарда Ташкентке болған Жас бұхаралықтардың солшыл бөлігі Файзулла Хожаевтың жетекшілігінде «Төңкерісші жас бұхаралықтардың Түркістандағы орталық бюросын» түзді. Бірақ бұл ұйым беделді саяси күштерді жұмылдыра алмады. Бұл ұйым Орта Азияны толық басып алып, оны большевиктер қол астындағы жаңа үкімет құрамына қосып алуға әрекет еткен отаршылардың күрес құралына айналды.

Файзулла Хожаев жетекшілік еткен Жас бұхаралықтар және большевиктердің бірге жасаған әрекеттерімен төңкеріс басталды. 1920 жылы тамызда Чаржауда Уақытша төңкеріс комитеті түзілді. Жағдайдан пайдаланған Кеңес мемлекеті жақсы қаруланған әскер және жергілікті халықты үрейге салатын әскери авиациямен қамтамасыз етілген ірі әскери бөлімдерді Бұхараға тастады.

Әмір және оның әскерлері дерлік ешқандай қарсылық көрсете алмады және Олимхан Ауғаныстанға шегінуге мәжбүр болды.

1920 жылы 2 қыркүйекте большевиктер армиясы әскерлері Бұхараға кірді. 6 қазанда Бұхара Халық Кеңес Республикасы және Файзулла Хожаев басшылығындағы бірінші үкімет Халық Комиссарлары Кеңесі түзілгені жөнінде жарияланды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Әмір және оның әскерлері дерлік ешқандай қарсылық көрсете алмағандығына Зирабұлақ бітімінің қандай байланысы бар? Ол құжат бойынша, әмір қанша әскерге ие болуы мүмкін еді?

ДЕРЕKKӨЗДЕРДЕ

БҰХАРА ХАЛҚЫНЫҢ ҚАСІРЕТІ ТАРИХЫ

Большевиктер бұл арада көп айла-тәсіл қолдануға, өздерін достай көрсетіп, ал шын мәнінде өтірік, айла тәсілдерін пайдалану жолына өтті. Сыртқы істер уәзірі Баранов деген кісіні Ташкенттен Бұхараға төтенше елші етіп, бітім түзбекші деген сылтаумен жіберді. Мұхтар өкіл құзырымызға келді. Кешірім сұрап, бізбен сұхбаттасты, әрбір сөзімізді тыңдап, бізбен келісті. Елші мырза «орыс мемлекеті елу бес жылдан бері Бұхара елімен достық және жолдастық болып келді, осы уақытқа дейін біздің мемлекетіміз Бұхара мемлекетінен көп пайда көріп отыр, сонымен бірге екі ел арасында бұл жөнінде ешқандай бір-біріне зиян келтіретін ештеңе істемеді. Бұдан кейін де бұл екі ел арасында достық пен жолдастық дамып-өркендеуін, бізге де сіздің еліңізден көмек пен пайда тиюін қалаймын. Бізден сіздерге қандай көмек керек болса, республика мемлекетіміз оны береді. Бірақ сіздерден бір өтінішім бар, сіз өз әскерлеріңізді біздің темір жол станцияларынан алсаңыз, өйткені біз оны өзімізге бекініс етпекшіміз. Біздің әскерлеріміз жауыз және надан адамдар. Егер сіздің әскерлеріңізді көріп қалса, соқтығысып қалса, Сіздей ұлы заттың алдында бізді ұялтырып қоюы мүмкін. Бұл жөнінде сіз нені қаласаңыз, және сол қалауыңызды білдірсеңіз, сол айтқаныңызды бұлжытпай орындаймыз.

Сөйтіп, ол кісімен сөйлесіп, сөздерін тыңдап, келісімге келдік, ол келісімге қол қойды. Осылайша ол өз еліне қайтып кетті.

Бірақ дұшпандарымыз бұл айласымен бізді жол торыған қарақшы секілді қапыда қалдырды, соғыс аяқталмай хижраның 1339 жылы (1920) зуль-хиджра (ислам күнтізбегі бойынша 12 ай) айының он бесінде жексенбі күні түнде сағат он екіде сақшылар мен қорықшыларға шабуыл жасап, сол жерде темір жол айналасына қойылған барлық күзетшілерді, шамамен, жүз елу кісіні тұтқынға алды.

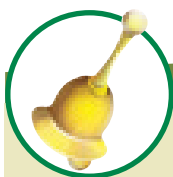
Осылайша олар Бұхара әскерлерінің үстіне басып келіп, шабуыл ұйымдастырды. Осылайша соғыс басталып кетті. Нәтижеде түн ортасы сағат екіде біраз әскер мен әскери құралдар жинап, зеңбірек ату және от жаудырумен бірге темір қалқанды арабалар – броневиктер, темір жиналған моторлар—бронепоездармен соғыс бастап жіберді. Олар он бір аэропланмен Бұхара қаласының үстінде ұшып, бомба тастады. Байқұс өз әскерлерімді мәжбүри алға—фронтқа шығарып, жазмышты пешенемнен көрерміз деп, төрт түн, төрт күн шайқастық. Бұл соғыс аралығында дұшпан шамамен Бұхараның жартысын зеңбірек пен пулемёттан оққа тұтып, көп шығын жеткізді.

Зеңбірек оқтарының көптігі, бомба дүркіндері, құрбандар мен құландылар Бұхара қаласында артып кетіп, кембағал жетім-жесірлерді ауыр күйге түсіріп қойды.

Соңғы Бұхара әмірі Сайд Олимхон

97

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Жас бұхаралықтар қызметінен нелерді біліп алдыңдар?
2. Әмір Сайид Олимхан өз мемлекетінде қайсы мақсатта реформалар өткізуге әрекет етіп көрді?
3. Жәдиттер бағдарламасы әмір Олимхан көздеген реформалардан несімен ерекшеленіп тұрды?
4. Бұхара әмірлігінің құлауы себептерін атап көрсет.

Бұхара әмірі Сайид
Абдулахадхан 1910
жылы 3 ақпанда Санкт-
Петербургтағы мешіт
іргетасын құру кезінде.

Санкт-Петербургтағы
Бұхара әмірі Сайид
Абдулахадхан үшін
құрылған сарай

ХИУА ХАНДЫҒЫНЫҢ ЫДЫРАУЫ

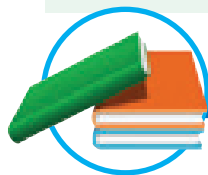
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Халық қозғалыстары.
- Реформалар үшін күрес.
- Хиуа хандығының таратылуы.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. XIX ғасырдың соңы— XX ғасырдың басында Хиуа хандығында әлеуметтік-экономикалық жағдайы қандай еді?
2. Халық наразылығы қозғалыстарының мақсаттары неден құралған еді?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Мұхаммед Рақымхан II қаза тапқан соң, патша үкіметінің көмегімен тақты оның баласы Асфандиярхан (1910–1918) иеледі. Ресейдегі 1917 жылғы ақпан оқиғаларынан кейін Жас хиуалықтар Асфандиярханнан реформалар өткізу жөніндегі манифестке қол қоюды талап етті.

Реформалар хан үстемдігі сақталған, бірақ Мәжіліс (депутаттар палатасы) және Нәзірлер кеңесімен (Уәзірлер кеңесі) шектелген конституциялық монархия құруды көзде тұтқан еді. Жас хиуалықтар, сондай-ақ, мемлекет қаржыларының жұмсалуды бақылайтын қаржы уәзірлігі, судың бөлінуін реформалауды, хандықтың бүкіл аумағында жаңа әдіс мектептерін ұйымдастыру үшін комитет түзуді, теміржолдар мен пошта-телеграф жүйесі құрылысын талап еткен еді.

1917 жылы 4 сәуір күні хан дуанханасының қарама-қарсысында бірнеше мың кісілік ереуіл болып өтті. Хан Палваннияз Қажы Юсупов және Хусайнбек Матмуратов жетекшілігіндегі делегацияны қабылдады және 5 сәуір күні Жас хиуалықтар ұсынған манифестке қол қойды. Құжатқа сәйкес Хорезм конституциялық монархия етіп белгіленді.

1917 жылы 26 сәуірде Мәжілістің бірінші сессиясында 30 хиуалық депутат және түрікмендерден 7 уәкіл қатысты. Мәжіліс Уәзірлер кеңесін сайлады. Бірақ екі ай өтпей-ақ, консервативтік күштер әскери төңкеріс жасады да, Мәжілісті таратып жіберді. Жас хиуалықтардың жетекшілері тұтқынға алынды, олардың бір бөлігі атып тасталды.

Асфандияр

Манифест талаптары

- Хан және оның үкіметі тарапынан мемлекетті абсолюттік басқаруды мүлдем тоқтату.
- Хиуа ханына ханзадалар мен уәзірлерге тиісті болған қаражаттар мен мүліктерді халық мүлкі деп жариялау.
- Кембағалдар өмірін жақсарту жолында ірі жер иелері жерлерінен пайдалану;
- Балаларды тегін оқыту үшін хандықтың барлық жерінде мектептер ашу;
- Қалалар мен халық мекенжайларында тегін ауруханалар мен денсаулықты жақсартатын мекемелер ашу;
- Хиуа ханы және бектері тарапынан кедей халықтан тартып алынған жерлер, мүлік және басқа нәрселерді қайтарып беру.
- Мәжбүри еңбекке қатыстыру (бегор) бүтіндей жоққа шығару.

Ресей империясының Хиуаға жүрістері кезінде жас Құрбан Мұхаммед түрікмен-жаумыт жігіттері қатарында басқыншыларға қарсы шайқастарда қатысқан. Асфандиярхан Жунаидханды түрікмен тайпаларының қолбасшысы етіп тағайындаған (1915). Түрікмен ақсақалдары оны Жунаидхан деп жариялаған.

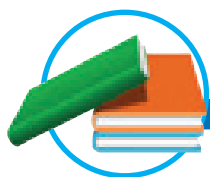

БІЛЕСІҢ БЕ?

1917 жылы Қазан төңкерісінен кейін Ресейде большевиктер үкіметті қолға алды. Түркістанда да әкімшілік большевиктердің қолына өтті және бұл жерде Кеңес республикасы түзілді. Советтер қаупі алдында үкіметті жоғалтудан қорыққан Асфандиярхан бас қолбасшы етіп түрікмендердің жаумыт тайпасының қолбасшысы Құрбан Мамед (Мұхаммед) сарбаз Жунаидханды тағайындады. Сарайда беделін асырып алған Жунаидхан 1918 жылдың қазан айында мемлекет төңкерісін жүзеге асырды және Нуруллабай сарайында Асфандиярханға қастандық жасады.

Таққа Асфандиярханның әкесі Сайд Абдулла отырды. Іс жүзінде билік Жунаидханның қолында жұмылдырылған еді.

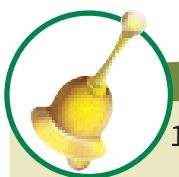

МӘЛІМЕТ ҮШІН

1920 жыл қаңтар айынан Хиуаға қарсы шабуылға өткен Кеңестер ақпан айының басында бірнеше қалаларды қолға алды. Нәтижеде Саид Абдуллахон тақтан бас тартты.

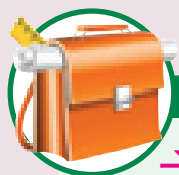
1920 жылдың 27-30 сәуір күндері Хиуада болып өткен халық өкілдері Бүкілхорезм құрылтайы хандық аяқталғандығы және Хорезм Халық Кеңес Республикасы түзілгендігін жариялады. Құрылтай ХХСР-ның Уақытша Конституциясын қабылдады. Құрылтай сондай-ақ, 15 кісіден құралған үкімет—Халық Комиссарлар Кеңесін сайлады. Жас хиуалықтар жетекшілерінен Полвоннияз Юсупов оның бірінші төрағасы болды.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Манифест талаптарын жүзеге асыру үшін хан қандай жағдайлар жасалынуы талап етілген?
2. Ресейде қандай жағдай үстемдік етіп жатқан еді?
3. Ресейдегі 1917 жылғы ақпан және қазан төңкерістері Хиуа хандығына қалай әсер етті?

ТҮРКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

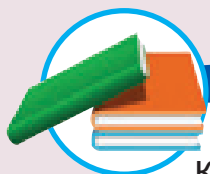
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Республика үшін күрес
- Республиканың аяқталуы
- Қоқан апаты.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Түркістан Республикасы жөнінде не білесің?
2. Ресейде болып жатқан саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер Түркістан өлкесіне қалай әсер еткен еді?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

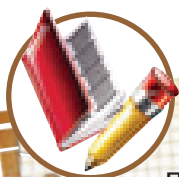
1917 жылы 26–28-қарашада Қоқан қаласында Бүкілтүркістан өлкесі мұсылмандарының төтенше IV құрылтайы болып өтті. Түркістанды басқару түрі туралы мәселе құрылтайдың негізгі мәселесі болды.

Құрылтай қатысушылары республика мен тәуелсіздік жариялау пікірін қолдап-қуаттады. 27 қарашада құрылған үкімет Түркістан Республикасы деп аталды. Құрылтай мәжілісі шақырылғанына дейін әкімшілік Түркістан Уақытшалық кеңесі мен Түркістан Ұлттық мәжілісі қолында жұмылдырылды.

Осылайша, Түркістанда қос өкіметтік пайда болды. Олардың бірі ұлттардың өз тағдырын өзі белгілеу құқықын жақтаған, ұлттық мемлекеттік тәуелсіздігін тіктеуге қатты бел байлаған прогресшіл зиялылар, іскерлер үкіметі, екіншісі Ресей империясы билігін жаңаша жағдайларда сақтап қалу саясатын жүргізген большевиктер еді.

Демократиялық мұсылман зиялылар талабымен Түркістан халқының еуропалық бөлігі өкілдері де құрылтайда тең құқықты болып қатысты. Құрылтайдың 27 қараша күні қабылданған қаулысында төмендегідей деп жазылған: «Түркістанда жасап тұрған әртүрлі ұлт иелері Ресей төңкерісі үндеу жасаған халықтардың өз құқықтарын өздері белгілеу жөніндегі қалауын білдіріп, Түркістанды Федеративтік Ресей Республикасы құрамында аумақтық жағынан республика деп жариялады».

«27 қарашада Қоқанда Түркістан Республикасы жөнінде жалпы мұсылман съезінде жарияланды. Қасиетті және қайырлы болсын! Мен де сол жиналыста болғанымды мақтаныш тұтамын. Жасасын Түркістан Республикасы!»

Бехбуди, «Хуррият» газеті, 1917 жылы

Басында большевиктер Түркістан Республикасы үкіметінің ықпалын шектеу және оны жою үшін жеткілікті әскери күшке ие болмаған. Олар 1918 жылы 19 қаңтарға дейін Орынборды қолға алып, Мәскеу мен Түркістан арасында темір жол қатынасын ретке келтірген соң Ташкентке құрал-жарақ жеткізіп беру мүмкіндігіне ие болды. Ташкенттегі большевиктер бұдан шабыттанып, 1918 жылы 31 қаңтарда Қоқандағы Түркістан Республикасы үкіметін таратып жіберу жөнінде қаулы қабылдады.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Фитрат өз пікірлері арқылы қайсы оқиғаларды назарда тұтты?
2. Мәтіндегі «Түркістан Республикасын баршадан жасырып отырып, тек оған деген сенімімізді сақтап қала алдық» сөздеріне аса мән беріңіз. Оны тәуелсіздік, еркіндік, азаттық секілді сөздерінің мәнімен қандай байланысы бар?
3. Республика дегенде нені түсінесің?

Елу жылдан бері езілдік, қысым астында болдық, қолымыз байланды, тіліміз кесілді, ауымыз жабылды, жеріміз басып алынды, мал-дүниеміз таланды, мақтанышымыз жойылды, намысымыз тапталды, құқықымызға зұлымдық жасалды, адамгершілігіміз аяқасты етілді, сабырлы болдық. Күшке сүйенген әрбір бұйрығына бағындық, бүкіл барлығымыздан айырылдық. Жалғыз бір пікірді бермедік, тек оған деген сенімімізді сақтап қала алдық: Түркістан Республикасы! Фитрат. «Хуррият», 1917 жылы.

Түркістан Республикасы үкіметі небары 72 күн өмір сүрген болса да, ол бостандықсүйгіш халқымызды ұлттық тәуелсіздік үшін күресуге үндеді.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Өлкедегі алғашқы демократиялық және халықшыл үкімет болған Түркістан Республикасының қызметі, өкінішке орай көпке созылмады. Большевиктер мен Ташкент Кеңесі (жетекшісі Иван Тоболін) оны үлкен қауіп деп білді және оны шұғыл жою әрекеттерін көре бастады. Түркістан өлкесі жұмысшы, солдат және диқан депутаттары Кеңестерінің 1918 жылы 19-26 қаңтарда болып өткен төтенше IV съезінде Түркістан Республикасы үкіметін күшпен таратуға шешім қабылдады.

Түркістан Республикасы Халық Комиссарлары Кеңесі 1918 жылы 30 қаңтар күні әскери қозғалыстарын бастады. Түркістан большевиктері ол үшін қызыл гвардияшылардан басқа жалданған қарулы күштерден де кең пайдаланды. Нәтижеде Қоқан қаласында көп халық қаза тапты. Ал Түркістан Республикасы әскери күш қолдану жолымен тоқтатылды.

1918 жылы 22 ақпанда Қоқан қаласындағы Орыс-Азия банкі ғимаратында большевиктер тарапынан дайындалған «бейбітшілік бітіміне» қол қойылды. Бұл бітімнің 2-бабында: «Халық өлкелік Халық Комиссарлары Кеңесі үкіметі және барлық жергілікті Кеңес ұйымдарын тән алады» деп жазылған еді.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

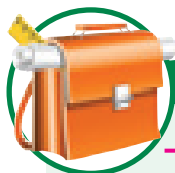
Түркістан Республикасы үкіметі қысқа мерзім ішінде халық арасында ерекше ықыласқа ие болды. Фитрат, Чолпан, Хамза секілді өзбек халқының жалынды ақындары республика үкіметін алдап, жалынды өлеңдер жазды. Фитрат жариялаған 27 қараша түнін «Қасиетті Қадыр түніміз» деп атады. Түркістан өлкесінің әртүрлі қала мен қыстақтарында республиканы мадақтап, көп мың кісілік ереуілдер болып өтті. Сол дәуірде шыққан газеттердің жазуынша, ереуіл қатысушыларының жалауларында «Жасасын Түркістан Республикасы және оның үкіметі» деп жазылған сөздер желбіреп тұрған екен.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Түркістан Республикасы қандай жағдайда және кімдер тарапынан түзілді?
2. Сендер Түркістан Республикасын демократиялық мемлекеттік үлгісі ретінде сипаттап бере аласыңдар ма?
3. Большевиктер Республикаға не үшін үлкен қауіп ретінде қараған?
4. Республика үкіметі жеңілісінің негізгі себептерін көрсетіп беріңдер.
5. Түркістан Республикасы тәжірибесінен қандай қажетті сабақтар алуға болады?

ТҮРКИСТАН ӨЛКЕСІНДЕ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ОРНАТЫЛУЫ

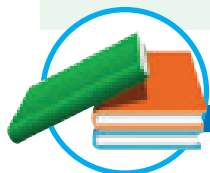
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Түркістан Автоном Кеңес Социалистік Республикасы (Түркістан АКСР) түзілгенінің жариялануы.
- Түркістан комиссиясының түзілуі.
- «Әскери коммунизм» саясаты.
- ЖЭС (НЭП) және Кеңес үкіметі тарапынан жеке мүлікті тарату жұмыстары.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Большевиктер үкіметіне Түркістанда «Кеңес автономиясын» орнатудан қандай мүдделілік бар еді?
2. 1918 жылы Бұхара мен Хиуа мемлекеттерінің шекараларын картадан көрсетіңдер.
3. Бұхара және Хиуа хандығынан тысқарыдағы аумақтарда қандай басқару құрамы бар еді? Бұл аумақтарды кім және қалай басқарды?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Кеңес үкіметі Ресейге тиісті болған шеттегі өлкелер, соның ішінде, Түркістанда да «Кеңес автономиясын» орнатуға қатты кірісті. Бұл істі орындау үшін Кеңес Ресейінің астанасы Мәскеуден көптеген партия мен Кеңес мамандары Түркістан өлкесіне жіберілді.

Түркістан Республикасының тас-талқан етілуі және бұл жердегі саяси жағдай Мәскеудің назарын Түркістанға қаратты. Кеңес үкіметінің тапсыруымен большевик Р. Кобозев Орта Азияның өкілетті комиссары етіп Ташкентке жіберілді.

1918 жылы 30 сәуірде «Ресей Кеңестік Федерациясының» (РКФСР) Түркістан Кеңестік Республикасы жөніндегі Ережесі» қабылданды.

Түркістан Орталық Атқару Комитеті мен Түркістан АКСР Халық Комиссарлары Кеңесі түзілді. Ережеде Түркістанда мемлекеттік құрылым негіздері, оның аумағы, жоғары заңдылық және атқару мекемелері, жергілікті кеңселердің түзілуі, міндеттері және олардың РКФСРмен өзара қарым-қатынастары белгілеп берілді.

Бұл ереже бойынша, РКФСР құрамында Түркістанда автоном республика – Түркістан Автоном Кеңестік Социалистік Республикасы (Түркістан АКСР) түзілгендігі жарияланды. Оған Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығынан басқа, Түркістан өлкесінің географиялық шекаларындағы бүкіл аумақ кірді.

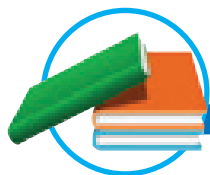

Ережеде «Түркістан Республикасы автоном түрде басқарылып, өз іс-әрекеттерін Ресей Кеңес Федерациясы орталық үкіметімен үйлестіру еді» деп атап өтілді. Мәскеу және бір кеңсе – Түркістан комиссиясын түзді. Түркістан АКСР-дегі әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени үдерістермен байланысты барлық маңызды мәселелер олардың разылығымен ғана шешіле бастаған еді.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Түркістан АКСР қандай құрылым бар еді? Ол не мақсатта ұйымдастырылған?
2. Мәскеу Түркістан комиссиясын түзуден қандай мақсатты көздеген деп ойлайсыңдар? Неліктен?
3. Түркістан АКСР-ндегі әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени үдерістер Түркістан комиссиясы разылығымен ғана шешілсе, мемлекет тәуелсіз бола алады ма?
4. Бұл мәселе «Түркістанда тұрған әртүрлі ұлт өкілдерінен құралған халық Ресей төңкерісі үндеу жасаған халықтардың өз құқықтарын белгілеу жөніндегі» үндеуіне қаншалықты сәйкес келеді?

МЭЛІМЕТ ҮШІН

- 1918-20 жылдар «әскери коммунизм» деп аталды. Оның мәні бүкіл өндірістік істеп шығаруы мемлекеттің қолында жұмылдырылып, берік орталықтандыру негізінде басқарылған;
- Дикандар өзі өсірген өнімнің артықшасын мемлекетке тапсырған (азық-түлік разнарядкасы, яғни үлестірілуі);
- Мемлекет азық-түлік пен өндіріс өнімдерін үлестіруді өз қолына алған, базар жойдырылып, ақша айналымы натурамен (өнімдер) айырбасталды;
- Еңбекке жарамды барлық халық мәжбүри еңбекке жұмылдырылды (еңбек милитаризациясы) және басқалар.

Түркістан өлкесінен Орталыққа азық-түлік өнімдерін алып шығып кету одан әрі күшейді. 1920 жылы тасып әкетіліп жатқаннан өнімдері және басқа азық-түлік түрлерінің көлемі бірнеше рет көбейді.

Сол кезде астық шаруашылығына мамандандырылмаған Түркістан ауыл шаруашылығы үшін бұл үлкен мөлшердегі өнім болып саналған. Халық аштықтан қырылып жатқан бір кезде Түркістандағы азық-түлік ресурстарынан большевиктері әскери мақсаттары үшін пайдаланған.

«Әскери коммунизм» саясаты өз мәні бойынша халыққа қарсы бағытталған болып, социализм құру тәсілі ретінде мүлдем жарамсыз еді. Кеңес үкіметі Түркістандағы барлық фабрика-зауыттарын өз иелері қолынан тартып алып, одан бірінші кезекте қорғанысқа көзделген өнімдерді жасап шығаруда пайдаланды. «Әскери коммунизм» саясаты нәтижесінде әскерлікпен шұғылданып келген қоғамдар таратып жіберілді. Ірі және орта өндіріс кәсіпорындарымен бірге банктар, теміржол көлігі, баспалар мемлекет есебіне өткізілді.

Жеке мүлік иелері арамтамақтар деп жарияланып, азаматтық құқықтарынан мақрұм етілді. Базар қарым-қатынастарынан бас тартылды. 1921 жылдың көктемі қарсаңында мемлекеттің экономикалық қарым-қатынастарында кенет өзгерістер пайда бола бастады.

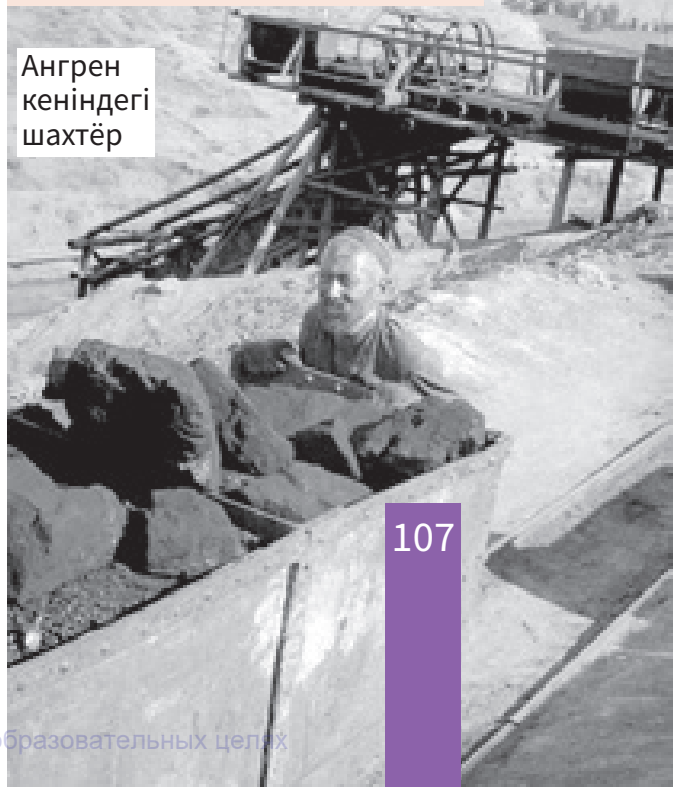

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Дүниежүзілік тарихтан алған білімдерің негізінде төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер:

1. «Әскери коммунизм» саясатының мәні неден құралған еді?
2. Ресейдің өзінде бұл саясат қандай іске асырылды?
3. Неліктен большевиктер совет үкіметінің бастапқы дәуірінде (1918–1920) жүргізген саясаты «әскери коммунизм» деп аталған?

Ангрен кеніндегі шахтёр

НЭП-тің (**Жаңа экономикалық саясаты**) негізі экономика, халық шаруашылығына басшылық етудің әскери-коммунистік тәсілдерінен бас тарту, өндірушілерге, ең алдымен диқандарға біршама еркіндік беруден құралған еді.

Кеңес үкіметі тарапынан жеке мүлікті тарату мақсатында Орта Азияда жер-су реформасы жүзеге асырылды. Жер-су реформасы бай-кулак шаруашылықтарын тарату және көшпенді халықты отырықшы күйге өткізу, үлкен жер иелігін жойып, жерлерді жерсіз және жері кем диқандар, батрактар, чорикорлар арасында еңбек нормалары бойынша үлестіруден құралған еді.

Реформаның бастапқы нәтижесі бойынша жер түзу қорына 1.722.626 десятина жер қосылды. Бірақ кеңес үкіметі сол ресурстардан жергілікті халыққа тек 600 000 десятина жер егін егу және жайлаулар үшін бөліп берді.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Дүниежүзілік тарихтан алған білімдерің негізінде төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер:

1. НЭП қашан қабылданды?
2. НЭП бағдарламасынан көзделген мақсат қандай еді?
3. НЭП Түркістан өлкесіне қандай әсер етті?

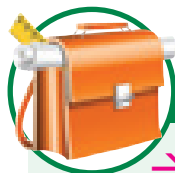
Орта Азияда Кеңес үкіметі тарапынан жеке мүлікті тарату 1921-1922 жылдардан басталды. Алғаш Түркістан АКСР және Қазақстан АКСР-де Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқанд уәлаяттарында үлкен жер иелігі жоғатылды. Бұл реформа үдерісінде уақып жерлері таратыла бастады.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП:

1. Түркістанда Кеңес автономиясын түзуден көзделген мақсат қандай еді?
2. Түркістан Кеңес автономиясы мазмұны мен мәні жағынан неге жергілікті халықтың түпкілікті мүдделеріне жауап бере алмайтын еді?
3. Түркістан Компартиясын түзу қажеттілігі қандай себептермен байланысты еді?
4. Түріккомиссия қызметі жөнінде не дей аласыңдар?
5. Жаңа экономикалық саясатты енгізуден байқалған негізгі мақсаттарды білесіңдер ме?
6. Түркістанда өткізілген жер-су реформасының бірінші басқышында нелерге негізгі назар аударылады?

ТҮРКИСТАН АКСР, БХСР ЖӘНЕ ХХСР-ДЕ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНЕ ҚАРСЫ ҚАРУЛЫ ҚОЗҒАЛЫСТАР

БҮГІНГІ САБАҚТА

- Тәуелсіздік қозғалысының басталуы.
- Тәуелсіздік күрескерлерінің мақсаттары, қозғалыстың аяқталуы.

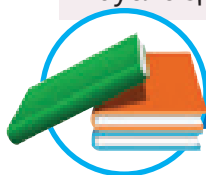

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

Түркістан Республикасының таратылуы нәтижесінде өлкеде Кеңес үкіметіне қарсы қарулы күрес басталды. Ұлт-азаттық қозғалысы үздіксіз небары 20 жыл, 1918-1935 жылдарға дейін жалғасты.

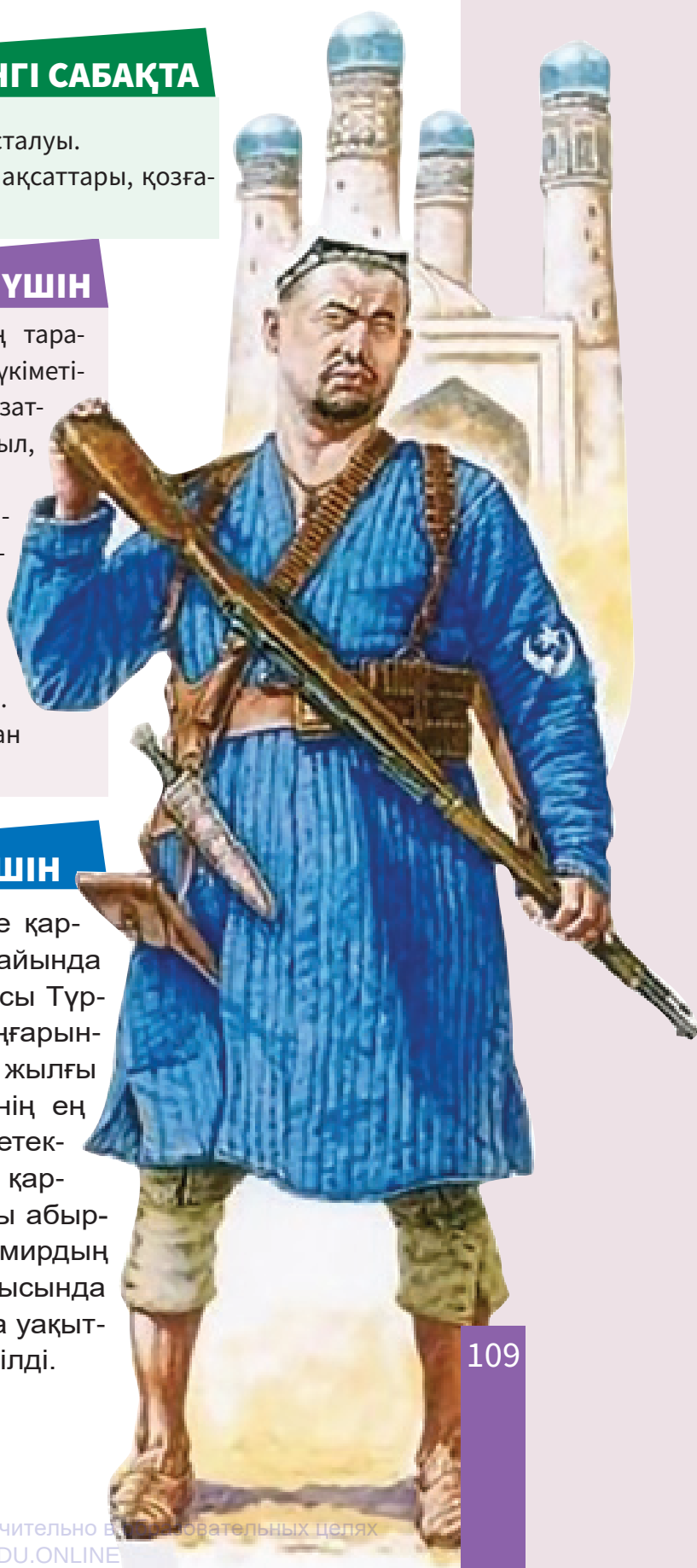
Оларда Үлкен Эргаш, Кіші Эргаш, Мадаминбек, Шермұхаммедбек, Ибрахимбек, Фузаил Махсум секілді ұлттық жетекшілер басшылық етті.

Тәуелсіздік үшін қозғалысы бірісе күшейіп, біресе төмендеп отырған. Қозғалыстың негізгі мақсаты Түркістан тәуелсіздігі үшін күрес болды.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Түркістан совет үкіметіне қарсы күрес 1918 жылы ақпан айында басталды. Қозғалыстың негізгі идеясы Түркістан тәуелсіздігі еді. Ферғана аңғарындағы тәуелсіздік үшін қозғалыс 1919 жылғы жаздың соңында және күзінде өзінің ең биік межесіне жетті. Мадаминбек жетекшілігіндегі әскердің Кеңес үкіметіне қарсы шабуылы Ферғана аңғарын қатты абыржытты. 1919 жылы 12 қазанда Памирдың Ергаштом ауылында болған жиналысында Мадаминбек жетекшілігінде Ферғана уақытшалық Республикасының үкіметі түзілді.

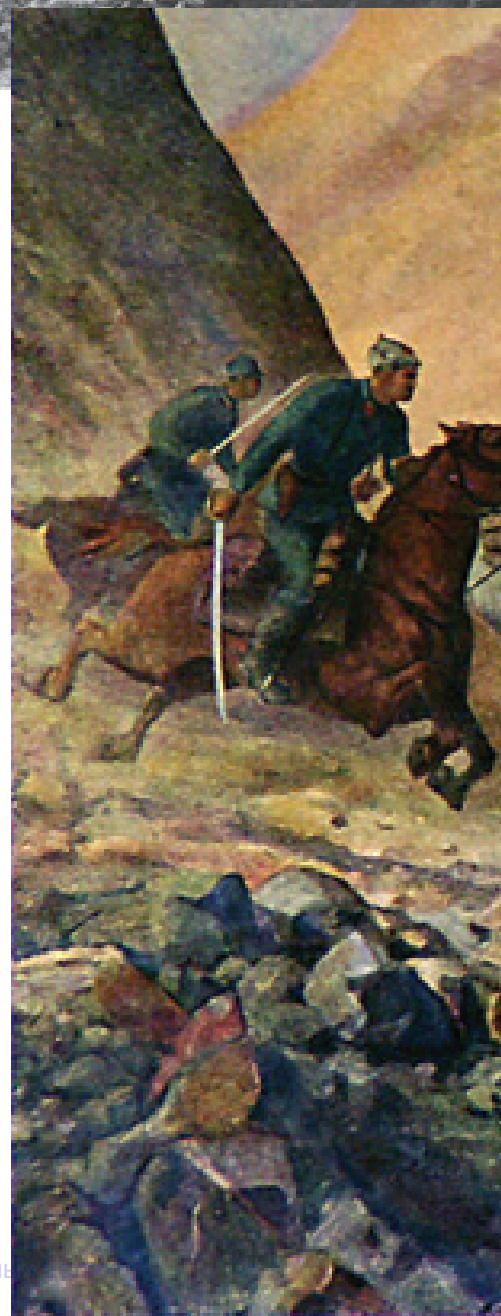

Тәуелсіздік күрескерлері қозғалысы мүшелерінің кездесуі. 1921 жыл. Ферғана

Үкімет құрамына 16 жергілікті халық өкілі енгізілген еді. Мадаминбек үкімет басшысы болумен бірге әскердің Бас Қолбасшысы етіп те тағайындалды.

1919 жылдың кеш күзінде Мадаминбек қол астындағы 30 000-ға жуық жігіт Қызыл Армияға қарсы тәуелсіздік жолында шайқасты. Бұл кезде Шермұхаммед қол астындағы 20 000, Үлкен Эргаш әскерлерінде 8 000 әскер болған. Сол үш қолбасшы аңғардағы жауынгерлік қозғалыстарын бағыттап тұрды. Ферғана аңғарында большевиктер тарапынан қосымша күштердің тасталынуы нәтижесінде 1920 жыл қаңтар айының орталарында жауынгерлік белсенділік Қызыл Армияға әскерлеріне өтті. Үлкен Эргаш әскербасының әскерлері жеңіліске ұшыраған соң, Шермұхаммедбек негізгі күштерді алып, Алай аңғарына шегінді.

Мадаминбек уақыттан ұту үшін Ферғана фронты әскерлері қолбасшылығына бітім жасауды бастауды ұсынды. Нәтижеде Ма-

даминбекпен 2-Түркістан атқыштар дивизиясының басшысы Н. Веревкин-Рохалский арасында 1920 жылдың 6 наурызында Скобелев қаласында жарасу бітіміне қол қойылды.

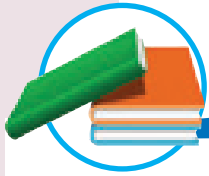
Бірақ арадан көп өтпей 1920 жылы мамырда Кеңес қолбасшылығы тарапынан әскербасылар ордасына жіберілген Мадаминбек белгісіз жағдайда өлтіріледі. Түркістандағы қозғалыс 1920 жылдың жазы мен күзінде өзінің жаңа басқышына адымдады. Ферғана аңғары және Самарқанд уәлаятындағы отансүйгіштермен бірге енді Бұхара мен Хорезмде де Қызыл Армияға қарсы күрес басталды.

БІЛЕСІҢ БЕ?

БХСР Орталық Атқару комитетінің төрағасы Усман Қожа, әскери істер инспекторы Абдулхамид Орипов және Мухиддин Махсум Хожаев, Али Ризо Афанди, Сурайё Афанди, Құлмұхамедов және басқа ұлттық басшы қызметкерлер өз лауазымдарын тастап, оппозициядағы қарулы күштер қатарына өтіп кеткендігі де көп нәрсені дәлелдейді.

МƏЛІМЕТ ҮШІН

Бұхарада әмірлік құрылымы аударылған соң, 1920 жылдың қыркүйегінде Шығыс Бұхараға (Колоб, Калиф, Балжувон уәлаяттары) келген алдыңғы әмір Олимхон үлкен күш жинап, Қызыл Армияға қарсы күреске жетекшілік етті. 1921 жылдың наурызында бірнеше шайқастарда жеңіліске ұшыраған Олимхан Ауғаныстан мемлекетіне өтіп кетеді.

Батыс Бұхара аумағында Мулла Абдулқаххор, Шығыс Бұхара аумағында Иброхимбек және Давлатмандбек секілді әскербасылар қозғалысқа басшылық етті.

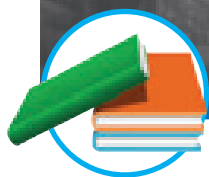
Қысқа мерзім барысында Мулла Абдулқаххор жетекшілігінде астана Бұхара аудандарында әскер жиналды және Қызыл Армияға қарсы жауынгерлік қозғалыстар жүргізілді. Оның қол астында Бұхараның батыс бөлігінде 20 әскербасы біріккен. Мулла Абдулқаххор әскербасы 1924 жылдың соңында Қызылқұмда қызыл әскерлерге қарсы болған шайқастардың бірінде қаза табады.

Ибрахимбек қол астындағы Шығыс Бұхара аумағында жаңа Бұхара үкіметі таратылып, оның орнына әмірлік дәуіріндегі басқару тәсілі енгізілді. Түркістан фронты саяси басқармасы тарапынан Иброхимбекпен басқа әскербасы топтары арасында дау-дамай шығару үшін ұсыныстар беріледі. Сонда да Ибрахимбек әскербасы көп жылдар барысында Шығыс Бұхарада қызыл армияға қарсы жан аямай күресті.

Бұхарадағы тәуелсіздік үшін күрес қозғалысы жетекшілері арасында Түркиядан келген генералдар — Әнуар және Сәлим паша ерекше орын тұтады. Әнуар паша 1921 жылдың күзінде Мулла Нафис әскербасымен кездесіп, арнайы баяндамамен шығады және түркістандықтар мен бұхаралықтардың Кеңес тәртібі мен Қызыл Армияға қарсы күресуіне қосылғандығын жариялайды. Әнуар Пашаның іс-әрекеттерімен Шығыс Бұхарада біріккен бөлімдер түзілді және ол түрік әскерлерімен нығайтылады, батыстық қолбасшылық жасау тәсілі енгізіледі. Әнуар Паша 1922 жылғы тамызда Шығыс Бұхараның Балжувон төңірегіндегі Обидара қыстағында қызыл әскерлерге қарсы болған шайқаста қаза тапты.

Тәуелсіздік күрескерлері

МЭЛІМЕТ ҮШІН

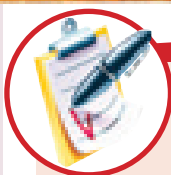
Хорезмде Жунаидхан басшылығындағы қарулы топтарында түрікмен мен өзбектерден басқа қазақ пен қарақалпақтар да көпшілік еді. Көне Үргеніш, Ташауыз, Маңғыт, Қосқөпір, Шымбай, Қоңырат және Төрткөлдегі әрекеттегі ондаған әскерлердің топтары қызыл әскерлерге күрделі соққы берді. Жунаидхан тарихта күрделі және қарама-қайшы тұлға ретінде көрсетілген. Ол алдымен Ресей империясы мен Хиуа хандығына қарсы күрескен болса, 1918 жылдың орталарынан қызыл әскерлерге қарсы тәуелсіздік үшін шайқасқа шыққан.

Жунаидхан 1924 жылы 17 шілдесінде өзінің 20 серігімен Ауғаныстанның Хират қаласына жетіп келді. Деректерде жазылуынша, ол мұнда тұрып өз әскерлерінің қатарларын толтыруға дайындалған. Арадан көп өтпей, Жунаидхан ХХСР аумағына қайтып келді және тәуелсіздік қозғалысына жетекшілік етуді жалғастырды.

Қозғалыстың мәнін Кеңес қолбасшылығы өкілдері де тән алуға мәжбүр болды. Түркістан фронтының қолбасшысы М. Фрунзе: «Басқыншылыққа қарсы күресу толығымен жаңа, ерекше өзгешеліктерге тән дұшпанмен күресу деген сөз», деп жазған еді. Оның сөздеріне қарағанда, «Жоғалсын Кеңес үкіметі» және «Тәуелсіз бір мұсылман мемлекетін түземіз» сөз тіркестері қозғалыстың анық көрінісін өрнектейді.

1921 жыл маусым-қыркүйек айларында аңғарда 200-ден астам әскербасы топтары әрекет еткен.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

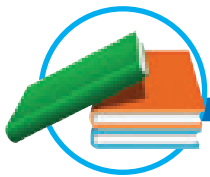
1. Тәуелсіздік қозғалысының ең әлсіз жағы нелерден құралған еді деп ойлайсың?
2. Мәтінді оқып, пікір білдіріңдер.

«Түркістан маржаны болған Ферғана екі жылдан астам уақыттан бері соғыс алаңы жағдайында... Бұл жердегі Кеңес үкіметі алғашқы құрылым дәуірінде орыс және жергілікті жұмысшы, диқан халқын өзіне тартудың орнына еңбекші халықты өзінен алыстату үшін қолынан келгенше әрекет етті...

Бұл жерде әрекет еткен қызыл әскерлері бөлімдері, төңкерісті қорғаған кейбір басшылар жерге ие болған еңбекші халықтың түпкілікті мүдделерімен есептеспеді, оның арман-тілектеріне құлақ аспады. Басқыншылық қозғалысы осы негізде пайда болды».

М. Фрунзе

МЭЛІМЕТ ҮШІН

1924 жылы күзде Орта Азияда ұлттық-аумақтық шекаралану өткізілуі нәтижесінде қарулы күрестің бірінші дәуірі аяқталды.

Оның екінші дәуірі (1925-1935 жылдар) және 10 жылға жалғасып, өзінің мінезі мен күштер қатынасы жағынан алдыңғы дәуірге қарағанда біршама өзгеше болды.

Бұл дәуірге негізінен Шығыс Бұхара, Хорезм аңғары және Ферғана аңғарының кейбір аумақтарында шайқастар жалғасты. 1935 жылы Түркістандағы тәуелсіздік қозғалысы жеңіліске ұшырады. Тірі қалған күресушілердің көпшілігі шетелдерге қоныс аударушы болып шығып кетуге мәжбүр болды.

Тәуелсіздік қозғалысының ең әлсіз жағы оның Түркістан аумағында

біртұтас орталығында толық біріге алмағандығы және әскери дайындықтың жеткілікті дәрежеде еместігінде еді.

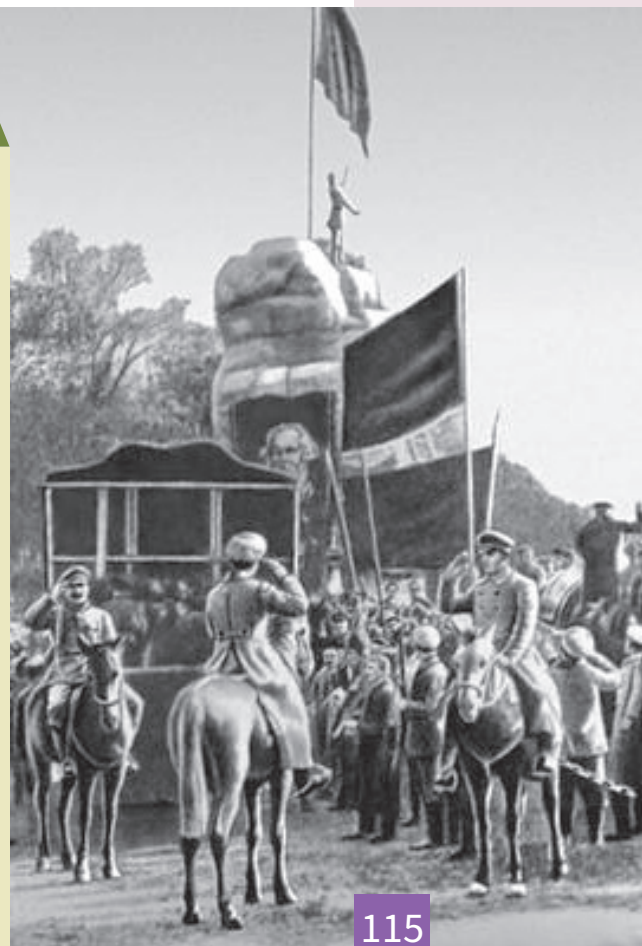
Сондай-ақ, тәуелсіздік қозғалысына байланысты болмаған кейбір қылмыстық топтар тонаушылық және басқыншылықпен шұғылданып, көптеген бейкүнә кісілерді өлтірді. Бұдан Қызыл армия қолбасшылығы және большевиктер шеберлікпен пайдаланды. Олар арнайы тыңшылар, әртүрлі барлаушылар мен сатқындар көмегінде әрекет ішіндегі бірлікті ыдырату, кейбір топтар басшылары арасындағы бытыраңқылық пен өзара алауыздықтарды одан да үдетуге әрекет етті.

Кеңес дәуірінде бұл тәуелсіздік қозғалысының өкілдері «Басмашылар» деп аталған.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Қандай себептер Түркістанда Кеңес үкіметіне қарсы қарулы қозғалысты қалыптастырады?
2. Ферғанадағы қозғалыс бастаушылары арасында кімдердің аттарын арнайы атап өткен болар едің?
3. Мадаминбек тұлғасын қандай бағалайсың?
4. Самарқанттағы қозғалыс бастамашылары арасында кімдердің аттарын ерекше атап өткен болар едің?
5. Аңғар әскербасыларының бір-бірімен жеткілікті дәрежеде біріге алмағандығының себептерін қалай түсіндіресің?
6. Неліктен БХСР үкіметі мүшелерінің кейбір әскербасылар жағына өтіп кетті?
7. Бұхара мен Хорезмде қызыл армияға қарсы тәуелсіздік қозғалысының басталуына нелер себеп болды?
8. Тәуелсіздік қозғалысының жеңіліске ұшырауымен байланысты факторларды атап көрсет.

ОРТА АЗИЯДАҒЫ АУМАҚТЫҚ ШЕКАРАЛАНУ

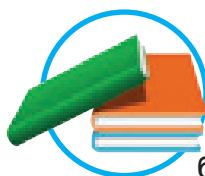
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Орта Азияда ұлттық шекаралану.
- ТАКСР, БХСР және ХХСР-ларының таратылуы.
- Өзбекстан КСР-ның түзілуі.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

7-сынып «Өзбекстан тарихы» оқулығынан өлкеміз қашаннан бастап «Түркістан» деп атала бастағанын еске алыңдар. Өлкеміз аумақтарының осылай аталғандығы бойынша қандай факторлар бар?

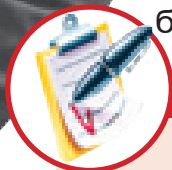

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Орта Азия аумақтық шекаралап бөлу мәселесі 1924 жылы басынан іске асырыла бастады. 1924 жылдың ақпан-маусым айларында КСРО -дағы орталық кеңселер, Түркістан, Бұхара, Хорезм коммунистік партиялары мен Ресей коммунистер партиясы (большевиктер) (РКП(б) ОК Орта Азия бюросы ұлттық шекаралану мәселелері бойынша жедел жұмыс жүргізді.

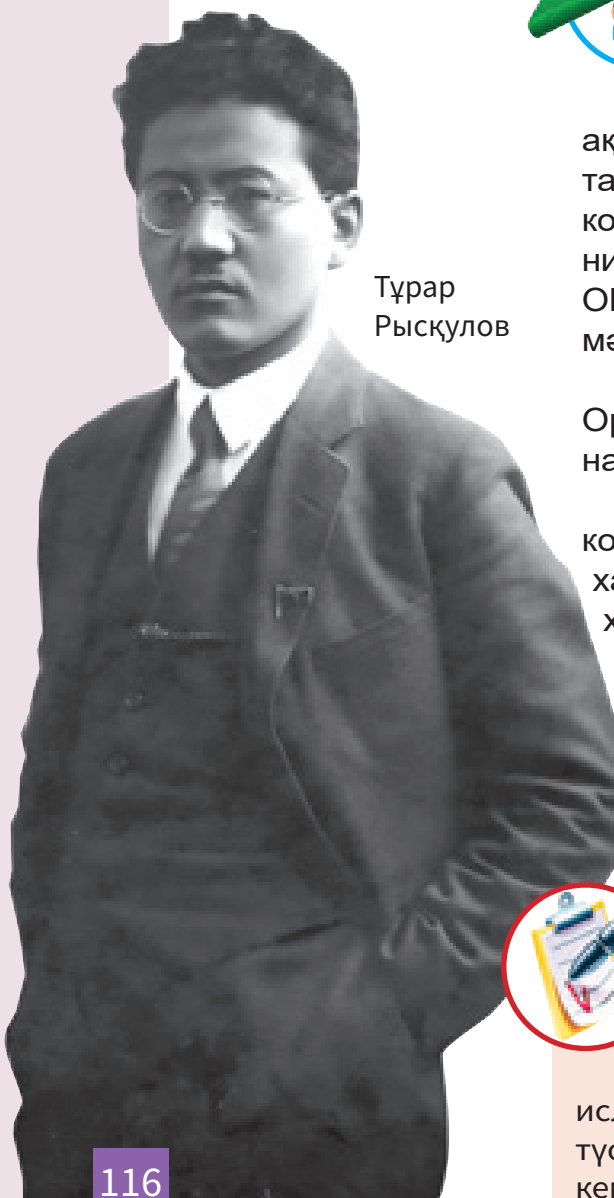
Түркістан мен Бұхара Компартиялары Орталық Комитеттері қабылдауында арнайы комиссиялары түзілді.

Тұрар Рысқұлов жетекшілігіндегі бір топ коммунистер 1920 жылдан-ақ түркі тілдес халықтар біртұтас болып, олардың тарихи тамырлары, діндері, дәстүрлері мен мәдениеті ортақ, жалпы Түркістан жеке бөліктерге бөліп болмайды деген идеяны алға сүрді. Бірақ Орталық коммунистері бұл пікірді жоққа шығарып, оны «пантуркизм», «панисламизм», «буржуа ұлтшылдығы және сананың ауытқуы» деп бағалады.

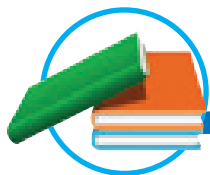

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Дүниежүзілік тарих оқулығындағы мәліметтерге сүйеніп, «пантуркизм», «панисламизм», «буржуа ұлтшылдығы» секілді түсініктерге түсініктеме беріңдер. Олардың өлкеміз тарихына қандай байланыстылығы бар?

Тұрар
Рысқұлов

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Кеңес үкіметінің шекаралану саясатына ең алдымен Түркістан АКСР, БХСР және ХХСР басшылары қарсы болған. 1924 жылы ақпанда Бұхара Компартиясы шекаралану мәселесі бойынша Файзулла Хожаев жазған тезистерді қабылдады.

Мұнда РКПБ (б) ОК Орта Азия бюросының бұл саладағы көзқарастары қате екендігін сыналды. 1920 жылы 10 наурызда болған Түркістан АКСР ОК және Түркістан Компартиясының біріккен кеңесінде Сұлтанбек Хожанов, Санжар Асфандияров, Н. Паскуцкий секілді аты шулы партия қызметкерлері Кеңестік Социалистік Республикаларының Орта Азия федерациясын түзу ұсынысымен шықты.

Сонымен бірге С. Хожанов Түркістан бірыңғай және бүтін, оның бірыңғайлығын бұзу мақсатқа сай келмейді деп атап өтті.

Бұдан басқа, 1923 жылы желтоқсанда Ферғана аңғары өкілдері РКФСР құрамында Ферғана өкілетті уәлаятын түзу туралы ұсыныспен шыққан еді. Сөйтіп, келіссөздер одан да қыза түсті.

ХХСР басшыларының да өз көзқарастары бар еді. 1924 жылы 8 мамырда бір топ Хорезм басшылары РКПБ (б) ОК-не «Хорезмде ұлттық мәселені шешу туралы хат» жіберіп, мұнда Хорезмді шекаралануға қоспау жөнінде өтініш етті. Олар өз көзқарастарын республиканың алыста орналасқандығы, экономикалық жағынан бөлініп тұрғандығымен негіздеді. Бұл пікірді қолдап-қуаттаған Хорезм Компартиясы Ұлттық Комитетінің жауапты хатшысы Қаландар Одинаев 1924 жылы шілдеде өз міндетінен алып тасталды және ХХСР аумағы ұлттық шекаралануға тартылды.

Сұлтанбек Хожанов ұлттық мәселеде «ауытқуларға» жол бергендігінде айыпталған және 1937 жылы 16 шілдеде тұтқынға алынған және атуға үкім етілген (1938 жылы 8 ақпан). 1957 жылы ақталған.

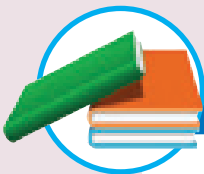
Хорезм Халық Социалистік республикасының елтаңбасы және теңгесі

117

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. С. Хожанов Түркістан бірыңғай және бүтін, оның біртұтастығын бұзу мақсатқа сай емес, деп атап өткенінде нені назарда тұтқан?
2. Неліктен Кеңес үкіметіне ұлттық шекаралану керек еді? Бұдан көзделген негізгі мақсат қандай болған?

МƏЛІМЕТ ҮШІН

1924 жылы 15 шілдеде РКПБ (б) ОК Орта Азия бюросы жаңа түзілетін ұлттық республикалар және облыстардың уақытшалық бюросын ұйымдастырды. Өзбектер бюросының құрамында Файзулла Хожаев, Рустам Исломов, Акмал Икрамов, Қори Юлдаш Полатов, Мухтаржан Саиджанов, Калугин мүше ретінде, Иноятов кандидат ретінде енгізілді.

1924 жылы 12 маусымда И.В. Сталиннің ұсынысы мен РКПБ (б) ОК Саяси бюросының «Орта Азия республикаларын ұлттық-аумақтық шекаралау туралы» арнайы қаулысы қабылданған.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. «Ұлттық республикаларды түзу қажеттігі идеясының бастамашылары өз пікірлерін Түркістандағы байырғы халықтар өмірінде теңсіздік болғандығы мен ұлттық апаттардың күшейіп баратқандығымен негіздеді». Жоғарыдағы пікірді негіздеңдер. Шындығында не назарда тұтылған? Жауаптарыңды тәуелсіздік қозғалыстарымен байланыстырып түсіндіріп беріңдер.
2. Ұлттық шекаралану дәуірінде шаруашылыққа байланысты экономикалық факторлардың, бар су ресурстары мен суару жүйелері бір екендігін есепке алынбағандығы нелерге себеп болды?
3. Су ресурстары дегенде не назарда тұтылған?
4. Бұл шекаралану Өзбекстанның экономикасына қаншалықты әсер етті?

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

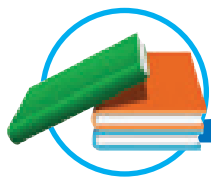
1918-1924 жылдары болған Түркістан АКСР, БХСР, ХХСР-дың байырғы халықтар ғасырлар барысында тұрмыс салты мен дәстүрлері жағынан бір-біріне өте жақын болған. Түркістандағы әртүрлі мемлекеттердің әрбірінде өзбектер, қазақтар, қырғыздар, түрікмендер, қарақалпақтар, тәжіктер ежелден көршілес болып өмір сүріп келген. Бұл тарихи қалыптасқан ортақ жағдай еді. Түркістан аумағының халықтары сол топырақты, Тұран жерін ежелден өзінің жалғыз Отаны деп білген.

Аумақтарды қайта белгілеу және шекаралау жақтаушылары тіл айырмашылықтары, ұлттық айырмашылықтарға көбірек назар аударып, шаруашылыққа байланысты экономикалық факторларды, болған су ресурстары мен суару жүйелерінің ортақ екендігіне назар аударды.

Хиуадағы медресе ауласындағы мәжіліс

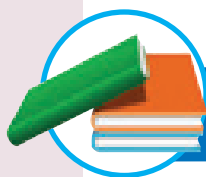
МӘЛІМЕТ ҮШІН

Түркістан АКСР саяси басшылары арасындағы еуропалықтармен жергілікті халықтар өкілдері арасындағы айырмашылықтар, кейбір жергілікті коммунистердің топтық көріністері өз-өзінен Түркістан халықтары арасындағы қарым-қатынастарға көшірілді.

РКПБ (б) ОК Бас хатшысы И.В. Сталин, РКПБ (б) ОК Орта Азия бюросының төрағасы Ю. Рудзутак және басқалар Орта Азияда ұлттық апаттар бар екендігін атап өтуден жалықпады. Сөйтіп, ұлттық мәселе Орталық тарапынан жасанды түрде бөрттіріп жіберілді және жағдай жаңа түзілетін ұлттық республикалар және уәлаяттар аумағын түпкілікті қайта белгілеу үшін шешуші дәлел ретінде алға қойылды.

1924 жылы 27 қазанда Мәскеуде болған Бүкілодақтық (КСРО) Орталық Атқару Комитетінің III сессиясы Орта Азияда ұлттық республикалар түзу туралы арнайы қаулы қабылдады.

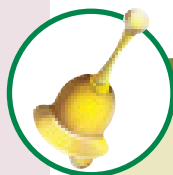
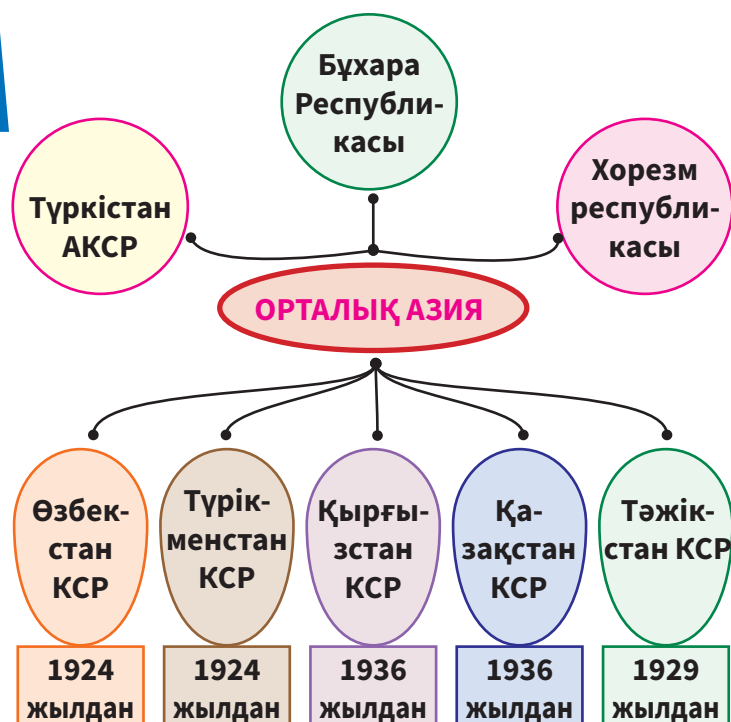
1924 жылы қыркүйек-қазан айларында Орта Азияда өткізілген ұлттық-аумақтық шекаралану Орта Азия республикалары, РКФСР және КСРО-ның жоғары мекемелерінің қаулыларына сәйкес күшке енді.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Орта Азия аумағындағы Түркістан АКСР, Бұхара және Хорезм республикалары орнында алты ұлттық мемлекет бірлестіктері түзіледі:

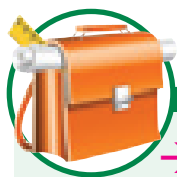
- ✓ Өзбекстан КСР;
- ✓ Түрікменстан КСР;
- ✓ Өзбекстан КСР құрамында Тәжікстан АКСР (1929 жылға дейін);
- ✓ РКФСР құрамында Қарақырғыз (Қырғызстан) өкілетті уәлаяты;
- ✓ РКФСР құрамында Қазақстан АКСР;
- ✓ Қазақстан АКСР құрамында Қарақалпақ өкілетті уәлаяты;
- ✓ Кейін Қарақалпақстан АКСР, 1936 жылы ӨзКСР құрамына енгізілген.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. ХХСР өкілдері өз аумағын ұлттық-аумақтық шекаралануына қосу қажет емес екендігін нелермен негіздеген еді?
2. Ұлттық республикалар түзу қажеттігі идеясының бастамашылары өз пікірлерін қалай негіздеді?
3. Кеңестердің Орта Азияда ұлттық-аумақтық шекаралануды өткізуден негізгі мақсат қандай еді?
4. XX ғасырдың 20 жылдарының орта шенінде Орта Азияның саяси картасында қандай өзгерістер болды?
5. Түркістан АКСР, Бұхара және Хорезм республикалары орнында қандай республика мен уәлаяттар ұйымдастырылды?

ӨЗБЕКСТАН КСР-НЫҢ ТҮЗІЛҮІ

БҮГІНГІ САБАҚТА

- Өзбекстан КСР-ның түзілуі, оның аумағы мен халқы;
- Өзбекстан КСР-да әкімшілік-аумақтық бөлінулер;
- Өзбекстан КСР-ның астаналары.

Орта Азияны ұлттық шекаралау комиссиясы

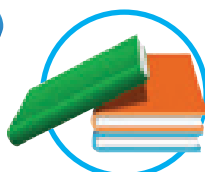
ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. КСРО қашан түзілген еді? Оның құрамындағы республикалардың аумақтық мәртебесін қалай бағалайсың?
2. Қайсы өлшемшарттар негізінде бұл аумақтар Өзбекстан КСР аумағына енгізілген деп ойлайсың?

Түркістан АКСР-да 9 уезд, 133 аудан және 7 ауылдық округы; Бұхара республикасының 9 уәлаяты; Хорезм республикасының 23 ауданы болған.

1924 жылдың соңында Орта Азия республикаларында барлығы болып 8 131 062 адам жасап, олардың жартысына жуығы Өзбекстанда өмір сүрген. Құрылтайда республиканың жоғары мекемелері: Өзбекстан Кеңестік Социалистік Республикасы Орталық Атқару Комитеті (ӨзКСР ОАК) және Өзбекстан КСР Халық Комиссарлары Кеңесі (ӨзКСР ХКК) түзілген.

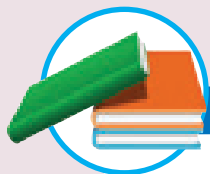

МӘЛІМЕТ ҮШІН

1925 жылы 13-17 ақпан күндері Бұхарада болып өткен Бүкілөзбек (Өзбекстан КСР) Кеңестерінің I құрылтай жиналысында «Өзбекстан Кеңес Социалистік Республикасын түзу туралы Декларациясы» қабылданды.

Декларацияда жаңа түзілген Өзбекстан КСР құрамына Ташкент, Самарқанд, Ферғана, Қашқадария, Зерафшан (Бұхара), Сурхандария, Хорезм уәлаяттары мен Тәжікстан АКСР кіргендігі ерекше атап өтілді.

Құрылтайда Файзулла Хожаев Өзбекстан КСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасы, «Қосшы» бірлестігі белсендісі Жолдас Ахунбабаев Өзбекстан КСР Орталық Атқару Комитеті төрағасы лауазымдарына сайланды.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Самарқант қаласы республиканың орталығында орналасқан еді. Бұл жағдай жаңа түзілген Өзбекстан КСР аумағының барлық бөліктерінде кеңестік ұйымдардың қызметін жандандыруға көмектесті.

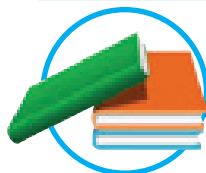
Жергілікті әкімшілік мекемелері нығайып, олардың орталық үкімет мекемелерімен байланыстары күшейген соң Өзбекстан астанасы 1930 жылы 20 қыркүйекте республиканың ең маңызды экономикалық, саяси және мәдени орталығы болған Ташкент қаласына көшірілді.

Өзбекстан КСР түзілген кезде 1925 жылы ақпан-сәуір айларында Бұхара қаласы, 1925 жылы сәуірден 1930 жылғы қыркүйекке дейін Самарқанд қаласы Өзбекстан астанасы болып саналған.

БІЛЕСІҢ БЕ?

Өзбекстан КСР үкіметінің төрағасы Файзулла Хожаев бір кеште астананы Самарқанттан Ташкентке көшіріп әкелген еді.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Өзбекстан КСР-нда 1925 жылы 29 қаңтарда алғаш рет әкімшілік-аумақтық бөліну өткізіліп, 7 уәлаят (Зарафшан, Самарқант, Ташкент, Ферғана, Сурхандария, Қашқадария, Хорезм) және жеке Кенимех ауданы түзілді. 1926 жылы 29 қыркүйекте 10 округ (Хорезм, Бұхара, Орта Зарафшан, Самарқант, Ташкент, Хожент, Қоқан, Өндіжан, Сурхандария, Қашқадария) және жеке Кенимех ауданы түзілді.

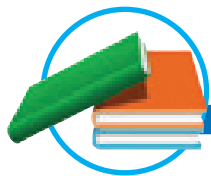
«Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже» бойынша, Түркістан генерал-губернаторлығы уәлаяттар (облыс), аудан (уезд), жайғасымдар (учаске), болыстар (волост) және ақсақалдықтарға бөлінген.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

«Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже» бойынша, Түркістан генерал-губернаторлығында қандай құқықты бірлестіктер болған және олар қалай аталған?

МƏЛІМЕТ ҮШІН

ӨзКСР түзілуі қарсаңында, 1925 жылы 6-12 ақпанда ескі Бұхара қаласында болып өткен Өзбекстан Коммунистік партиясының I құрылтай съезінде Өзбекстан Коммунистік (большевиктер) партиясы ұйымдастыру жағынан ресмилендірілді. Өзбекстан Компартиясы Орталық Комитеті жауапты хатшылары етіп Владимир Иванов пен Акмал Икрамовтар сайланды.

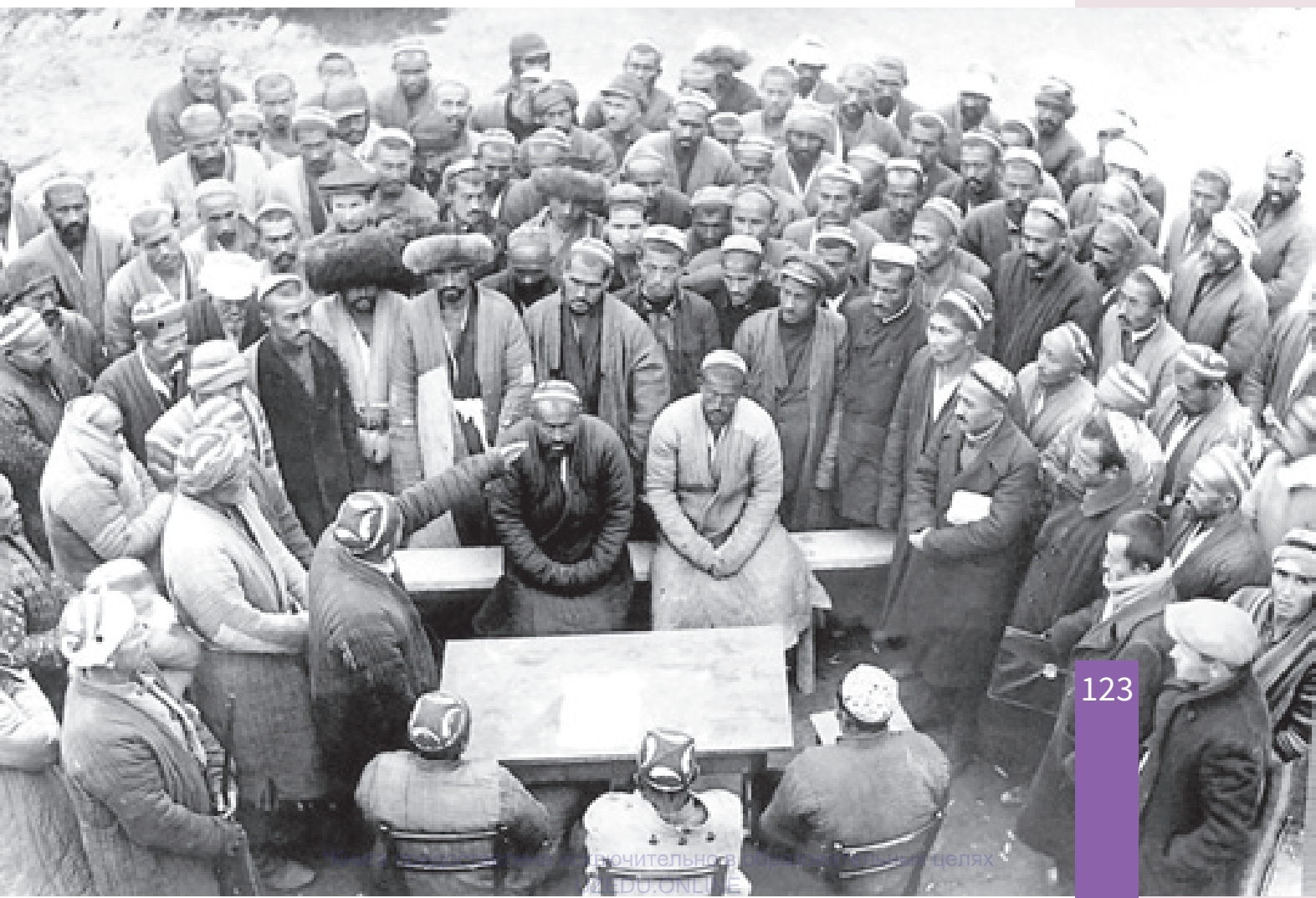
Кеңес үкіметі жылдарында республика саяси өмірінде Өзбекстан Коммунистік партиясы негізгі рөл атқарған. Өзбекстан партия ұйымы республика және өзбек халқы мүдделерін ескерместен Мәскеуден келген қаулыларды орындап отырған.

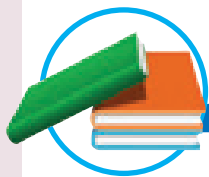
Өзбекстан Компартиясы шынында Кеңес Одағы Коммунистік партиясының (КОКП) Өзбекстан КСР-дағы филиалы болып есептелген.

ШЫҒАРМАШЫ- ЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Қазіргі күнде Өзбекстанда неге уәлаят пен аудан бар?
2. Бүгінгі күнде мемлекетімізде қандай аумақтық бірліктер бар және олар қалай аталады?
3. Өзбекстан Компартиясын түзуден қандай мүдделілік көзделген?
4. Өзбекстан КСР Ресей өлкелеріне қандай өнімдер шығарып бере бастаған? Бұл қашанға дейін жалғасқан?

МƏЛІМЕТ ҮШІН

1927 жылы 30 наурызда ӨзК-СР-ның Бірінші Конституциясы қабылданды. Бүкіл Одақта болғаны секілді Өзбекстанда да еңбекшілердің ең бұқаралық ұйымы – кәсіптік одақтар (профсоюздар) да партия комитеттеріне толығымен бағынышты болды. 1925 жылы 21 наурыз Өзбекстан кәсіптік одақтарының негізі қаланды. Өзбекстан кәсіподағының республикалық кеңесі (ӨзКО РК), Бүкілодақ Кәсіподақтың Орталық Кеңесі (БКОК) жетекшілігінде жұмыс жүргізген.

1925 жылы Өзбекстан лениншіл коммунистік жастар одағы (ӨзЛКЖО) түзілді.

Өзбекстандағы диқандарды идеялық жағынан біріктіріп тұрған ұйымдардың бірі «Қосшы» одағы болған. Ол 1920-1933 жылдары қызмет көрсеткен.

1925 жылы 200 000 адамды өз қатарларында біріктірген бұл одақ та ақырындап большевиктердің қыстақтағы зорлық-зомбылық саясатының негізгі сүйенішіне айналтырылған.

Барлық құрылымдар (ұйымдар, бірлестіктер) Кеңес идеологиясын нығайтуға және оны дамытуға қызмет еткен.

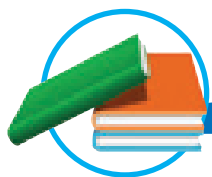

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Дүниежүзілік тарихтан алған білімдерің негізінде төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер:

Бүкілодақтық лениншіл коммунистік жастар одағы (ВЛКСМ) қашан түзілген және оның шынайы мақсаты қандай еді?

МЭЛІМЕТ УШІН

1926 жылы 1-12 желтоқсанда Өзбекстан КСР құрамында Тәжікстан Автоном Кеңестік Социалистік Республикасы (Тәжікстан АКСР) түзілгендігі туралы декларация қабылданды.

1929 жылы 16 қазанда Тәжікстан АКСР-ының орнына Тәжікстан КСР түзілді және ол Өзбекстан КСР құрамынан шықты.

1936 жылы 5 желтоқсанында Қарақалпақстан АКСР аумағы Өзбекстан КСР құрамына енгізілді. Бүгінгі күнде қарақалпақ халқы Өзбекстан Республикасы құрамындағы егемен Қарақалпақстан Республикасында жасап, жасампаздық қызметімен шұғылданып жатыр.

ВКП(б) – Бүкілодақтық коммунистер (большевиктер) партиясы. КОКП-ның (Кеңес Одағы коммунистік партиясы) 1925-1952 жылдардағы аталуы.

БІЛЕСІҢ БЕ?

1926 жылы Тәжікстан АКСР аумағы 135 620 км², халқы 739 503 адам болған. Қарақалпақстан 1925-1932 жылдары Қазақстан, 1932-1936 жылдары РКФСР құрамында болды.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. «Өзбекстан Кеңестік Социалистік Республикасын түзу туралы Декларациясына» сәйкес түзілген Өзбекстан КСР қайсы аумақтардан құралған еді?
2. Өзбекстан КСР астанасы не себептен алғаш Самарқантқа көшіріліп, одан Ташкентке көшірілген еді?
3. Өзбекстан Коммунистік партиясының негізгі міндеттері нелерден құралды?
4. Бүкілодақтың кәсіптік одағы және комсомол жастар ұйымдары не мақсатта түзілген еді?
5. Ұлттық-аумақтық шекараланудан соң Орта Азия республикалары картасындағы Өзбекстан КСР аумағын қазіргі Өзбекстан картасымен салыстыр. Ұқсастықтары және айырмашылықтарын екі бағанда салыстыр.

КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРҒАН РЕФОРМАЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ. ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

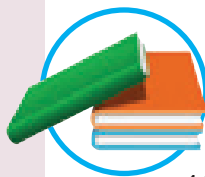
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Кулактандыру саясаты
- Ұжымдандыру
- Жеке диқан шаруашылықтарының таратылуы.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. «Кулактар»-- «байлар, зорлық-зомбылық жасаушылар» деген сөз тіркесін естігенсің бе?
2. Кеңестер халыққа нені уәде етті? Шындығында олардың әрекеттері қандай еді?
3. 1918 жылға дейін жер иелік ету түрі қандай еді?

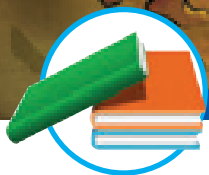
МӘЛІМЕТ ҮШІН

Орта Азияда ұлттық-аумақтық шекаралану өткізілген соң 1926-1929 жылдары жер-су реформасының екінші басқышы жүзеге асырылды. Реформаның екінші басқышы біріншісінен айырмашылығы үлкен жер иелігін (ресми құжаттарда «кулактар»-- «байлар, зорлық-зомбылық жасаушылар» деп жүргізілген) толық шектеу және оларды сынып ретінде жою мәселесін қойды.

«Аграр төңкерісінің» стратегиясы мен тактикасы да (1925 жылдың қарашасы) бекітілді. Бұл басқыш «Су және суды национализация жасау туралы» және «Жер-су реформасы туралы» декреттерімен басталды.

Бұл реформа Өзбекстанда жер-жердегі жағдай мен дайындық дәрежесіне қарай үш басқышта өткізілді.

Басқышы	Бірінші басқыш	Екінші басқыш	Екінші басқыш
Аумағы	Ферғана, Ташкент, Самарқант уәлаяттары	Зарафшан аңғары (Бұхара және Орта Зарафшан округтары)	Қашқадария, Сурхандария, Хорезм округтары
Дәуірі	1925-1926 жылдар	1927 жыл	1928-1929 жылдар

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Жер-су реформасын өткізу туралы декретке негізінен Ташкент және Самарқанд уәлаяттарында 40-50 десятина және одан да астам суарылатын жерлері мемлекеттік жер қорына өткізілуі және диқандарға бөліп берілуі назарда тұтылған еді. Жермен бірге барлық жұмысшы жануарлары (өгіз, ат және тағы басқалар) диқаншылық құрал-жабдықтары да кәмпескеленді.

1925-1929 жылдары өткізілген реформалар нәтижесінде барлық уәлаяттарда 5000-ге жуық бай шаруашылықтар таратылды, 23 000-дан астам өзіне тоқ шаруашылықтардың «артықша» жерлері тартып алынды. Әрбір бай өзіне тиісті шаруашылық үшін 7-10 десятинаға дейін болған жерді өзіне алып қалуы мүмкін еді. Бірақ өзіне тоқ диқан шаруашылықтардың иелері шынайы диқандар болып, олар жерден тиімді пайдаланған және жасап шығаруды кеңейтуге әрекет еткен.

ШЫҒАРМАШЫ-ЛЫҚ ЖҰМЫС

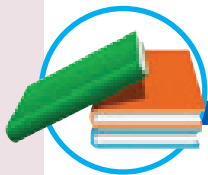
Не деп ойлайсың, неге жер-су реформалары және «кулактандыру» саясаты сол 20-жылдарда басталды?

Өзбекстанда бай шаруашылықтар екі топқа бөлінді:

- 1) 40-50 десятина және одан артық суарылатын жері бар бай шаруашылықтар;
- 2) 10-40 десятинаға дейін жері бар өзінеток диқан шаруашылықтар. Кейіннен өзіне тоқ диқан шаруашылықтары «кулактар» деп аталды.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Ўжымдандыру мәжбүри қарқында жүзеге асырылуы және ұжымшар бен кеңшарлардың түзілуі. Жаңа экономикалық саясаттың арқасында өз шаруашылығын қайта қалпына келтіріп алған шаруашылықтарды кулақтандыру мақсатында 1930 жылы «Ўжымдандыру және кулақтандырылған шаруашылықтарды тарату туралы» қаулы қабылданды.

Ўжымдандыруға жауапты болған шенеуніктер диқандардың мәжілістерінде ұжымшарға кірмегендер судан мақрұм етіледі, өнеркәсіп өнімдерімен қамтамасыз етілмейді, оларға үлкен салық салынады және тұрған жерінен сүргін етіледі, деп қорқытты. Нәтижеде көпшілік аудандарда ұжымдандыру бірнеше апта ішінде жүзеге асырылды. Өзбекстанда алғашқы ұжымдандыру (ұжымдық шаруашылықтар) және кеңшарлар (кеңестік шаруашылықтары) түзілді.

Республикадағы диқан шаруашылықтарының 75 пайызы жалпыландырылған секторға, яғни ұжымшар мен кеңшарларда бірікті. Өзбекстан ауыл шаруашылығын ұжымдандыру ресми түрде 1932 жылы аяқталды.

Жеке диқан шаруашылықтардың бір бөлігі ұжымшарлардан тысқарыда қалды, бірақ оларға экономикалық жағынан қысым өткізу одан да күшейді.

Мұндай шаруашылықтарға салынатын ауыл шаруашылығы салықтары асырылды, мемлекетке мәжбүри тапсырылатын өнім көлемі ұжымшарлармен салыстырғанда 50 процентке көбейтірілді. 1939 жылы Өзбекстанда жеке диқан шаруашылықтары толығымен жойылды.

1929 жылы кеңестік қоғамда базар қарым-қатынастары ортасы жойылды.

БИЛЕСІҢ БЕ?

1934-1937 жылдары Өзбекстанда Кулактандыру саясаты салдарынан көптеген бай диқан шаруашылықтары кулактандырылды. Кеңес үкіметі жылдарында кулактандырылып, сүргін етілгендерден тірі қалғандардың еркін азаматтығын алып, өз еліне қайтару үдерісі ауыр кешіп, ол шамамен 20 жылдан астам уақытты, яғни 1934-1956 жылдарды өз ішіне алды.

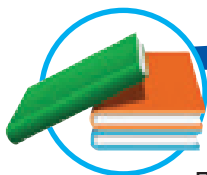

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Кеңес үкіметі бай шаруашылық және қамсыздандырылған шаруашылық арасындағы айырмашылықтарды қандай өлшем негізінде іске асырған?
2. Қамсыздандырылған шаруашылықтардың қандай түрдегі материалдық байлықтары кәмпескеленді?
3. Жер-су реформасының салдары нелерге алып келді?
4. Үйге тапсырма: жер-су реформасы өткізілуіне байланысты кестені толтыр.

Басқышы	Бірінші басқыш	Екінші басқыш	Үшінші басқыш
Аумағы			
Дәуірі			
Үдерістері			
Өзгешелігі			
Салдары			

5. Тағдыры кулактандыру саясатымен байланысты болған туған-туысқандарың өмірі (ата-бабаларың) жөнінде эссе жазыңдар.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Мемлекетте ауыл шаруашылығын зорлық-зомбылықпен ұжымдандыру барысында 1928 жылы өндірісті индустрияландыру да жүзеге асырылды. Өзбекстан үшін өндіріс құрылысының кең қарқында тездету өте қажет еді. 1927 жылы ӨзКСР халық шаруашылығында ауыл шаруашылығының үлесі 62,6 % , өндірістің салмағы 37,4 %-ті құрап, сонымен бірге өндірістің 90 пайызы ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдеуге негізделген еді.

Экономикалық шикізат бағытында болғандықтан республика өндірісі тек бір жақтама мамандандырылған. Оның үстіне индустрияландыру саясаты ауыл шаруашылығы есебінен жүзеге асырылды. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің сатып алу бағалары төмендетілді. Нәтижеде диқандар кедейленіп, мемлекетте азық-түлік ділгірлігі асқындады.

Бірінші бес жылдық дәуірде (1928 жылғы қазан—1932 жылғы желтоқсан) Өзбекстанда 289 жаңа өнеркәсіп кәсіпорны құрылды және іске қосылды. Жеңіл өндірістің кеншілік, аяқ киім шығару, тігіншілік салалары мен жіп-мата өнеркәсібі қарқындары арта түсті.

1928 жылдың күзі-не дейін мемлекет халық шаруашылығы бір жылдық, бес жылдық жоспарлар енгізді. Бірінші бес жылдық жоспар 1928 жылы қазанда басталып, 1932 жылы желтоқсанда, мерзімінен 9 ай алдын аяқталды.

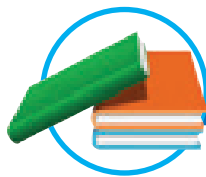

ШЫҒАРМА-ШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Ойлап көріп, қорытынды шығарыңдар.

Жергілікті ұлттардан білікті мамандар дайындаудың орнына Өзбекстанға, негізінен, еуропалық халық көшіріліп келтірілді. Олар Ташкент, жаңа құрылып жатқан қалалар мен уәлаят орталықтарына орналастырылып, жақсы жалақылы жұмыс, кезексіз пәтермен қамтамасыз етілді. Университет пен институттарда жеңілдікті негіздермен оқуға қабылданды.

Қыстақтардан келген өзбек жігіт-қыздары қалада әрдайым жайғаса алмай, әртүрлі қиыншылықтар мен күрделі жетіспеушіліктер нәтижесінде негізінен «қара жұмыс» пен тұрмыстық қызмет көрсету саласында қызмет етуге мәжбүр болды.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

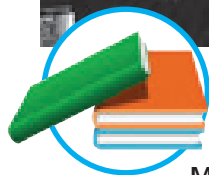
Индустрияландыру Өзбекстанда бастапқыда баяу жүзеге асырылды. Сол дәуірде Орта Азия республикаларында мақта және машина жасау өнеркәсібінің тұңғышы болған Ташкент ауыл шаруашылығы машина жасау зауыты салынды.

Ташкент тоқымашылық комбинаты және Шыршық электр химиясы комбинатының құрылысы жылдам қарқында жүргізілді. Электр станцияларының қуаты 482 миллион киловатқа жетті. XX ғасыр 30- жылдарында Шыршық-Бозсу ГЭСтер каскады құрылды.

Өзбекстанда өндіріс кәсіпорындарының техникалық дәрежесі өте төмен еді, инженерлер, техниктер және заманалық техниканы білетін білгір жұмысшылар жетіспеді. Бірақ өндірістік кәсіпорындарда білікті қызметкерлер мен тәжірибелі жұмысшылар РКФСР-ның орталық қалаларынан алып келінетін болған.

Шыршық-Бозсу ГЭСтер каскады

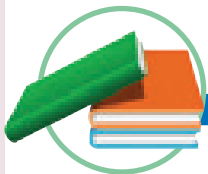

МƏЛІМЕТ ҮШІН

Бұл дәуірде ең маңызды ділгірліктердің бірі кадрлар мәселесі еді. Өйткені мемлекет үкіметі және шаруашылық басқаруы мекемелерінде ұлттық кадрлар өте аз болып, іс жүргізу де орыс тілінде еді.

Өзбекстан КСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасы Файзулла Хожаев тұрғылықты халықтардан жергілікті кадрлар дайындау және оларды жоғары лауазымдарға көтеруде белсенділік танытты. Оның бастамасымен ӨзКСР ОК жанында 1925 жылы наурызда Бобон Мавлонбеков төрағалығында «Мемлекет аппаратын жергіліктендіру Орталық комиссиясы» түзілді. Акмал Икрамов, Раһим Иноғомов және басқалар оған мүше болды. Орталық комиссияның Самарқант, Зарафшан, Ташкент, Ферғана және республиканың басқа уәлаяттарда да бөлімдері түзілді.

Жергіліктендіру комиссиясы басшылығының міндетіне Өзбекстандағы оқу орындары, ғылыми және мәдени-ағарту (халықтың білім мен санасын асыру) ұйымдары, өндірістік кәсіпорындарын жергіліктендіру негізгі жоспарын түзу жүктетілді.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

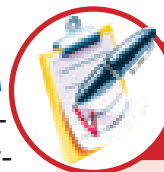
1925 жылы қарашада Самарқанд қаласында болып өткен Өзбекстан Коммунистік партиясының II съезінде «Партия, Кеңес, шаруашылық, кәсіподақтар мен кооператив ұйымдарына жергілікті халықты қатыстыру» мәселесі көріп шығылды. Съездде басқару мен жетекшілік ету мәселелеріне жұмысшы, диқан және зиялылардан жергілікті кадрлар дайындау қажеттігі ұқтырылды.

1927 жылы Өзбекстан КСР ОК жанындағы «Мемлекет аппаратын жергіліктендіру Орталық Комитетінің» аты «Мемлекет аппараты және өндірісті өзбектендіру Орталық комиссиясы» деп өзгертірілді.

Комиссия қаулысы бойынша, өзбек халқы көбірек болған аудандардағы барлық мемлекеттік, қоғамдық, өндіріс, кооперативтік мекемелері мен ұйымдарда іс жүргізуді өзбек тілінде жүргізуі шарт еді.

1931 жылы КСРО ОК-нің «ӨзКСР аппаратын өзбектендіру туралы» қаулы қабылдап, ол бойынша Өзбекстан мемлекеттік аппаратын Өзбектендіру Орталық Комиссиясы қызметі тоқтатылды. Орталық тарапынан басқа одақтас республикаларда секілді Өзбекстан КСР-да да жергіліктендіру барысы тоқтатылып, ол «буржуа ұлтшылдығы» деп жарияланды.

Өзбектендіру саясатына күрделі соққы беріліп, орыстандыру барысы өзінің жаңа басқышына адым қойды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1927 жылы 16-24 қарашадағы съезінде қабылданған қаулыда мемлекет аппаратын ұлттандыру және өзбектендіру туралы осындай дейілген еді:

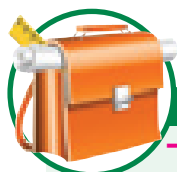
«Өзбектендіру ұғымы, шынын алғанда, Өзбекстан Республикасы аумағындағы мемлекет аппараты мен іс жүргізуді өзбектендіруді көзде тұтады, бірақ аз санды ұлттарға өз ана тілдерінде қызмет көрсетуге тыйым салмайды, бәлкім керісінше қажет деп біледі. Аз санды ұлттар көбірек тұратын аудандарда сот органдары, мектептер өз істерін олардың ана тілінде жүргізуі шарт. Аз санды ұлттарды мемлекетті басқаруға, қоғам өміріне қатыстыру керек. Аз санды ұлттардан кадрлар дайындау мәселесіне аса мән беруі керек».

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. ӨзКСР халық шаруашылығында ауыл шаруашылығының үлесі жоғары болуының себептері неде?
2. ӨзКСР индустрияландыру дәуірінде жүзеге асырылған істерде негізінен қайсы салаларға назар аударылды?
3. «Кадрларды жергіліктендіру» дегенде нені түсінесіңдер?
4. Өзбекстанда кадрларды жергіліктендіру саясатының бастамашылары кім еді? Жергіліктендіру қандай тәртіпте жүргізіледі?
5. Өзбекстанда кадрларды жергіліктендіру саясатының нәтижесі мен салдары қандай болды?

ЎЗБЕКСТАНДА КЕҶЕС ҮКІМЕТІ ЖҮРГІЗГЕН МӘДЕНИ САЯСАТ

БҮГІНГІ САБАҚТА

- Білім беру және ғылым саласындағы істер.
- Сауатсыздыққа қарсы күрес.
- Әліппенің өзгертірілуі.
- Әйел-қыздарды азаттыққа шығару.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Жәдит мектептерінің мақсат-міндеттері Кеңес идеологиясына сәйкес келеді ме?
2. Сауатсыздық дегенде нені түсінесің?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

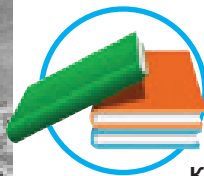
Большевиктер барлық салалар секілді рухани өмірге де өз ықпалын тигізді. Олар бастапқы жылдарда совет мектептері мен техникумдардың ашылуына ерекше мән берді. Жәдит мектептері жабылды. Ескі тәсіл мектептері мен уақып мектептері де таратылды. Республикада университет пен институттар ашылды. Бірақ университет пен институттардағы студенттерге сабақ берген мұғалімдер арасында жергілікті ұлт өкілдері кем болды.

1932 жылы 14 қазанда Өзбекстан ғылыми тексеру мекемелеріне басшылық етуші Өзбекстан КСР Ғылымдар комитеті түзілді.

Ташкент және Самарқант Мемлекеттік университеттері

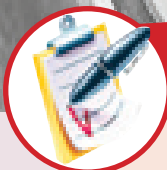

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Өзбекстан КСР Кеңестерінің V құрылтайында 8 жастан 15 жасқа дейін болған барлық балаларды мәжбүри жеті жылдық білімге баулу және республика қала мен қыстақтарында жаңа мектеп ғимараттарын құру бағдарламасын дайындау ұсынысы енгізілді.

Екінші бес жылдық дәуірінде барлық жалпы білім беретін мектептердегі оқушылардың саны тез қарқындармен өсіп, олардың саны 931 800-ге жетті, оның 725 мыңға жуығы қыстақ мектептерінде оқитын еді. Республика мектептерінде оқу 18 тілде жүргізілген. Өзбек тілінде оқытылатын мектептердің саны он жыл ішінде 10 рет артқан еді.

Әйел-қыздар арасында сауатсыздықты жою бойынша көп жерлерде арнайы сауат ашу мектептері ашылды. 1937 жылы 139 000 әйел-қыздар оқу және жазуды үйренді.

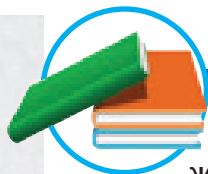
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Білім берудің 18 тілде жүргізілуінің негізгі себептері не еді?
2. Бүгінгі күнде мемлекетімізде білім беру неше тілде жүргізіледі?

БІЛЕСІҢ БЕ?

Орта Азияда жоғары білім беру ордасы, Түркістан халық университеті (қазіргі Өзбекстан Ұлттық университеті) бірнеше жоғары оқу орындарына негіз болды, 1940 жылы республикада 30 жоғары, 100-ге жуық орта арнаулы оқу орындары жұмыс істеді.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Кеңес үкіметінің бастапқы он жылдығында Өзбекстанда жазу 3 рет өзгертілді. Бұл жағдай жергілікті халықты сауатсыз етуге, оның ғасырлық құндылықтарынан мақрұм етіп, Кеңес мәдениеті рухында тәрбиелеуге және орыстардың саясатын жүзеге асыруға көзделген еді.

1929 жылы мамыр айында Самарқантта өткен Өзбекстан әдебиетшілері, орфографистер және жетекші зиялылары конференциясында өзбек жазуын араб графикасынан латын графикасына өткізу жөнінде қаулы қабылдады, 1 желтоқсанда Өзбекстанда араб әліппесінен латын жазуына өтілді.

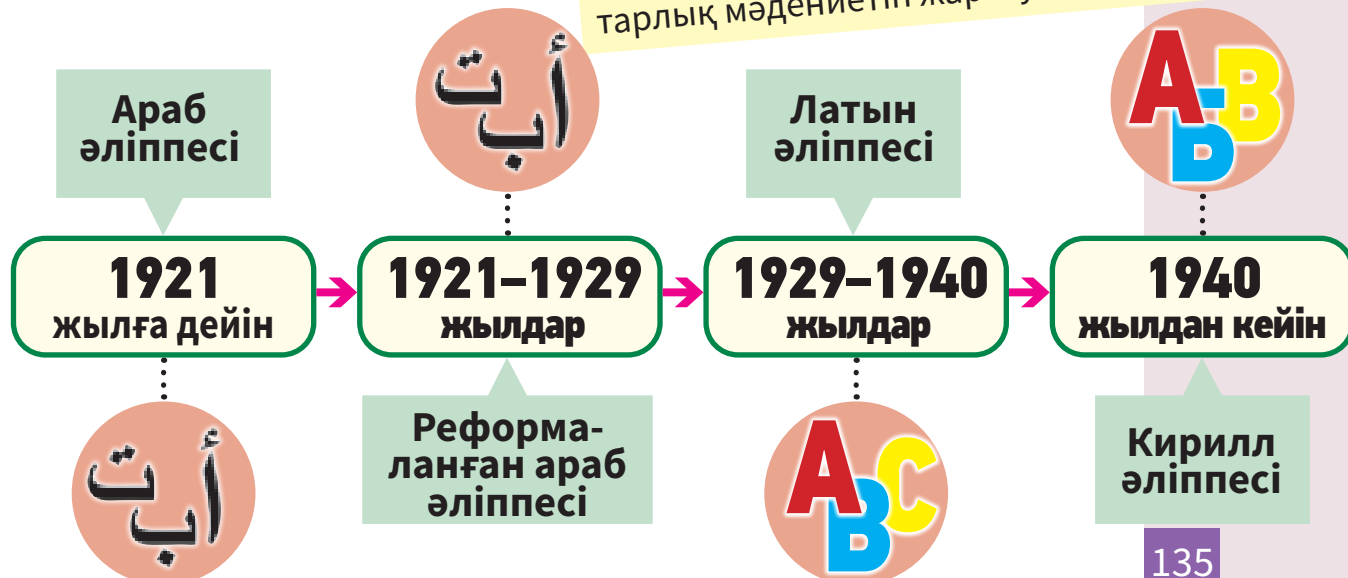
Бірақ тезарада жазуды кириллицаға өткізу туралы жаңа қаулы қабылданды. 1940 жылы 8 мамырда болған Өзбекстан КСР Жоғарғы Кеңесі III сессиясында латын жазуынан кирилл (орыс графикасы) негізіндегі өзбек жазуына өту туралы қаулы қабылданды. Өзбекстанмен бірге Орта Азияның басқа республикалары мен Өзербайжан да орыс графикасына өткізілді.

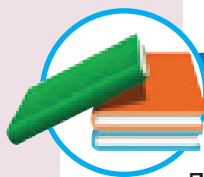

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Дүниежүзілік тарих сабақтарында алған білімдеріңе сүйеніп, кирилл әліппесіне қашан, кімдер тарапынан негіз салынғандығын еске алыңдар. Бұл жазу Ресей аумағына қалай кіріп келген?

Ислам діні аумаққа кіріп келген соң, ғасырлар барысында елімізде жасалған шығармалар араб әліппесіндегі ескі өзбек жазуында жазылған еді. Большевиктер мұндай әдебиеттен бас тартып, Кеңес әдебиетін және пролетарлық мәдениетін жаратуға ұмтылды.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

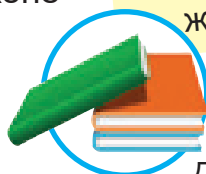
Өлеуметтік өмірде қызу қарама-қайшылықтар үкім сүрген бұл күрделі дәуірде әдебиет пен өнер ұлттық, отаншылдық, халықшылдық секілді принциптерге адалдығын сақтап қалды.

Өзбек жазушысы және ақындарынан Фитрат, Чулпан, Абдулла Қодири, Садриддин Айни, Хамза және басқалар өз шығармаларымен ұлттық құндылықтарды сақтау және қорғауға әрекет етті. Бұл дәуір әдебиеті алаңына Ғафур Ғұлам, Айбек, Хамид Алимжан, Зулфия, Абдулла Қаһһар, Усман Насыр, Міртемір, Айдын Сабинова, Уйғун, Камил Яшин, Ғайрати, Султан Жура, Амин Умари секілді бірнеше қабілетті жас ақындар, әдебиетшілер және драматургтар қосылды.

Солдан оңға қарай: 1 қатар: Ғафур Ғұлам, Уйғун, Камил Яшин; Айбек, Зулфия. 2-қатар: Асқад Мухтар, Мирмухсин, Хамид Ғұлам, Мамарасул Бобоев.

Бұл дәуір республикадағы шығармашылар үшін әртүрлі ізденістер, дүние көзқарастары жағынан бір-бірінен айырмашылық ететін бірталай бағыттардың тоғысуларымен толып-тасыған және көптеген жоғалтуларға ұшыраған және кейбіреулер үшін көңілсіз жағдаймен аяқталған және сонымен бірге жаңа жаңа қабілет иелерінің дүниеге келген және жетілген дәуір болды.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

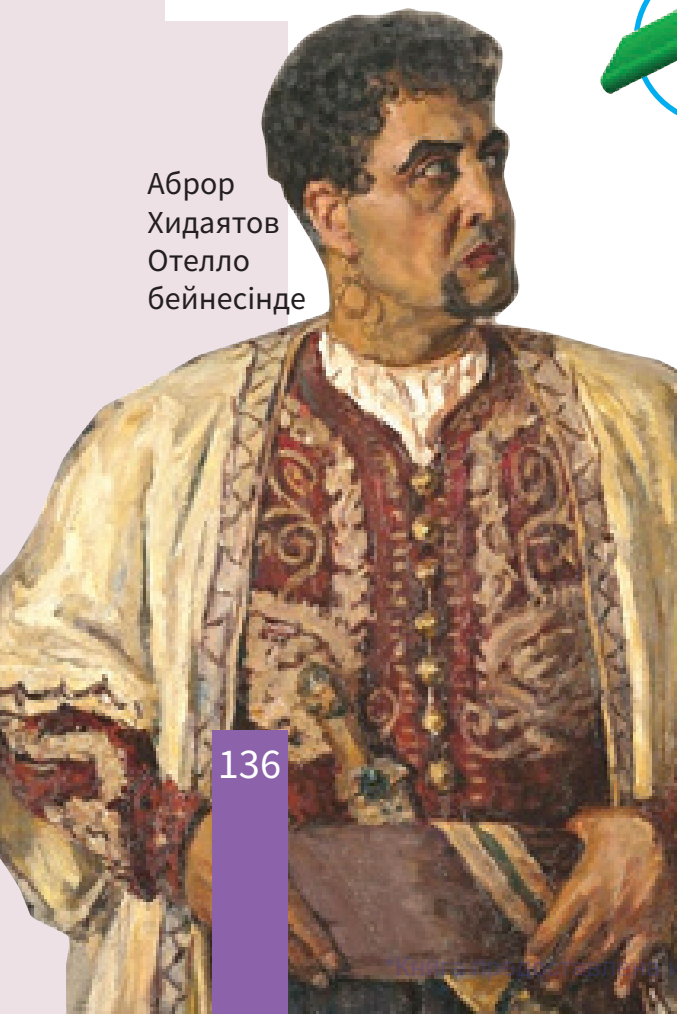
Өзбек ұлттық музыкасын дамытуда өзбек сазгерлерінен Тухтасин Жалилов, Юнус Ражаби, Мухтар Ашрафи, Мутаваккил Бурхановтар үлкен еңбек етті.

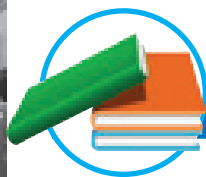
Таңғажайып режиссерлар және актерлар Маннон Уйғур, Аброр Хидаятов, Сара Ишантураева, Раззоқ Хамроев, Олим Хожаяев, Шукур Бурханов және басқалардың арқасында өзбек театры өнері гүлдеп-өркендеді. Камил Ёрматов, Наби Ғаниев, Рахим Пирмухаммедов секілді кинематография қайраткерлері жетіліп шықты.

Би және ән өнерінде Халима Носирова, Тамара ханым, Мукаррама Турғунбаева, Лutfияханым Сарымсақова, Муһиддин Қары Яқубов, Комилжон Отаниязов, Карим Закиров және басқалар жоғары шеберлікке қол жеткізді.

Өзбек музыкасы мен вокал өнерінің дамуында 1936 жылы Ташкентте ашылған мемлекеттік консерватория аса маңызды рөл ойнады.

Аброр
Хидаятов
Отелло
бейнесінде

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Кеңес үкіметі Шығыс әйелдерін «азаттыққа» шақыру, ескі тұрмыс салтына шабуыл жасау, әйелдердің чачван мен паранжысын тастауын күн тәртібіне қойды.

«Хужум» компаниясы 1926 жылы қыркүйекте Орта Азия әйел-қыздары кеңесінде жарияланып, оны 1927 жылы 8 наурыздан бастауға шешім қабылданды.

1927 жылы 8 наурызда бұқаралық митингтер басталды. Оларда 100 000-дан астам әйел-қыздар паранжыларын отқа тастады. Бірақ большевиктер партиясының өзбек әйел-қыздарын азаттыққа шығаруды жылдамдату саясаты кері салдарға алып келді. «Хужумға» қарсы болғандар әйелдерге зұлымдық көрсете бастады.

Өкінішке орай аумақтың ұлттық құндылықтары мен өзіне тәндігі ескерілмеуі нәтижесінде «Хужум» қозғалысы ең белсенді өткізілген 1927-1928 жылдары Өзбекстанда 2500-дан астам белсенді әйел-қыздар трагедиялық қаза тапты.

Паранжыны тастаған әйел-қыздардың кездесуі

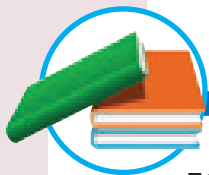

БІЛЕСІҢ БЕ?

Кеңес үкіметі «Хужум» компаниясын өткізуден төмендегі мақсаттарды көздеген еді:

Біріншіден, өзбек халқының тарихи қалыптасқан ұлттық құндылықтық шығыстық дәстүрлері мен құндылықтарын жою және руханиятымызға соққы беру;

Екіншіден, «әйел-қыздарды азат ету» сылтауымен өндіріс кәсіпорындары, ұжымшар мен кеңшарларда арзан бағаға жұмыс істейтін жұмысшы күштері ретінде олардан пайдалану еді.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

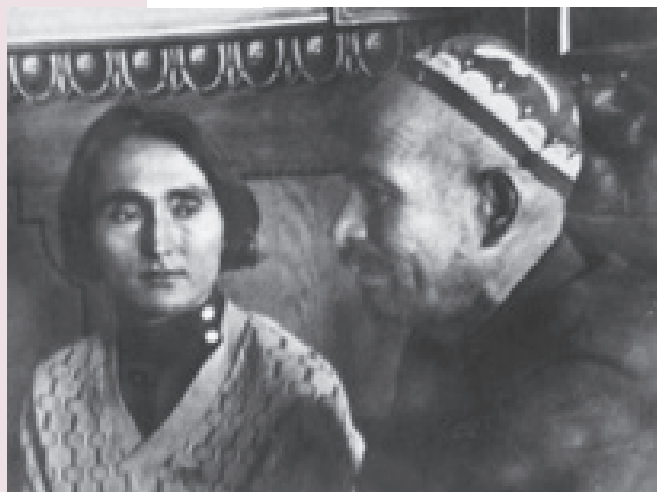
1930 жылы республика қолөнершілік кооперациясының 50-ден астам артельдерінде 5000-нан астам жергілікті әйелдер жұмыс істейтін еді. Олардың көпшілігі тігіншілік кәсіпорындарында еңбек етті.

Әйел-қыздар ірі өндірістік кәсіпорындарында да еңбек ете бастады. Бұл жағдай әйелдердің денсаулығына кері әсер ететін еді.

Бұл дәуірде өзбек әйел-қыздары басқарушы лауазымдарында да істеу қабілеттілігін көрсетті. 1927 жылы республикадағы аудандық атқару комитеттері мүшелерінің 20 пайызы, округ атқару комитеті мүшелерінің 17 пайызы әйелдер еді.

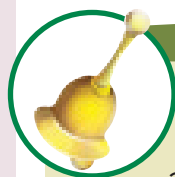
Жахон Обидова ӨзКСР Орталық Атқару Комитеті Президиумы төрағасының орынбасары, Тожихон Шодиева Президиумы мүшесі болған. Бірақ кейін бұл 2 танымал өзбек әйелі Кеңес үкіметі тарапынан сүргін етілді.

XX ғасырдың 30-жылдарында әйелдер арасынан белгілі ғұламалар, ақындар, жазушылар, инженерлер, дәрігерлер, өнерпаздар, мұғалімдер шыға бастады. Сол жылдары Халима Насырова, Тамараханым, Сара Эшантураева, Мукаррама Турғунбаева секілді өзбек қыздарының қабілеті жарқ етіп көзге тасталды.

Жахон Обидова Йулдаш
Охунбаевпен бірге

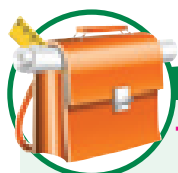
Мукаррама Турғунбаева

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Кеңестер Түркістан халық ағартуын ұйымдастыру, дамытуға қандай көзқараста болды?
2. Өлкенің халық ағарту жүйесіндегі қателік, кемшіліктер, қиыншылықтар мен ділгірліктер жөнінде не айта аласың?
3. Республиканың халық ағарту жүйесін жетілдіру қандай мақсаттарда жүзеге асырылды?
4. Өзбекстанда «Хужум» қозғалысы қандай мақсатта өткізілді?
5. 1920 жылдары республикада өткізілген «Хужум» қозғалысы әйел-қыздар өміріне қандай өзгерістер алып кірді?
6. Паранжыдан «азат болған» әйел-қыздар алғаш қайсы салаларға жұмылдырылды?

КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІН САЯСАТЫ

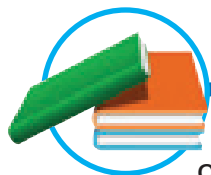
БҮГІНГІ САБАҚТА

- КСРО-де тоталитарлық жүйенің қалыптасуы және оның маңызы;
- Өзбекстанда алғашқы қуғын-сүргіннің басталуы.
- Құқық және халық ағарту жүйесінде қуғын-сүргіннің үдеуі.
- 1937-1938 жылдары мемлекет қайраткерлері, зиялылар, ғұламалар және әскерилердің қуғын-сүргінделуі.
- «Шахидлар хотираси» («Шейіттерді еске алып») ескерткіш кешені және «Қуғын-сүргін құрбандарын еске алу» мұражайы.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. «Қуғын-сүргін» дегенде нені түсінесің?
2. Қуғын-сүргін құрбандары жөнінде не білесің?
3. «Шахидтер хотираси» ескерткіш кешені қайда орналасқан?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Кеңес режимі өз билігін нығайтып алған соң, оның сипаттамалары одан да анық көріне бастады. Бұл жағдай атап айтқанда, ұлттық республикалардағы жетекші қызметкерлерге болған қатынасында байқалды.

XX ғасыр 20-жылдарының екінші жартысы мен 30-жылдардың басында Өзбекстан КСР-де он сегіздер тобы (Абдурахим Хожибаев, Иномжон Хидиралиев, Мухторжон Саиджонов және тағы басқалар), иноғомовшылық (ӨзКСР Халық ағарту Халық комиссарлары Рахим Иноғомов және басқалар), қосимовшылық (ӨзКСР Жоғары соты төрағасы Саъдулла Қосимов және т.б.), бадриддиновшылық (ӨзКСР Жоғары сотының прокуроры Шамшутдин Бадриддинов және т.б.), «ұлттық бірлестіктер» және «ұлттық тәуелсіздік күресушілері» (Мунавварқори Абдурашидхонов жетекшілігіндегі 87 адамнан құралған топ), «наркомпресс» ісі (ӨзКСР Халық ағарту халық комиссары Маннон Рамзий, оның орынбасары Бату және т.б.), «батыр гөпшілер» (Қоқанда Ашурали Зохири жетекшілігіндегі 19 кісіден құралған топ) және басқа саяси істер ойлап табылды. Нәтижеде өзбек халқының көптеген жетік перзенттері сүргінге душар болды.

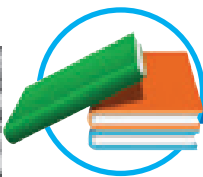
Бұл дәуірде коммунистік партия қатарларын «тазалау» комиссиясы нәтижесінде Өзбекстан Компартиясы мүшелерінің 25,6 пайызы партиядан шығарылды.

Ашурали
Зохири

Қуғын-сүргінге ұшыраған адамдар сүргінделіп жатыр.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Ұлттық басшы қызметкерлер лауазымдарынан шеттетілді. XX ғасыр 20-жылдарының соңына келіп, Кеңестер ұлттық жетекшілерін іс жүзінде қырып-жоя бастады.

Өзбекстан КСР Жоғары сотының төрағасы Саъдулла Қасымов 1929 жылы наурызда лауазымынан босатылып, тұтқындалды. С. Қасымов және оның 6 әріптесі «басмашыларды» қолдап-қуаттауда, «контрреволюциялық ұлтшыл ұйымдар» мүшелерімен байланыс жасағанында, ислам дінін қорғауда айыпталып, оларға «қасымовшылық» таңбасы басылды. Сот оларды 10 жылдық мерзімдік түрме жазасына үкім етті. Олардың бүкіл мал-мүлкі мемлекет есебіне көм-пескеленді.

Арадан көп өтпей кезектегі іс — бадриддиновшылық ойлап табылды. 1932 жылы 5 мамыр-15 маусымда Өзбекстан Жоғары сотының бұрынғы прокуроры Шамсутдин Бадриддинов және оның 5 әріптесіне сот үдерісі өткізілді. Олар да ұзақ мерзімді түрме жазасына үкім етілді.

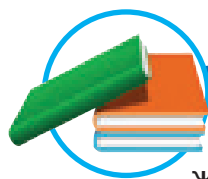

БІЛЕСІҢ БЕ?

Кеңес режимі ұлттық басшы қызметкерлерді қуғын-сүргіндеумен бірге жазалау қылышын білім беру саласындағы зиялыларға да басым өткізе бастады

1929 жылы 5 қарашада Ташкентте білімсүйгіш Мунавварқори Абдурашидхонов жетекшілігіндегі 38 кісі тұтқындалды. Арадан көп өтпей түрмеге алынғандар саны 87-ге жетті. Оларға «Ұлттық бірлестік» және «Ұлттық тәуелсіздік» ұйымдарының мүшелері деген айып қойылды. Тергеу барысы кейін Мәскеуге көшірілді. Бұл жағдай советтердің ұлттық-рухани өміріне жасаған зұлымдығын дәлелдейді.

1931 жылы 25 сәуірде Мәскеуде болып өткен сот мәжілісінде Мунавварқори жетекшілігіндегі ұлттың 15 жанашыры болған «Ұлттық тәуелсіздік» мүшелері атып өлтіруге, қалған 72-і ұзақ мерзімді түрме жазасына үкім етілді. Өзбек халқының 15 перзенті Мәскеу төңірегінде атып тасталды. Түрмеден де дерлік ешкім Ташкентке қайтып келмеді.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Тұтқынға алынған көптеген жерлестеріміз жаппай түрде 1938 жылы 4 қазанда атып өлтірілді.

ХХСР әскери істер бойынша орынбасары, арнайы Өзбек салт атты әскерлер полкының командирі және комиссары, 19 таулы салт атты Өзбек дивизиясының командирі лауазымдарында істеген Міркомил Міршарапов Кеңес режимі тарапынан Майкопта 1937 жылы 28 қазанда тұтқындалды.

Ол өзбек дивизиясын ұлттандыру және бұл дивизия көмегінде Өзбекстан КСР құрамынан бөліп шығару және тәуелсіз мемлекетті құруға әрекет етуде айыпталды. Алғашқы Өзбек дивизиясы таратып жіберілді және М.Миршарапов басшылығында 18 өзбек әскери командирі мен әскерлері 1938 жылы 10 қазанда атып өлтірілді.

Өзбек дивизиясы командирі Міркомил Міршарапов

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Халықтың зиялы өкілдерін қырып-жоюдан көзделген мақсат қандай болған?

2. Неліктен большевиктер әртүрлі жала-жалғандарды ойлап тапқан?

3. «Ұлттық басшы қызметкерлерді лауазымдарынан босатып, оларды алдын «идеялық» жағынан қиратып жатқан Кеңес режимі ХХ ғасыр 20-жылдарының соңына келіп, оларды іс жүзінде қырып-жоюға кірісті» дегенде сен нені түсінесің?

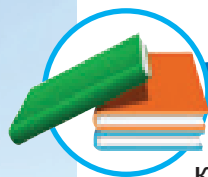
XX ғасыр өзбек мәдениетінің 3 жарқын жұлдыздары – Фитрат, Чулпан және Абдулла Қодири бір күнде – 1938 жылғы 4 қазанда Ташкент қаласы төңірегінде атып өлтірілді.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1937-1938 жылдары тоқып шығарылған жасанды айыптар бойынша Өзбекстанда 41 000 кісіден астам адам тұтқынға алынып, олардан 37 000-нан астамы жазаланды, 6 920 -ы атуға үкім етілді.

Тек мемлекет және қоғам қайраткерлері, жазушы, ақын және ғалымдардан 5 758 кісі тұтқынға алынып, олардан 4 811-і атып тасталынды. Бұл мәліметтер республикамыз көлеміндегі қызыл террор қаншалықты кең көлемде аяусыз түрде жүзеге асырылғандығын дәлелдейді.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Өзбекстан Республикасы тәуелсіздікке қол жеткізген соң қуғын-сүргін құрбандарының көпшілігі құқықты жағынан ақталды. Олардың жарқын есімдері қайта тіктелді. Бұрынғы Кеңес режимі дәуірінде Бозсу каналы бойында ұлт жанашырларының көпшілігі атып тасталған жерде оларға арналып ескерткіш орнатылды. 2000 жылы 12 мамырда Ташкент қаласы Юнусабад ауданындағы Бозсу каналы бойында «Шахидтерді еске алу» ескерткіш кешені ашылды.

«Шахидтерді еске алу» ескерткіш кешені

БІЛЕСІҢ БЕ?

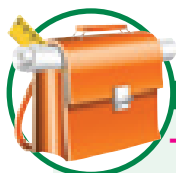
Өзбекстан КСР-да бұл дәуірде көп медреселер, мешіттер және ғибадатханалар бұзып тасталды. Бұзылмай қалған медреселер мен мешіттер шаруашылық қоймаларына айналтырылды, қызы әскерлер гарнизондары үшін мекенжайлар етіп жабдықталды, шеттен келгендер үшін жататын үй ретінде берілді және әртүрлі мақсаттарда пайдаланылды. Мәдени-білім мұрамыз болған қолжазба шығармалар мен басқа кітаптардың үлкен бөлігі жойылды.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. «Он сегіздер тобы» және «қасымовшылық» секілді саяси істерді ойлап шығару және олардың қызметіне саяси түс беруден қандай мақсаттар көзделген еді?
2. Неліктен XX ғасыр 30- жылдарының екінші жартысында республика басшылығы сүргінделді, оларға қандай «айып» қойылды?
3. Озат өзбек зиялылары қуып сүргінге ұшырауы не үшін керек болды?
4. Тоталитарлық құрылым әкімшілерінің адам құқықтары мен еркіндіктері мәселесіндегі екіжүзділігі, жәдігөйлігін сен қалай түсіндіресің?
5. Сен жасап тұрған қала және ауданда қуып-сүргінделгендерден кімді білесің, олар жөнінде әңгімелеп бер.
6. Қуғын-сүргінге ұшыраған саяси қайраткерлер мен әдебиетшілердің аттарын жеке бағаналарда талдау жаса.

ЎЗБЕКСТАН ЕКІНШІ ДҮНИЕ ЖҮЗІЛІК СОҒЫСИ ЖЫЛДАРЫНДА

БҮГІНГІ САБАҚТА

- II дүние жүзілік соғысында Өзбекстанның қатысуы.
- Соғыс жылдары Өзбекстан өндіріс жүйесінде пайда болған өзгерістер.
- Өзбек халқының кеңпейілділігі.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. II дүние жүзілік соғыс қашан басталды?
2. Онда қайсы мемлекеттер қатысты?
3. «Германия мен Кеңес Одағы арасында өзара шабуыл жасамау туралы» бітім не туралы еді? Ол қайсы мемлекеттер арасында келісілген?

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Дүниежүзі тарихы пәнінен алған білімің негізінде төмендегі сұрақтарға жауап бер.

1. Гитлер «Барбаросса» жоспарын қашан бекітті және арадан қанша уақыт өткен соң КСРО аумағына бастырып кірді?
2. «Үштік одағы» қашан және қайсы мемлекеттер арасында түзілген? Бұл одақтың соғысқа қандай байланысы болған?

БІЛЕСІҢ БЕ?

1939 жылдың күзінде Эстония, Латвия және Литвамен түзілген өзара жәрдем беру туралы бітім негізінде КСРО сол мемлекеттеріне әскери базаларын жайғастырған еді. 1940 жылдың КСРО Балтықбойы мемлекеттеріне қосымша Қызыл Армия әскерлерін кіргізіп, кеңес республикаларын құрады. Румыния КСРО-ға Бессарабия мен Солтүстік Буковинаны беруге мәжбүр болды.

Екінші дүниежүзілік соғысы 1939 жыл 1-қыркүйектен 1945 жылы 2-қыркүйекке дейін созылған. Оған 1,7 миллиардтан астам адам қатысқан.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

КСРО 1939 жылы 14-желтоқсанда агрессияшыл мемлекет ретінде Ұлттар лигасынан шығарылды, Кеңес-Финляндия соғысы уақытындағы жоғалтулар көлемі Германияда Кеңес Қызыл Армиясы әлсіз, деген түсінік қалыптасуына себеп болды.

БІЛЕСІҢ БЕ?

Өзбекстандықтар жапон милитаристерімені болған шайқастарда, сондай-ақ, Кеңес-Финляндия соғысында қатысты. Оның ішінде, кейіннен артиллерия генерал-лейтенанты болған Файзулла Нархожаев Хасан көлі бойындағы шайқастарда, кейін келе Кеңес Одағы Батыры болған Амиралы Саидбеков Кеңес-Финляндия соғысында қатысқан еді.

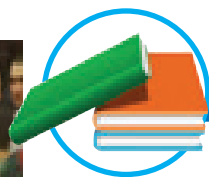

Файзулла Нархожаев

Екінші дүние жүзілік соғысы жылдарында Өзбекстаннан 1 миллион 951 мыңға жуық кісі шақырылды. Ал бұл әр үш өзбекстандықтан бірі соғысқа барғанын білдіреді.

МƏЛІМЕТ ҮШІН

1941 жылы 22-маусым күні гитлершілер Германиясының КСРО-ға шабуыл жасауы Кеңес Одағы деп аталған аумаққа біріккен халықтар үшін ауыр сындардан құралған соғыс басталды.

23-маусым күні Ташкентте бірнеше мыңдаған адамдық митинг болып өтті. Өртүрлі кәсіпорын және мекемелердің жұмысшы мен қызметшілері, мұғалімдер, студенттер өзінің фашизмге қарсы күреске, фронтта және фронт артында дұшпанды жеңуге дайын екендігін білдірді.

Соғыс бүкіл мемлекет шаруашылығы, оның тіршілігін түптен өзгертіп жіберді. 1941 жылы 30-маусымда Мемлекет қорғаныс комитетінің түзілуімен мемлекеттегі бүкіл әкімшілік оның қолына өтті. Мемлекет қорғаныс комитетінің қаулылары соғыс дәуірі заңдары күшіне ие еді.

Соғыстың бастапқы күндерінде қабылданған нұсқаулар, қаулыларда фронт артын қорғаныс мүдделеріне бойсұндыру және істерді әскери жүйеге салу, дұшпан басып алған аумақтарда партизандық топтарын ұйымдастыру қажеттілігі атап өтілді.

Фронт және фронт алды аумақтарынан Өзбекстанға 1 миллион 500 мың адам, оның ішінде, 200 мыңнан астам жетім балалар, зауыт пен фабрикалар және олардың мал-мүліктері эвакуация етілді. Өлі кәсіпорындар жұмыс бастамаған жағдайда эвакуация жасалынғандарды ақша, киім мен азық-түлік өнімдерімен қамсыздандыруға назар аударылды.

Зауыттың көшіріп келінуі

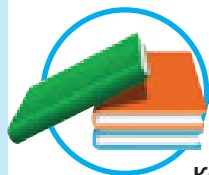

ШЫҒАР- МАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Эвакуация бойынша Кеңес қандай міндетті талқылаған?

Қайыспайтын жігер мен ерлік үлгісін іс жүзінде көрсетіп, өз өмірін сүйікті Отанымыздың жан-жақты дамуы, бүгінгі тыныш әрі бейбіт күндері үшін жанын пида еткен ата-баларымыздың ардақты бейнелерін есте сақтап, игі істерін жалғастыру, қатарымызда жүрген қарияларды қадірлеу — адамдықтың ең жоғары өлшемі және бізге тыныштық, амандық керек, деп жасайтын кеңпейіл және жомарт халқымызға тән ежелгі құндылық болып табылады.

Шавкат МИРЗИЁЕВ

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Жетім балаларға қамқорлық жасау — жалпыхалықтық қозғалысқа айналды. Мыңдаған өзбекстандықтар балаларды өз жанұяларына алды. Ташкенттік темірші Шоахмат Шомахмудов және оның өмір жолдасы Бахри Акромова әртүрлі ұлтқа тиісті 14 баланы өз тәрбиесіне алды. Соғыстан ауыр жарадар болып қайтқан каттақорғандық Хамид Самадов 13 баланы, өмір жолдасын фронтқа шығарып салған самарқандтық Фатима Қасимова 10 баланы бағып алды.

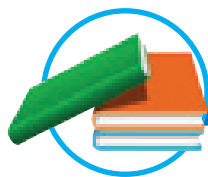

БІЛЕСІҢ БЕ?

Өзбекстанда фронтта жарадар болған жауынгерлерді емдеу бойынша әскери госпитальдар жүйесі пайда болды. Бұл жылдары 120-дан артық эвакуация госпиталы жұмыс жүргізді. Госпитальдарда емделгендердің негізгі бөлігі жауынгерлік сапқа қайтты.

Ташкенттегі әскери госпиталь

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Өзбекстан өз халқын, эвакуация жасалынғандарды азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз етті, бұл өнімдерді фронтқа, қоршауда қалған және азат етілген қала мен аудандарға жіберді. Сондай-ақ, соғыс алаңдарына қару, киім, дәрі-дәрмек және басқа қажет өнімдер үзбей жеткізіп берілді.

Фронтта жалпыхалық жәрдемі қорғаныс қорын ұйымдастыруда да жасалды. Соғыс жылдары Өзбекстан халқы фронтқа өз делегацияларын жауынгерлерге сыйлықтармен жіберді. 1941 жылы желтоқсанда Ташкенттен Мәскеуге азық-түлік өнімдері тиелген эшелон жіберілді. Жолда бомбалауына қарамай эшелон Батыс фронтқа жетіп барды. Бұл туралы әйгілі «Қырық бірінші жыл алмасы» атты фильм түсірілген.

Делегацияның бір тобына Жоғары Кеңес Президиумы төрағасы Жолдас Ахунбабаев, екінші топқа атақты халыққа білім беру қызметкері, сол кезде фронтта соғысып жатқан үш ұлдың әкесі Хасан Исламов жетекшілік етті.

БІЛЕСІҢ БЕ?

Өзбекстан халқы соғыс жылдарында қорғаныс қорына жалпы 649,9 млн рубль ақша, 3 млрд. 669 млн. 817 мың рубль облигациялар, 22 млн 374 мың рубль мөлшеріндегі қымбат бағалы бұйымдар, 55 кг-нан астам қымбат бағалы металдарды тапсырды.

Әйелдер ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келе жатқан зергерлік бұйымдарын да берді. Осы қаржылардың бір бөлігіне сауытты пойыздар, ұшақтар, танкілер құрылып, фронтқа жіберілді.

Өзбекстан халқының делегациясы.
1941 жыл

Колхозшылар
Кеңес армиясы
жауынгерлеріне өз
қаржылары есебінен
құрылған танкілерді
тапсырып жатыр,
1942 жыл.

Жұмысшы әйелдер жа-
уынгерлер үшін сәлемде-
мелер дайындап жатыр.
Ташкент, 1941 жыл.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

Фашизмге қарсы күресте фронт артында табандылықпен еңбек еткен, эвакуацияланғандарға мейірбандылық көрсеткен көп ұлтты Өзбекстан халқының қарапайым, әрі кеңпейіл және жігерлі адамдардың ынтымақтастығы маңызды жағдайлардың бірі болды.

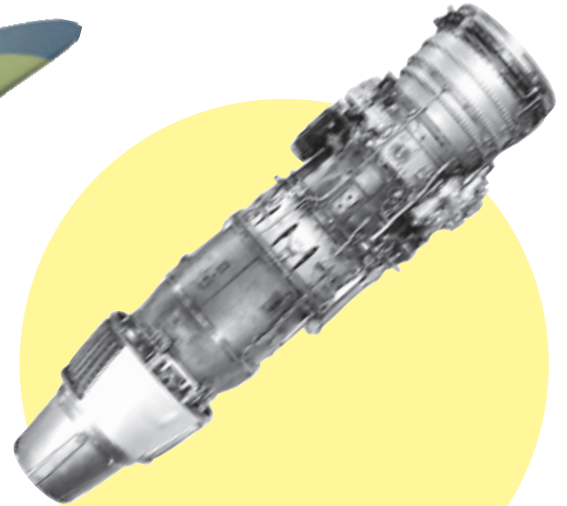
Халық күші мен мүмкіндіктерін жұмылдыруында сол уақытта республикаға басшылық еткен Усман Юсуповтың қызметі үлкен болды. Усман Юсуповты – «мемлекет ішіндегі маршал» деп атайтын еді.

Соғыстың бастапқы кезінде-ақ ұжымдарда екпінділер қозғалысы дамыды. Күніне екі норманы орындап келе жатқан жұмысшылар үш және одан артық норма бере бастады. Күндік жоспарлар 350–470 пайызға дейінге жеткізіліп орындалды. «Фронттағыдай істеу» артындағы миллиондаған отандастарымыздың еңбегі дұшпанды талқандап, жеңіске жетуге қажетті құрал және өнімдермен қамтамасыз ету жағынан шешуші маңызға ие болды.

Ўзбекстан 1941–1945

Ұшақтар

Авиамоторлар

**Мина мен
снарядтар**

**Радио
лампочкалар**

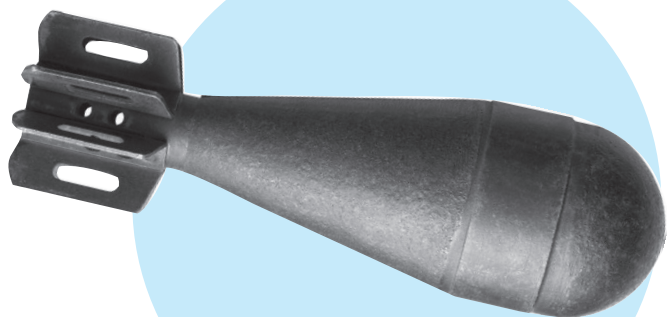

**Көшпелі
асханалар**

Ўзбекстан халқы соғыс алаңдарына үлкен мөлшерде қару-жарақ, азық-түлік, киім-кешек, дәрі-дәрмек, тағы басқа қажетті өнімдерді жеткізіп берді.

Республикадағы 300-ге жуық кәсіпорында әскери өнімдер шығарылған. Сол дәуірде фронт аумақтарынан Ўзбекстанға 151 зауыт көшіріп әкелінген және өте қысқа мерзімде іске қосылды.

жылдар ішінде

Авиабомбалар

Гранаталар

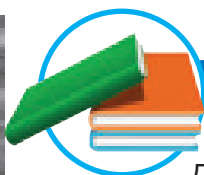

Өзбекстан

халқы мемлекетке
4 миллионнан астам тонна
мақта, 1 млн. 283 мың тонна
астық, 200 мың тоннаға жақын
күріш, 108 мың тонна картоп,
374 мың тонна жеміс-көкөніс, 36 мың
кептірілген жеміс, 57 мыңнан астам
жүзім, 1,5 миллион тоннадан
артық ет, 5 миллион 300
мыңға жуық былғарытері
өнімдерін тапсырды.

Санитария
поездары

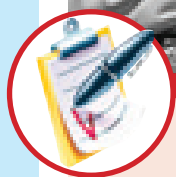

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Соғыстың бастапқы кездерінде-ақ, өндірісті әскери өнім шығаруға бейімдеп қайта іске түсіру шаралары көрілді. Нәтижеде, 1941 жылы желтоқсанда республикадағы 230 кәсіпорын қорғаныс өнімдерін бере бастады.

Фронтқа жұмылдыру жағдайында барған сайын жұмысшы күшінің жетіспеушілігі өткірлене түсті. Соғысқа кеткендердің орнын қариялар, әйелдер және өспірімдер иеледі. Жастардан жұмысшылар дайындауда фабрика-зауыт білім беруі мен өнер мектептерінің орны орасан зор болды. Кейіннен соғыстан мүгедек болып қайтқан әскерлер де олармен қатар еңбек етті.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. Өзбек халқының қорғаныс қорына қосқан үлесін қалай түсіндіресің?
2. Соғыстың басталуымен мемлекет ішкерісіндегі жағдайда қандай өзгерістер болды?
3. QR кодтарында берілген мәліметтермен танысып ал. Мәліметтерден инфографика жаса.
4. Айбектің «Күн қараймайды», Өткір Хашимовтың «Соғыстың соңғы құрбаны», Улмас Умарбековтың «Қияметтік қарыз», Саид Ахмадтың «Көкжиек» шығармаларының бірін оқы. Соғыс туралы қандай мәліметтерге ие болдың? Пікірлеріңді негізде.

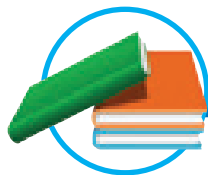
ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

Соғыс салдарынан ауыл шаруашылығындағы жоғалтуларды Өзбекстан сияқты фронт арты аумақтары өтеді. Соғыстың бастапқы жылдарында мақтаға ажыратылған алаңдар қысқартылды және оның орнына бидай, көкөніс-бақша егіндерін өсіру қолға алынды. Ауыл шаруашылығында пайдаланылып жатқан машиналар мен аттардың бір бөлігі армия үшін жөнелтілген, жанармай мен минералдық тыңайтқыштар жеткізілуі кемейе түсті. Нәтижеде қол еңбегіне қажеттілік артты.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін өсіруді арттыру ділгірлігін шешу үшін 10 ірі және бір қатар кіші ирригация құрылымдары пайдалануға тапсырылды, республикада суарылатын жер алаңдары 345,7 мың гектарға кеңейді.

Жаңа ирригация құрылымдары салы алаңдарын кеңейтуге де мүмкіндік берді.

Соғыс жылдары жұмыс ересектер үшін 11 сағатқа дейін, 16 жасқа дейінгі жасөспірімдерге 10 сағатқа дейін белгіленді. Ауылдық жерлерде 12 жастан бастап еңбек мнимумы енгізілді.

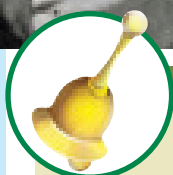
МӘЛІМЕТ ҮШІН

Самарқант, Ферғана, Ташкент, 1943 жылдан Қашқадария уәлаяттарында Өзбекстан үшін жаңа егін – қант қызылшасы үшін құнарлы жерлер бөлінді. Қант қызылшасын қайта өңдеуші Зирабұлақ, Красногвардейск, Қоқан және Жаңа-жол қант зауыттары құрылды. 1945 жылы 1,6 млн. центнерден астам қызылша мемлекетке тапсырылды және бұл бүкіл КСРО-да өндірілетін қанттың ширек бөлігін құрады. Бұдан тыс, шекілдеуік, зығыр, жүгері, күнжіт сияқты азық-түлік өнімдері, кенеп өсіру де қолға алынды.

Ташкентке
көшіріп
келініп
жатқан
зауыттар

Әйелдер
еңбек
сырларын
үйреніп
жатыр

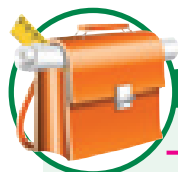

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Соғыс жылдарында өзбек халқының көшіріп әкелінген халықтарға көрсеткен мейірімділігі нелерде көрінді?
2. Соғыс жылдарында Өзбекстанда ауыл шаруашылығында қандай өзгерістер болды?
3. Үйге тапсырма. Төмендегі кестені толтырыңдар:

Қорғаныс қоры	Өндіріс	Ауыл шаруашылығы	Көшіріп әкелу

ӨЗБЕКСТАНДЫҚТАРДЫҢ ФРОНТТАҒЫ ЕРЛІГІ МЕН ҚАҺАРМАНДЫҒЫ

БҮГІНГІ САБАҚТА

→ Өзбекстандықтардың ерлігі.

→ Өзбекстандық генерал Сабыр Рахимов.

→ Ескерткіш алаңы, «Абырой-даңқ» мемлекет мұражайы болған ұлы «Жеңіс бағы» ескерткіш кешені құрылуы.

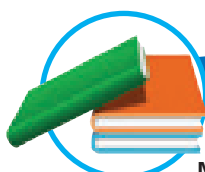
ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Өзбекстан Республикасында 9-мамыр қандай күн ретінде атап өтіледі?
2. Неліктен сол күн «Еске алу және қадірлеу күні» деп аталған?
3. Халқымыздың фронт артындағы ерлігі жайлы қандай шығармалар оқығансың, немесе көргенсің?

БІЛЕСІҢ БЕ?

Еріктілер, шақыру жасындағылар да фронтқа жіберілді. Шынында, соғыс басталған кезде әскерлердің кенет артуы жағдайында киім және қару жетіспеді, олар дайындықтан өтпей-ақ соғыс алаңдарына жіберілетін еді. Ал бұл соғыста көп адамдардың қырылып кетуіне себеп болды. Фронт артындағы шаралар, әскери оқу жаттығулары, ленд-лиз (АҚШ-тың Дүниежүзілік соғыс кезінде одақтастарына қарызға қару-жарақ, азық-түлік және т.б. көмек беру жүйесі) арқылы алынған қорғаныс өнімдері жағдайды жақсартуға мүмкіндік берді.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

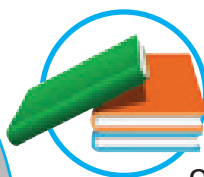
Әскери қызметте болған мыңдаған өзбекстандықтар әртүрлі аумақтар қорғанысында қатысты. Оның ішінде, Брест қамалы қорғанысында Авазмат Ниязматов қаза болды.

1941 жылдың жазында Самарқантта түзілген моторландырылған дивизия Ельня маңында шайқасқа кірді. Оқшы дивизия ретінде ұйымдастырылып, Мәскеу төңірегіндегі шайқастарда қатысты. Оның негізгі бөлігі қазан айында Вязьма қаласы төңірегінде қоршауда қалып, қаза тапты.

Өзбекстанда 9 арнайы оқшылар бригадасы, 5 кавалерия дивизиясы құрылды. Бригадалар мен дивизиялар құрамы жергілікті ұлттар өкілдеріне тиісті 40 жастан үлкен болмаған салауатты мықты жауынгерлерден толтырылды.

1942 жыл мен 1943 жылдың бас кезінде 90 және 94-арнайы оқшы бригадалары Мәскеу қорғанысы және Сталинград шайқастарында қатысты.

Сабыр
Юнусов

МЭЛИМЕТ УШИН

Мәскеу босағасын қорғаған 316-оқшы дивизия құрамында Ташкент жаяу әскерлер оқу орнының курсанттары да бар еді.

Өзбекстандықтардан 1753 кісі «Мәскеу қорғанысы үшін» медалымен марапатталды. Олардың арасында Сабыр Юнусов, Икрам Жалилов және басқалар бар еді.

Өзбекстандық жауынгерлер Ленинград, Киев, Одесса, Севастополь және басқа қалаларды қорғауда да ерлік өнегесін көрсетті. Атап өтсек, 1941 жылы 15-қазанда Харьков уәлаятындағы Трудолюбовка қыстағы үшін шайқаста 47-оқшы дивизия оқшысы Қошқар Тұрдиев дұшпанға қарсы шабуыл ұйымдастыруда ерлік көрсетті. 1942 жылы 27-наурызда оған КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығымен өзбектерден бірінші болып Кеңес Одағы Батыры атағы берілді.

Икрам
Жалилов

Қошқар
Тұрдиев

БІЛЕСІҢ БЕ?

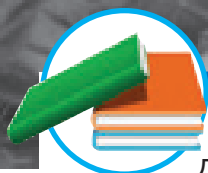
Зебо Ғаниева Мәскеу үшін шайқастарда медбике, минометші әрі пулеметші ретінде қатысты. Кейін қысқа мерзімде ол снайперлікті үйреніп алады да, Ленинград бағытындағы шайқастардан бірінде ауыр жарақат алады. Бұған дейін З. Ғаниева 129 фашистің көзін жойған еді.

Зебо Ғаниева

Генерал-майор Сабыр Рахимов полковник Руденко және генерал адъютанты Л.Юсуповпен әрекеттер жоспарын түзіп жатыр

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Сталинград шайқасы Екінші дүниежүзілік соғысында түпкілікті бұрылыс жасады. Кавказ үшін шайқастарда Сабыр Рахимов командирлігіндегі 395-оқшы дивизия өзін көрсетті және оған 1943 жылдың 19-наурызында генерал-майор атағы берілді. Сталинград шайқастарында Сабыржан Ахунжанов, Абдулла Аюпов сияқты мыңдаған өзбекстандықтар қатысты. Олардың арасында Сталинградтағы «Павлов үйін» қорғаған Камал Тұрғынов та бар еді. Жалпы 2738 өзбекстандық «Сталинград қорғанысы үшін» медалымен марапатталды. Кавказ үшін шайқастардың шешуші басқышында Самиғ Абдуллаев дұшпан соққылары астында 3 мыңға жуық миналарды залалсыздандырды және көрсеткен ерлігі үшін Кеңес Одағы Батыры атағына ие болды.

Абдулла
Аюпов

Камол
Тұрғынов

Сабыржан
Ахунжанов

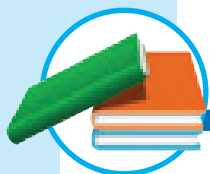

Самиғ
Абдуллаев

БІЛЕСІҢ БЕ?

Дон дариясының оң жағалауындағы Клетский қыстағы маңындағы төбеліктердің бірі үшін Михаил Кабрибов басшылығындағы 11 кісі 300 дұшпанның көзін жойды. Осы ерліктің құрметіне сол төбе «Шығыстық он бір қаһарманы төбелігі» деп аталды. Олардан 8-і өзбекстандық еді.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Курск шайқасында Ахмаджон Шукуров, Валдемар Шаландин, Қажумжан Каримов сияқты мындаған өзбекстандықтар қатысты. Түпкі бұрылыс антигитлер коалициясын нығайтты және Ұлы Британия мен АҚШ ақыры өз әскерлерін Францияға кіргізу арқылы Еуропада екінші фронтты ашуға шешім қабылдады.

Өзбекстандықтар Днепр өзенін кешіп өтудегі шайқастарда алдыңғы қатарларда болды. Боис Эргашев, Қудрат Суюнов сияқты көптеген өзбекстандықтар Кеңес Одағы Батыры болды. Кеңес Одағы Батыры Абдулла Құрбановтың барлаудан дұшпан күштері орналасуы жайлы маңызды мәліметтерді алып келуі шешуші жауынгерлік операциясы басталуына қызмет етті.

1944 жылдың жазында Беларусьтің фашистерден азат етілуінде Шоды Шайымов (қайтыс болғаннан соң Кеңес Одағы Батыры атағы берілген), Эсон Жовбуриев сияқты мындаған өзбекстандықтар ерлік көрсетті. Партизандар арасында да Ғанытай Ташниязов, Луқман Орақов сияқты өзбекстандықтар көп болған. Ал барлаушы партизан Мамадали Топиволдиев Кеңес Одағы Батыры атағына ие болды.

Боис Эргашев

Қудрат Суюнов

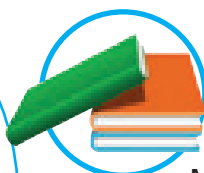
Абдулла Құрбанов

Мамадали
Топиволдиев

Эсон Жовбуриев

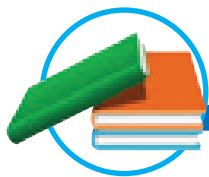
МЭЛІМЕТ ҮШІН

1944 жылы Кеңес Одағы өз аумағын толық азат етті, кеңес әскерлері Шығыс Еуропаға кіріп келді. 6-маусымда екінші фронт ашылды. Өзбекстандықтар Польша, Руминия, Болгария, Югославия, Чехословакия, Венгрия, Австрия мемлекеттерін азат етуге қатысты. Тұтқынға түсіп, қашып кете алған өзбекстандықтар да Еуропадағы қарсылық көрсету әрекетінде белсене қатысты.

БІЛЕСІҢ БЕ?

Италиядағы Қарсылық көрсету әрекеті қатысушысы Ахмаджан Мамажоновқа қаһарман мәртебесіндегі «Отансүйгіш» куәлігі берілді. Франциядағы әрекет қатысушылары Хашим Исмаилов, Тажибай Зияев ордендерімен марапатталды.

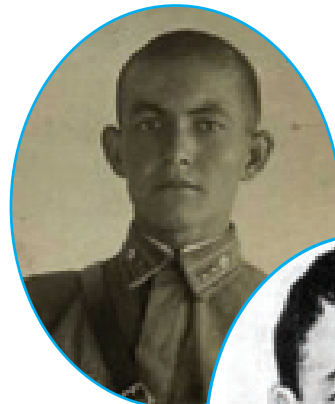

МЭЛІМЕТ ҮШІН

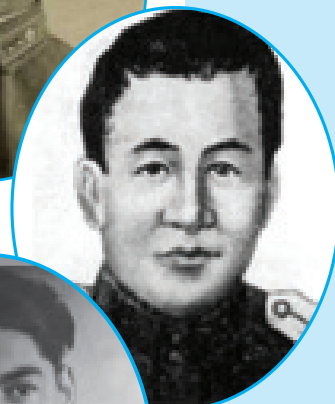
1945 жылы 25-наурызда Польшаның Данциг (қазіргі Гданск) қаласы үшін болған шайқаста генерал-майор С.Рахимов ауыр жараланды да, ертеңіне қайтыс болды. Оған 1965 жылы Кеңес Одағы Батыры атағы берілді. Сондай-ақ, Польшаны азат етуде Ахмаджан Құрбанов, Амиралли Саидбеков та ерлікпен қаза болды

1945 жылы 16-сәуірде басталған Берлин операциясында өзбекстандықтар ерлік үлгілерін көрсетті. Одер өзенін Батыр Бабаев біріншілерден болып кешіп өтті. 1945 жылы 23-сәуірде Берлин аспанында сынаушы-ұшқыш Плис Нұрпейсов қаза тапты.

Берлин операциясы 8-мамыр күні Германияның сөзсіз тізе түгуімен аяқталды. Сол күні Фашистік Германияның капитуляциясы туралы Актыға қол қойылды. Осы Акт және Жеңіс жалауы орамын Берлиннен Мәскеуге 9-мамыр таңында алып келген ұшқыштар қатарында өзбек Абдусамат Тайметов та бар еді. 9-мамыр КСРО-да «Жеңіс мерекесі» деп жария етілді.

Ахмаджан
Құрбанов

Амиралли
Саидбеков

Батыр
Бабаев

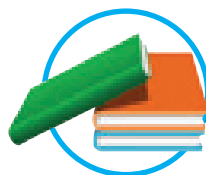
Плис
Нұрпейсов

БІЛЕСІҢ БЕ?

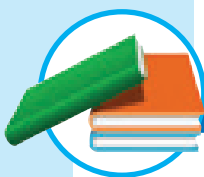
1945 жылы 23-сәуір күні Тожияли Бабаев Берлиндегі Силез вокзалына бірінші болып кіруге және жалау орнатуға қол жеткізді.

30-сәуірде Гитлер Германиясының басты рәмізі болған Рейхстаг күмбезіне бірінші болып жалау орнатқан 150-оқшы дивизия құрамында өзбектерден Каримжан Исақов, Ғұлам Сұлтанов бар еді.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Өзбек ұшқыштарынан Абдусаттар Ишанқұлов Кеңес Одағы Батыры атағына ие болды. Фронттың әртүрлі нүктелерінде Муқаддам Ашрапова, ағалы-інілі Исхақ және Хабибулла Камиловтар сияқты көптеген әскери дәрігерлер мыңдаған әскерлер өмірін сақтап қалуда ерлік көрсетті. Ал медбике Рихсихан Муминова Халықаралық Қызыл Крест Комитетінің Флоренс Найдтингейль медалына ие болды.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

Екінші дүниежүзілік соғысында Германияның одақтасы болған Жапонияға қарсы соғыс 1945 жыл 9-тамызға өтетін түнде кеңес әскерлерінің Қиыр Шығыстағы шабуылымен басталды. Соғыстарда Моңғолия армиясы әскерлері де қатысты. Қысқа мерзімде Солтүстік-шығыс Қытай мен Солтүстік Корея аумақтары азат етілді, кеңес әскерлері Оңтүстік Сахалин мен Курил аралдарын қолға алды.

Квантун армиясын тас-талқан етуде Одил Яқубов, Ридамат Рисаматов, Усман Данияров, Фатхулла Полатов және басқа өзбекстандық жауынгерлер қатысты.

Инаят Наврузбаев

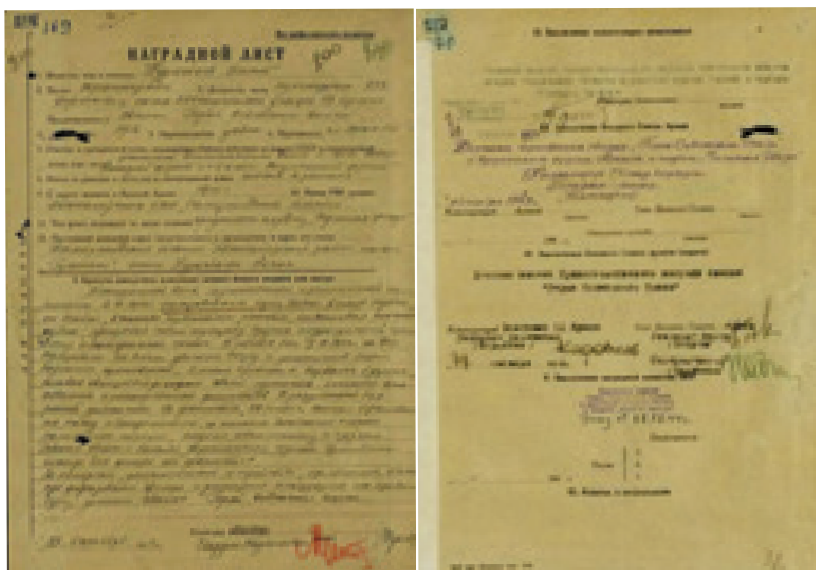
Екінші дүние жүзілік соғыс жылдарында **200 мыңнан астам өзбекстандық әскер мен офицерлер** жауынгерлік орден және медальдарымен марапатталды. Олардан **301-і Кеңес Одағы Батыры атағына, 70-і үш дәрежелі «Даңқ» орденіне** ие болды.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

Бұдан тыс, ХХ ғасырдың 30-жылдарында басқа аумақтарға кулактандырылған өзбектер де соғысқа шақырылды. Қанды нәубетке ұшырағандардың перзенттері, тұтқында болғандардың өтініштеріне орай айыпақы батальондарына жіберіле бастады. Түрмеден айыпақы батальонына жіберілгендерден Инаят Наврузбаев кейіннен Кеңес Одағы Батыры атағына ие болды.

Көптеген өзбекстандықтар жарақаттанып, әскери сапқа қайта алмағанында да, еңбек фронтында күресуді жалғастырды.

«Осы қаулымыз негізінде Өзбекстан халқының соғыс майдандарында және фронт артында көрсеткен ерлігі мен табандылығын тарих беттерінде мөрлеп қою, жас ұрпағымызды Отанға махаббат және адалдық рухында тәрбиелеу мақсаты қалыптасқан».

Шавкат Мирзиёевтің «Жеңіс бағын» ашу рәсіміндегі баяндамасынан

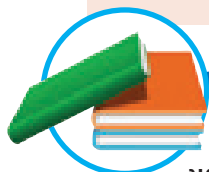
ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

Соғыста 538 мыңнан артық өзбекстандықтар қаза тапты, ал 158 мыңнан артығы хабарсыз жоғалды. Бұл фронтқа жіберілген әрбір үш өзбекстандықтың бірі қайтпағандығын білдіреді...

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Мәтінді оқы «шексіз ерлігі және табандылығы» сөздеріне мысалдар келтір.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Ұлы Жеңістің айбынды 75 жылдығында Өзбекстан халқының фашизмді жеңуіне қосқан үлесіне арналған кітап-альбом бірінші рет басылды.

2020 жылы «Ерлік пен даңқ» мемлекеттік мұражай болған ұлы «Жеңіс бағы» ескерткіш кешені құрылды.

Осы бақта сол күні өткізілген салтанатты жиында Өзбекстан Республикасы Президенті Шавкат Мирзиёев сөзге шығып, халқымыздың Екінші дүниежүзілік соғысында жеткен жеңіске қосқан үлесіне тиісті жаңа тарихи мәліметтерді жариялады.

1995 жылы соғыстан қайтпаған отандастарымыз туралы мәліметтер көрсетілген 34 томдық (кейіннен тағы қосымша 2 том басылған) Еске алу кітабы әрі соғыс

жылдарындағы Өзбекстанға арналған жалпылама том басылды.

Олардың аттары 1999 жылы Ташкент қаласында құрылған Еске алу алаңы сөрелерінің текшелеріне орнатылған темір кітаптарға мөрленді. Қарақалпақстан Республикасы, уәлаяттар мен аудан орталықтарында да Еске алу алаңдары орнатылды.

1999 жылдан бастап Жеңіс мерекесі «Еске алу және қадірлеу күні» ретінде атап өтіле бастады.

Өзбекстанда соғыс жылдарында халқымыз көрсеткен ерлігі мен табандылығын мәңгі есте қалдыру үшін 2017 жылдан бастап әр жылы соғысқа қатысушыларға бір реттік ақша сыйлығы берілуі жолға қойылды.

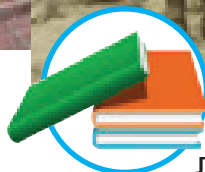

«Табандылық әнұраны»
монументіндегі
аналарға арналған
ескерткіш

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

Жеңіске бес перзентін бауырына қайта баса алмаған Зүлфия ана Закирова сияқты әжелеріміз табандылығы, сабыр төзімділігі арқасында қол жеткізілді. Өзбекстан Республикасының Президенті Шавкат Мирзиёев айтқанындай, Жеңіс бағының орталығында «Табандылық әнұраны» деп аталған аса зор ескерткіш барлық Өзбекстан аналарына қойылған ескерткіш болып, ана Отан рәмізі болып бой көтерді.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Бақ аумағында тұтқында болудың ауыр азаптарына қарамай Отанына адал, құндылықтарына берік болған батыл ерлер бейнесіне арналған Амерсфорт концлагеріндегі 101 өзбек тұтқыны инсталляциясы орнатылған.

Шынында, соғыс жылдарында ата-әжелеріміздің ерлігі мен табандылығын мәңгі есте қалдыру бойынша жүзеге асырылып жатқан істердің негізінде қаһарман халқымызға лайық құрмет көрсету сияқты ұлы ниет өз сипатын тапқан.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Соғыстың бастапқы күндерінде, Мәскеу үшін шайқастарда фашист басқыншыларына қарсы шайқастарда көрсеткен ерлігі жөнінде әңгімелеп беріңдер.
2. Соғыста түпкілікті бұрылыс жасауға өзбекстандық жауынгерлер қандай үлес қосты?
3. Сабыр Рахимов ерлігін білесің бе?
4. «Еске алу және Қадірлеу күні» алдын қандай аталатын еді? Бұл күн жөнінде нелерді білесің?
5. Амерсфорт концлагеріндегі 101 өзбек тұтқындарының ерлігінде қандай құндылық бар?

Қосымша оқу үшін

ГВАРДИЯШЫ ГЕНЕРАЛ-МАЙОР САБЫР РАХИМОВТЫҢ ЖЕРЛЕНУІ

БІЛЕСІҢ БЕ?

«Жеңіс бауында» өзбекстандық жауынгерлердің өшпес рухына арналған «Мәңгі ерлік» монументі салынды. Оның орталық кейіпкері соғыс жылдарында тек қана Өзбекстан ғана емес, бәлкім бүкіл Орта Азия халықтарынан шыққан жалғыз генерал Сабыр Рахимов.

Ташкент, 27-мамыр. Ташкент еңбекшілері өзбек халқының адал ұлы, Отанымыздың азаттығы мен тәуелсіздігі үшін дұшпанға қарсы күресте қаһармандықпен қаза болған гвардияшы генерал-майор Сабыр Рахимовпен соңғы рет қоштасты.

Бірінші өзбек генералы Рахимовтың күлі салынған ыдыс Өзбекстан Жоғарғы Кеңесінің залына қойылды. Екі күн ішінде ішінде генералдың күлі салынған ыдыс жанында он мыңдаған еңбекшілер болды.

Қаралы митингте Өзбекстан Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Абдурахманов, Орта Азия әскери округы әскерлері қолбасшысы генерал-майор Липатов және республиканың еңбегі сіңген оқытушысы Хасан ата Исламовтар сөзге шықты.

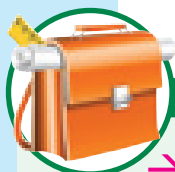
Өзбекстан КП (б) Орталық Комитетінің хатшысы жолдас У. Юсуповтың сөзінен кейін генерал Рахимовтың күлі салынған ыдыс төрт қырлы бүтін мәрмөртас ішіне қойылды.

Өзбекстан еңбекшілері өздерінің адал ұлының бейнесін мәңгі сақтайды. Бірінші өзбек генералы Сабыр Рахимовқа Ташкентте ескерткіш қойылды («Қызыл әскер ақиқати» газеті, 1945 жыл 30-мамыр, 35 нөмірі).

«Жеңіс бауындағы»
«Мәңгі ерлік»
монументі

ЎЗБЕКСТАН ҒЫЛЫМЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ ЖЕҢІС ҮШІН ҚЫЗМЕТТЕ

БҮГІНГІ САБАҚТА

- Өзбекстан ғылымы, әдебиеті және өнерінің қайраткерлері фашизмге қарсы күресте қосқан үлестері.
- Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында діни қатынастар.

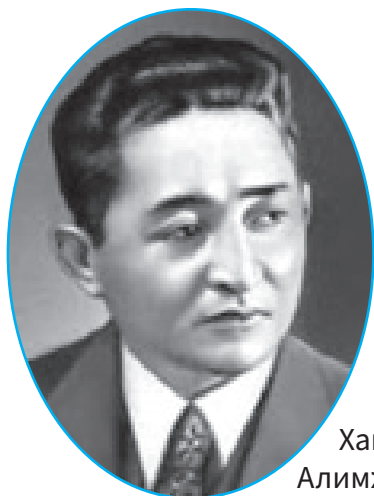

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында орыс, беларусь, украин және басқа эвакуацияланған әдебиет өкілдерінің шығармашылығы қалай кешті?
2. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында қайсы ғұламаның 500 жылдығы атап өтілді?

Абдулла Қаххар

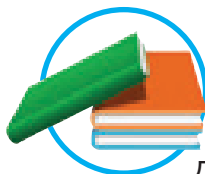
Хамид
Алимжан

Ғафур
Ғұлам

Міртемір

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Соғыстың бастапқы күндерінен-ақ Өзбекстан жазушылары, сазгерлері, режиссерлар мен суретшілері өз туындыларымен халықтың жеңіске деген сенімін арттыруға қызмет етті.

Айбектің «Жауға өлім!» және Хамид Алимжанның «Қолыңа қару ал!» өлеңдері адамды Отан қорғауға үндейтін ұран болып шырқалды.

Ғафур Ғұлам, Мақсұт Шайхзада, Абдулла Қаххар, Міртемір, Амин Умарий, Айдын, Зулфия, Мірмухсин, Хамид Ғұлам, Тұрап Туланың жауынгерлік рухындағы шығармалары да баспа беттерінде үнемі жарияланып тұрды.

Фронт алды аумақтарынан эвакуацияланған Алексей Толстой, Корней Чуковский, Анна Ахматова, Янка Купала, Якуб Колас, Светлана Сомова сияқты орыс, украин, беларусь жазушы және ақындарымен әдеби ынтымақтастық істері жүргізілді.

Атап айтқанда, «Біз жеңеміз!» альманахы мен «Өзбекстан ақындары фронтқа» антологиясы басып шығарылды.

1944 жылы өзбек романшылығының жоғары үлгілерінен бірі болған академик ақын Айбектің «Науаи» романы басылды.

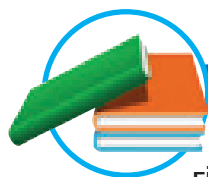
Айбек «Фронт бойында» прозалық аңызын жазды, Өзбекстан халық суретшісі Орал Таңсықбаев «Соғыс жолдарында» атты циклдағы туындыларын шығарды.

Корней
Чуковский

Янка
Купала

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Фронтта түзілген өзбек тіліндегі газеттерде Жалолхон Азизхонов, Мирзакалон Исмаили, Адхам Рахмат, Назармат, Мели Жора, Иброхим Рахим секілді бірнеше жазушылар мен ақындар қызмет жүргізді.

Шухрат, Шароф Рашидов, Вали Гафуров секілді әдебиет өкілдері шайқастарда дұшпанға қарсы күресті.

Обиджон Абдурахманов, Сұлтан Жора, Бурхан Турсунов секілді көптеген жазушы мен ақындар соғыстан қайтпады.

30 жылдары сүргін етілген атышулы өзбек ақыны Усман Насир 1944 жылы Кемеровадағы лагерде қаза тапты.

Усман Насыр

Соғыс Әлішер Науаи туылғанының 500 жылдығын атап өтетін жылы басталды. Соған қарамай, 1941 жылы желтоқсанда қоршауда қалған Ленинград қаласында орналасқан Эрмитаж мұражайында ғылыми жиналыс өткізілді.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

QR кодта берілген Ғафур Ғұламның «Сен жетім емессің» өлеңін зер сала тыңда. Онда көтерілген идея мен өтілген тақырыптардағы мәліметтерді жалпыландырып ақпарат дайында.

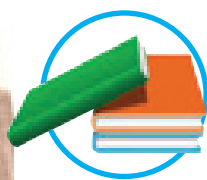

БИЛЕСИҢ БЕ?

Мұхтар Ашрафи 1942 жылы жазған, фашизмге қарсы күрес өз көрінісін тапқан «Қаһармандық симфониясы» үшін мемлекеттік сыйлыққа ие болды. Сазгер сыйлық ақшасын ұшақ пен танк колонналарын құру қорына тапсырды.

«Қаһармандық симфониясы» 1945 жылы қыркүйекте АҚШ-та орындалды және бір жыл ішінде Америка радиохабар компаниясы шығарма жазылған пластинканы бұқаралық нұсқада шығарды.

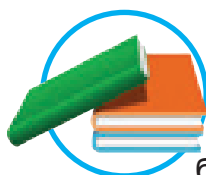
МӘЛІМЕТ ҮШІН

Соғыс жылдарында Өзбекстан өнері шеберлері 30-дан астам концерт бригадалары құрамында фронттағы жауынгерлерге 35 мыңнан астам және Орта Азия Әскери округы госпитальдары, әскери бөлімдеріне 20 мың концерт берді.

Фронт бригадалары құрамында Тама-раханым, Халима Насырова, Сара Ешантураева, Мукаррама Тұрғынбаева, Мухиддин Қари-Ёкубов, Абдор Хидаятов, Олим Хож-аев, Гауһар Рахимова, Карим Закиров сияқты өнерпаздар бар еді.

1941 жылдың қарашасына дейін Өзбекстанға Украина, Беларусь және Ресейден 22 ғылыми-зерттеу институты, 16 жоғары оқу орны, 2 кітапхана эвакуация жасалынды.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

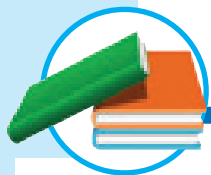
1943 жылы 4-қарашада Өзбекстан КСР Ғылымдар академиясы түзілді. Онда атақты өзбек математик ғалымы Ташмұхамед Қари-Ниязи (1897–1970) академияның бірінші президенті етіп сайланды. Академияның мамандары Фархат ГЭС-інің жобасын жасады. 1945 жылы Ғылымдар академиясы ірі ғылыми орталыққа айналды, оның құрамында 20 ғылыми-зерттеу институты, 2 зертхана және 1 тәжірибе станциясы бар еді.

Ташмұхаммед Қари-Ниязи

Өзбекстан
КСР
Ғылымдар
Академиясы

МƏЛІМЕТ ҮШІН

Екінші дүниежүзілік соғысы жылдарында Германия мен оның одақтастарына қарсы «Антифашист мемлекеттер одағын» түзу шағында Батыс мемлекеттері Кеңес үкіметі алдына бірқатар демократиялық талаптарды қойды. Сол талаптар орындалған жағдайда ғана Кеңес үкіметімен әскери саяси одақ түзуге разы болуын білдірді. Олардан бірі діншілдерге және дінге қарсы саясатты түпкілікті өзгерту талабы еді.

Батыс мемлекеттері талабы мен халықты соғысқа жіберу қажеттілігі үкіметті дін мен діни ұйымдарға байланысты саясатын уақытша болса да өзгертуге мәжбүр етті. Мемлекетте коммунистер идеологиясы орнатылғанына қарамай, халықтың негізгі бөлігін дінге нанушылар құраған. Діни саясатты өзгертпей тұрып, оларды Германияға қарсы күреске жұмылдыру қиын еді. Сол жағдайлар себепті коммунистер үкіметі үшін діни мәселе өзектілен-

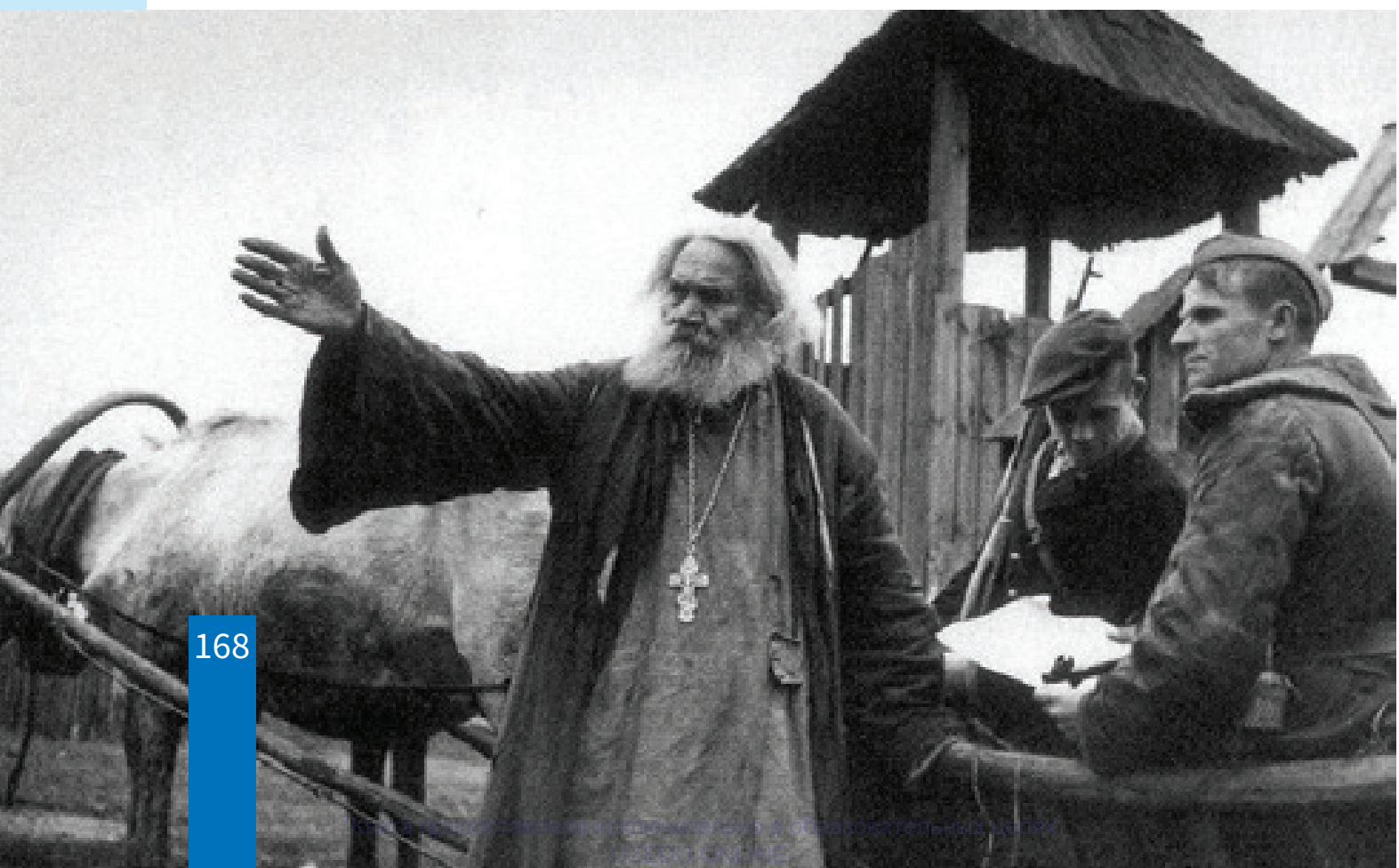
дірді және діни саясат уақытынша өзгертілді.

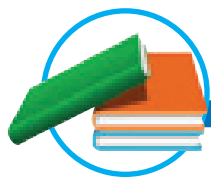
Дін мен діни ұйымдарға байланысты саясаттың уақытша өзгертілуі төмендегілерде білінді:

1. Діншілдерді қадағалау және дінге қарсы үгіт-насихат уақытша тоқтатылды. Кейбір діншілдер қамаудан азат етілді. Дінге қарсы белсенді үгіт-насихат жүргізіп жатқан «Жауынгер құдайсыздар одағы» таратылды және «Безбожник» («Құдайсыз») журналы жабылды;

2. Мемлекет бақылауы астында діни ұйымдар қайта ұйымдастырылды және олардың қызметі кеңейтірілді.

1943 жылды Ішкі істер уәзірлігі жанында Орыс православ шіркеуі істерінің өкілдігі, 1944 жылы барлық діндер үшін жауапты «Дін істері бойынша өкілдік» ұйымдастырылды. Бүкіл Ресей бойында шіркеу мен ибадатханалар Синодқа (православ шіркеуінің басқару органы) қайтарылды.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

1943 жылы 20-қазанда Ташкент қаласында мұсылман өкілдерінің құрылтайы болып өтті. Онда Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының орнауы негізгі мәселе етіп қойылды. Құрылтай комитеті түзіліп, Ешан Бабахан басшылығында «Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасын» ұйымдастыру туралы қаулы қабылданды. Ешан Бабахан 1943 жылы Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының муфтиі етіп сайланды.

Соғыстағы жағдай өзгеріп, кеңестер өкіметінің сақталып қалуы анық болып қалған соң, үкімет тағы дінге қатысты саясатын өзгертті. 1944 жылы қыркүйекте коммунистер партиясы орталық комитеті тағы дінге қарсы қысым жасауын бастады.

Ешан
Бабахан

БІЛЕСІҢ БЕ?

1944 жылы Ешан Бабахан ибн Абдулмажитхан басшылығында өкілдер бірінші рет Сауд Арабстанға қаж сапарына жолға түсті. Сапар барысында олар Иран, Ирақ, Ливан және Мысырда да болып, тұңғыш рет шетелдегі діншілдермен пікірлесу; жеке байланыстар орнату мүмкіндігіне ие болды. 1945 және 1946 жылдары да тағы басқа топтар қаж сапарларын жүзеге асырды. Сонымен тағы белгілі бір мерзімге дейін кеңес мұсылмандарының қаж сапарына баруы тоқтап қалды.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Өзбекстан Ғылымдар академиясының түзілуі туралы әңгемелеп бер.
2. Өзбекстанға Батыстан қандай ғылыми мекемелер көшіріп әкелінді?
3. Жоғары білім саласында жағдай қандай еді?
4. Соғыс жылдарында шығармашылық жасаған жазушы мен ақындардан кімдерді білесің? Сол жылдарда қандай шығармалар жазылды?
5. Үйге тапсырма. Төмендегі кестені толтыр.

Өзбек жазушылары	Көшіп келген жазушылар	Өзбек ғалымдары	Көшіп келген ғалымдар

ЎЗБЕКСТАН ХАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ДАМУЫ

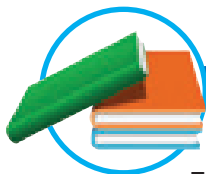
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Ўзбекстан халық шаруашылығының бейбіт даму жолына өтуі.
- Соғыстан кейінгі қатағандық саясаты.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

1. Колхоздандыру саясатынан көзделген мақсат не еді?
2. 1933–39 жылдардағы қырғын-сүргін (репрессия) саясатында негізінен кімдер қысымға алынған еді?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

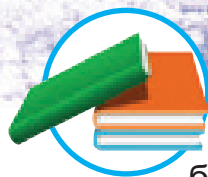
Екінші дүниежүзі соғысы жылдарында халқының 10 пайызына жуығын жоғалтқан (қаза болған немесе дерексіз жоғалған), экономикасының 60 пайызын соғыс қаражаттарына бағыттаған Өзбекстан Республикасы өзіне келуге үлгермей тұрып, енді мақта «фронтында» жанкештілік көрсетуге тура келген.

Мәскеудің мақташылықты дамыту бойынша Өзбекстанға өте жоғары жоспар қоюы нәтижесінде 1949 және 1950 жылдары жоспар тапсырмалары орындалмады.

Төртінші бесжылдықта (1948–1952 жж.) мақташылыққа бөлінген алқап 148 мың гектарға артты, республиканың табиғи және адамдық мүмкіндіктерін аяусыз істетуге есебіне мақтаның жалпы өнімі сол дәуірде кенет артты. Мақта егілетін алаңдардың колхозшылардың жеке жер меншіктері және үй қожалықтары есебінен кенет кеңейтірілді.

1950 жылы кеңес саяси басшылығы тарапынан колхоздарды ірілендіру және оларды мамандармен қамтамасыз ету сая-

саты басталды. Бұл саясат тек экономикалық емес, сонымен қатар саяси-идеологиялық мақсаттарды да көздеген еді. Бұрынғы шағын ұжымшарлар орнына одан да ірілеу ұжымшарлар түзілді. Кеңес үкіметі жер-жердегі партия мекемелері арқылы ұжымшарлардың жұмыстарына қатаң бақылау орнатты. Бұл Өзбекстанда ұжымшар құрылысы үдерісінің саясиландырылғандығын білдіреді.

МƏЛİMET ÜŞİN

Соғыстан кейінгі жылдары Өзбекстанда шикізат өндіру саласы жедел қарқынмен дамытылды. Мұнай, көмір қазып алу, электр энергиясы, минералдық тыңайтқыштар, болат өндіру жедел қарқында өсуі экономиканың шикізатқа бағытталғанын нығайта түсті.

Бұл дәуірде кеңес құрылымының сүргіндеу саясаты жалғасып, бұл үдеріс ғылым мен мәдениет қайраткерлеріне қарсы жүргізілген кампанияларда көрініс тапты. Орталықтың нұсқауы бойынша, республика саяси басшылығы ілім-ғылым, әдебиет пен өнердің кейбір өкілдерін «феодалдық дәуірді идеалдандыруда және ондағы кейбір қайраткерлердің өзбек халқы тарихындағы роліне «номарксистік» жанасуы арқылы баға бергендігі үшін айыптаған еді.

Өзбекстан КСР коммунистік партиясы орталық комитетінің 1952 жыл ақпандағы X пленум қаулысында бірнеше өзбек ғалымдары мен мәдениет қайраткерлерінің шығармалары қатты сыналды, халық ауыз шығармашылығы туындыларына өте кері баға берілді. Ал «Алпамыс» халық дастанын тіптен зұлматтықта айыптады. Біраз кейіндеу «феодалдық дәуірді идеалдандырганы» үшін Айбек, Мақсұт Шайхзада, Шукрулла, Хамид Сулайманов, тағы басқалар сүргін етілді.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. 1949 және 1950 жылдары Мәскеудің мақташылықты дамыту бойынша Өзбекстанға қойған жоспары неге орындалмады? Себептерін көрсет.
2. Кеңес үкіметі жер-жерлердегі партия кеңселері арқылы ұжымдар жұмыстарын қатаң бақылау орнатудан мақсаты не еді?

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Дүниежүзі тарихынан алған біліміңе сүйеніп төмендегі сұрақтарға жауап бер.

1. Неліктен республикаларда нанның және азық-түліктің бағасы артып кетті?
2. Сол жылдары ауыл шаруашылығы саласында қандай саясат жүргізілген?

3. Шукруллоның «Кебінсіз көмілгендер» шығармасында 50 жылдары кеңестік сүргін жасау саясаты көрсетілген.

1960 жылдардың бас кезінде қалаларда тіпті нан да жетіспейтін еді. 1962 жыл 1 маусымынан бастап үкімет уақытша ет пен майдың бағасын көтеруге мәжбүр болды. Бұл адамдар, ең алдымен, жұмысшылар арасында наразылық туғызды. 1963 жылдан бастап үкімет шеттен бидай сатып ала бастады.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Бұл дәуірде Өзбекстанда түрлі өндіріс кәсіпорындары құрылды. Мырзашөл, Сұрхан-Шерабад және Қаршы шөлінің игерілуі нәтижесінде егін алаңдары кеңейді.

Кеңес Одағы басқаруында кім болса да, ондағы әлеуметтік-саяси, экономикалық тіршілік негіздері кейінгі жылдарда өзгерген емес. 1970 жылдары «КСРО-да дамыған социалистік қоғам» құрылғаны жарияланған болса да, іс жүзінде кеңес әкімшілігі қоластында жасап жатқан халықтардың тұрмыс дәрежесі дүниенің алдыңғы қатардағы мемлекеттердікінен анағұрлым артта қалды.

1970–1980 жылдардың орта шеніндегі дәуір Өзбекстан диқаншылығы үшін өте ауыр өтті. Мақта алаңдарының кеңейе түсуі Өзбекстан экологиясының бұзылуына себеп болды.

XX ғасырдың 60-жылдарынан суарылатын егін алаңдарының кеңеюі нәтижесінде Арал теңізіне Өмудария мен Сырдариядан құйылатын су мөлшері жылдан-жылға азая түсті. Соның салдарынан Арал теңізінде су деңгейі жедел қарқынмен төмендеп, ол құрғай бастады. Теңіз суының тұздануы күшейіп, балық және басқа су жануарлары кескін кеміп кетті. Арал теңізінің құрғауы Орталық Азия аймағы және көрші мемлекеттер экологиясына шексіз дәрежеде кері ықпал жасады.

Мырзашөлдің игерілуі

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

1. “Өзбекстан экономикасының бір жақты дамытылуы» дегенде нені түсіндің?
2. Өнеркәсіп кәсіпорындары қандай мақсаттарда қайта жабдықталды?
3. Қолөнершіліктің өркендеуіне нелер кедергі болды? Сеніңше, жеке тәртіптегі қолөнершіліктің тыйым салынуына не себеп болған болуы мүмкін?

БІЛЕСІҢ БЕ?

1959 жыл 15-наурызда Өзбекстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы лауазымына Шараф Рашидов (1917–1983) сайланды. Ол бұл лауазымда өмірінің соңына дейін табысты қызмет атқарды.

Шараф Рашидов атақты мемлекет, саясат және қоғам қайраткері әрі танымал жазушы болған. 1917 жыл 8-қарашада Жызақта туылған. Ол 1950–1959 жылдары Өзбекстан КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы лауазымында қабілетті ұйымдастырушы және шебер басшы ретінде өзі жөнінде жақсы әсер қалдырды. Ш. Рашидов басшылығында Өзбекстан экономикасы мен мәдениетін дамытуда айтарлықтай табыстарға қол жеткізілді. Мақташылықты дамыту, жаңа жерлерді игеру, 1966 жылдағы жер сілкіністен соң Ташкентті қайта қалпына келтіру жұмысына ол көп күш-қуат пен қайратын жұмсады. Ташкент метрополитені құрылысы оның бастамасымен басталған. Метрополитеннің бірінші кезегі (9 бекет) 1977 жыл қарашада іске қосылды.

ШЫҒАРМАШЫ- ЛЫҚ ЖҰМЫС

Экологиялық ділгірліктердің келіп шығуы туралы ұсыным әзірле. Ұсынымда төмендегілерге көңіл бөл:

- мақта алаңдарының кеңеюі және оның салдары.
- экологияның бұзылуына ықпалын тигізген шаралар.
- Арал ділгірлігінің келіп шығуына Өзбекстан басшылығының көзқарасы.
- БҰҰ-ның 72-сессиясында Аралмен байланысты ділгірліктің көтерілуі және халықаралық ұйымдардың қатынасы.

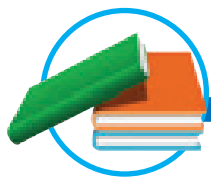
1977 жыл 7-қазанда қабылданған КСРО-ның жаңа Конституциясы ұлттық республикалар құқықын ресми шектеді және Орталыққа кең өкілеттер берді. 1978 жылы ӨзКСР-ы да өз конституциясын қабылдады. Конституцияда белгіленген ережелер тек қағазда ғана болып, іс жүзінде сол дәуірдегі билеуші партияның идеялары қолданылатын, барлық ұйымдар үшін негізгі басшылық коммунистер партиясы қолында еді.

Өзбекстанда да тап сол Одақтағы сияқты республика Жоғарғы Кеңесі ешқандай мәселені партия комитеттерінен рұқсатынсыз шеше алмаған.

Комсомол және басқа ұйымдар партия кеңселерінің нұсқауларын орындауға мәжбүр болған. Бұйрықтарды орындамаған басшылар өз лауазымдарынан азат етілген. Кеңес әкімшілігі дәуірінде партия номенклатурасы (партия органдарымен келісіп тағайындалатын лауазымдар) деп аталған тәртіп болған.

Бұл ереже бойынша, жауапты лауазымдарға тек партия мүшелері, яғни коммунистер тағайындалған. Сонымен бірге, әртүрлі дәрежедегі Кеңестер, комсомол және қоғамдық ұйымдардың жетекшілері коммунистік партия басшылығы (Орталық Комитет, уәлаят, қала және аудандық партия комитеттері) құрамына енгізілген. Сөйтіп, партия органдары бұл ұйымдармен бірге, оларды өзіне бойсұндырып алған.

МƏЛІМЕТ ҮШІН

XX ғасырдың 60–80-жылдарында Өзбекстанда жергілікті халықтан басқа әртүрлі аумақтардан көшіп келген орыстар, татарлар, украиндар, корейстер және басқа халықтар— жалпы есеппен 127 мың ұлт пен ұлыстардың өкілдері жасайтын. 1970–1980-жылдары республикада орыстандыру саясаты күшейе түсті. Бұл саясат өзбек әдеби тілінің даму үдерісіне кері әсерін тигізді. Бірақ сол дәуірде бұл «бірегей кеңес халқы қалыптасуындағы заңды үдеріс» ретінде қабылданды.

Өзбекстанда заманалық кен-металлургия өнеркәсібіне негіз салынуы оның индустриал бейнесін өзгертіп жіберді. Көптеген жаңа қалалар мен поселкалар (қалашықтар) құрылды. Әсіресе, одаққа бағынушы және «жабық қалалар» деп аталатын Науаи, Зарафшон және Үшқұдық сияқты қалаларға басқа аймақтардан жұмысшы күші жедел алып келінді. Жабық қалалар жергілікті әкімшілікке бойсұнбаған. Бұл жерлерде құпиялы кәсіпорындар орналасып, олар тек Орталыққа есеп беретін.

1956 жылы Бұхара уәлаятында Газді мұнай-газ кені табылды. Дүниедегі ең ірі газ кендерінен бірі болып есептелген бұл кеннің жалпы қорында 500 млрд кубометр газ болған.

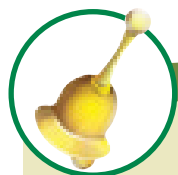
XX ғасырдың 50–60-жылдарында Қызылқұм сахарасы орталық аудандарының өндірістік жағынан игерілуі алтын және уран қазып алу өнеркәсібінің пайда болуына алып келді.

1958 жылы 3-қыркүйекте Науаий кен-металлургия комбинатына іргетас қойылуымен Науаий қаласының негіз қаланды.

XX ғасырдың 70-80 жылдарында республикада әр жылы шамамен 50 тонна төңірегінде саф алтын құймасы әзірленген. Бұл кезде алтын қорлары бойынша еліміз дүниеде жетінші орынды иелеген.

Дүниеде ең ірі Мұрынтау алтын кені 1961 жылы іске қосылып, алғашқы таза құйма алтын, (999,9 проба-лы) 1963 жылы әзірленген.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

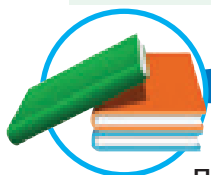
1. Кен-металлургия өнеркәсібіне мемлекет сыртынан кадрлар мен жұмысшы күшін жұмылдырудан көзделген мақсат не еді?
2. Неліктен Науаи, Зарафшан және Үшқұдық сияқты қалалар «жабық қалалар» деп аталған?
3. Кеңес қоғамы саяси жүйесіне қайсы ұйымдар кірген? Олардың қызметіндегі қандай мәселелерде кедергілер болған?
4. 1978 жылғы Конституцияның Өзбекстан әлеуметтік-саяси өміріне ықпалы қандай болды?
5. Қоғамдық ұйымдар құқықтарының шектелуі қандай салдарға душар етті?
6. Ойлап көріп, қорытынды шығар және өз пікіріңді білдір.
Өзбекстанның жер асты байлықтарынан қымбатбағалы ресурстарды сорып алған Одақ кәсіпорындары алынған пайданың небәрі 1 пайызын жергілікті бюджетке өткізген.

1980–1990 ЖЫЛДАРДАҒЫ ӨЗБЕКСТАН

БҮГІНГІ САБАҚТА

- Мақта жекебилеушілігі және әлеуметтік ділгірліктердің күшейе түсуі.
- «Мақта ісі» және оның республикадағы әлеуметтік жағдайға ықпалы.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

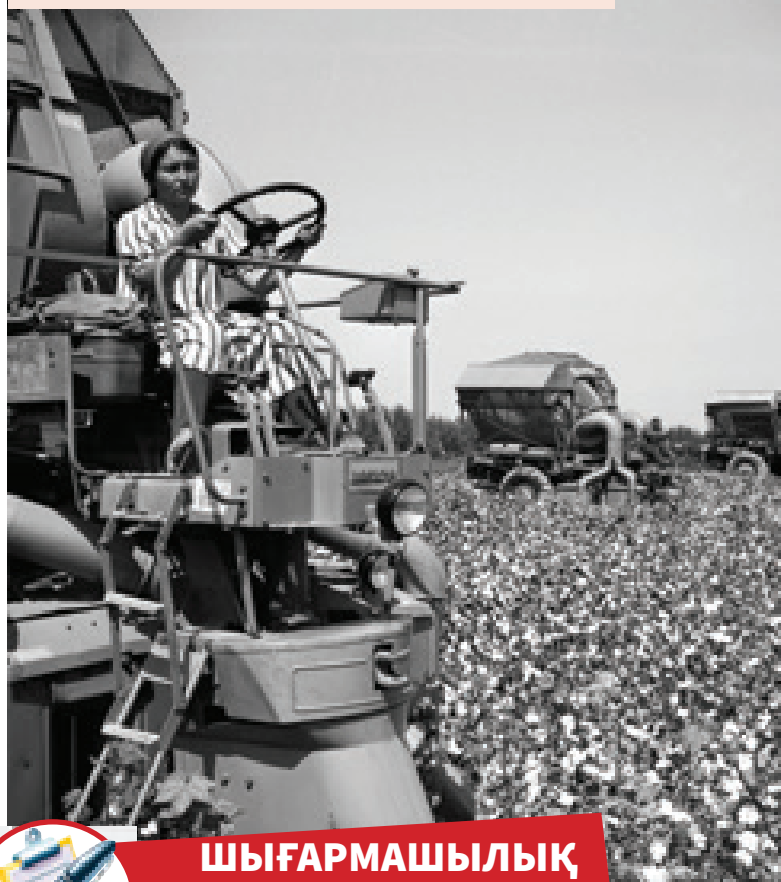
1980 жылдары кеңес империясы құрмақшы болған «социалистік» құрылымның шарасыздығы аян болып қалды. Бірақ бірден-бір саяси билеуші және күрделеніп бара жатқан жағдай үшін жауапты күш – коммунистер бұл шындықты тән алуы мүмкін емес еді. Сондықтан бұрынғы Кеңес Одағы басшысы Юрий Андропов жиналған бар ділгірліктер мен жоғалтуларда «айыпкерлерді» табу, әрі оларды «кеңес халқына» көрсетуге бел байлады. Мұндай «айыптылар» жылдам Мәскеу, Краснодар уәлаяты мен Өзбекстан КСР-ында «табылды». Яғни бірнеше тұлғаларға мансаптан пайдалану, мемлекет мүлкін игеру, үлкен мөлшерде пара алу айыптары қойылды.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

Дүниежүзі тарихынан алған білімдерің негізінде төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер:

1. 1980 жылдары КСРО мемлекетінің экономикалық дамуында қандай ділгірліктер пайда болды? Бұл ділгірліктердің Өзбекстанға ықпалы болды ма? Неліктен?
2. Экономикалық ділгірліктер қандай саяси ділгірліктерге себеп болды?

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

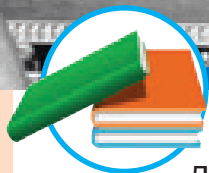
Кеңес үкіметінің, алдымен, әлеуметтік-экономикалық және кейін келе саяси негізіне «ауған соғысының» ықпалы болған ба? Не үшін? Пікіріңді дәлелде.

БИЛЕСІҢ БЕ?

«Халықаралық жәрдем» көрсету сылтауымен бейбіт Ауғаныстанға бастырып кіру өте қымбатқа түсті: ол жерде әрдайым сақталған жүз мыңдық әскерді азық-түлік, киім-кешек, қару-жарақ және басқа қажеттіліктер мен қамтамасыз ету үшін он жылда 100 000 000 000 рубльден артық қаржы жұмсалынды. Ең қайғылысы, сол адамзатқа қарсы соғыста 14 500 адамнан артық кеңес әскері, оның ішінде, 1515 өзбекстандық қаза тапты, 100 000 нан астам адам ауыр жараланды немесе үйіне мүгедек болып қайтты.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

1984 жылы 23-шілдеде Өзбекстан Компартиясы Орталық Комитетінің XVI пленумы қаулысымен Орталықтан Өзбекстанда «мақта ісі» деп аталған саяси сүргіндер басталды.

КСРО Бас прокуроры құзырында арнайы маңызды істер бойынша арнаулы тергеушілер тобы түзіліп, олардың бастапқысы 1983 жылдың бас кезінде Өзбекстанға жіберілген еді.

Сол арнаулы тергеу топтарының негізгілерінен бірі Т.Х.Гдлян мен Н.В.Иванов басшылығында 1983 жылы сәуірде түзілген еді. Олар кейін келе Орталықтан республикаға келген «десантшыларға» сүйеніп, Өзбекстанда кезектегі сүргінді іске асырды.

1985–1990 жылдары Өзбекстанда «мақта ісі» деген жала бойынша жалпы 40 000 адам тергеуде болды, олардың көпшілігі тергеу изоляторында прокурор санкциясысыз тұтқындалды, ал 5000 адам жалған айыптармен қылмыстық жауапкерлікке тартылды. Тергеу барысында адам құқықтары аяқасты етіліп, тұтқындарға дене және рухани қысым жасалды. Олардың жанұя мүшелері және туған-туысқандары да түрмеге тасталды. Кадрларды алмастыру саясаты аянышты сипатқа ие болды.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

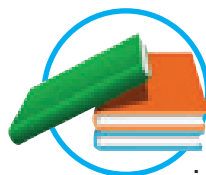

1. 1980-жылдардағы қуғын-сүргіндеу саясаты одан алдыңғы дәуірде болған қуғын-сүргіндеулерден несімен айырмашылық етті?
2. QR кодта берілген мәтіннің 145-бетінен 165-бетке дейін оқы және сол дәуірдегі үдерістерге қатынасыңды білдір.

БІЛЕСІҢ БЕ?

Мәскеудің негізгі мақсатын жақсы түсінген Ш.Рашидов кезектегі «саяси тазалаулар» қаруын қолынан келгенше әлсіздендіруге тырысқан болса да, оны толық жоюға күші жетпеді. Оның үстіне, оған және өзбек ұлтына өткізіле бастаған жан-жақты ауыр және үздіксіз қысым нәтижесінде – 1983 жылы 31-қазанда ол жүрек ұстамасынан қайтыс болды.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Кеңес тәртібінің «мақта ісі» салдарынан Өзбекстанда мыңдаған адамдар нақақ түрде жазаланды. Халық шаруашылығы салаларында қосып жазу, парақорлық және коррупцияға қатысты қылмыстар КСРО-ның дерлік барлық аумақтарында болған болса да «тәжірибе алаңы» ретінде Өзбекстан таңдап алынды әрі қылмыстық іске қатысты кісілерден тыс көптеген адамдар айыпсыз жазаланды. Коммунистік идеологияның сүргін жасау саясаты мұнымен шектелмей мақта ісін өзбектер ісіне айналдыруға тырысты.

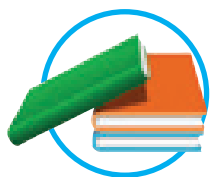
БИЛЕСІҢ БЕ?

1970-1980 жылдар ішінде мемлекет бюджетінен қаржы бөлу 11 пайыздан 8 пайызға қысқарды, оқу құрылымдарының жетіспеушілігі анық сезіліп қалды.

1987 жылы республика жалпы білім беретін мектептерінің 5596-сында (72,1 %) оқу екі сменада оқытқан болса, 1989 жылда Ташкент қаласында 30, Қарақалпақстан Республикасында 25 мектеп тіпті үш сменада да жұмыс істеуіне тура келді. Республика көлемінде жалпы 150 мың оқушы үш сменада оқуға мәжбүр болды.

Кеңес мемлекеті мен билеуші партия орыстандыру саясатын жалпыбілім беретін мектептер арқылы да жалғастырып, орыс мәдениеті, тарихы және әдебиетін мектептерде тереңірек оқытуға мән берді. Мысалы, өзбек тілінде білім алатын мектептердің әрбір сыныбына орыс тілі мен әдебиетін үйрену үшін 3 390 сағат бөлген жағдайда орыс тілінде оқытылатын мектептер үшін өзбек тілі мен әдебиетін оқытуға 560 сағат немесе дерлік 6 есе кем сағат берілді.

МЭЛІМЕТ ҮШІН

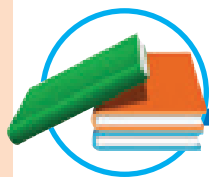
Орыстандыру саясатымен бір уақытта жастарға атеистік тәрбие беру де күшейтірілді. Қасиетті ислам дінін «ол бұзық идеялардан құралған», деп дәлелдеуге әрекет етілді. Барлық жоғары педагогика оқу орындары мен білім беру орындарында әртүрлі атеистік үйірмелер, клубтар ұйымдастырылды.

1980 жылдары «Кеңес одағы» деп аталған үлкен империяның құлауы анық болып қалған соң, үкімет тағы діншілдерге шабуыл бастады. Бұл ретте күрестің бағыты негізінен мемлекет кеңселері мен мекемелерінде жауапты лауазымдарда істеп жүрген партия мүшелеріне қаратылды. Олар әке-шешесі немесе әлдебір туысқаны қаза тапса, жаназаға барғаны үшін бақылау астына алынды. 1986 жылы КОКП-тің XXVII съезінің «Атеистік тәрбие және оны жетілдіру шаралары туралы» қаулысының атқарылуы бойынша «Жастар және атеистік тәрбие», «Ленин қағидалары атеистік тәрбиеде», «Дін апиын», «Ғылыми коммунизм коммунистік тәрбиенің құрамдас бөлігі» сияқты лекция мен шеңбер сұхбаттары ұйымдастырылды.

«Дін апиын» деген идея тағы қайта тіктелді. Діни кітаптар, солардың қатарында, араб әрпінде жазылған барлық түрдегі кітаптар «реакциялық» деп жарияланды. Үйінен араб жазуындағы кітап шыққан және намаз оқып, ораза ұстағандарды қудалау жалғастырылды.

Дінге қарсы күрес арқылы халқымыздың ежелгі әдет-ғұрыптары, дәстүрлері жойылды. Мың жылдар барысында атап өтіліп келе жатқан «Наурызға» діни мереке ретінде мүлде тиым салынды.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Мемлекеттің саяси өмірінде 1982–1985 жылдары болған өзгерістер Өзбекстанды да қамтыды.

КОКП ОК Сәуір (1985 ж.) пленумы кеңес қоғамы өмірінің барлық салаларын терең реформалау жолын жариялады. Қайта құрудың негізгі құрамдық бөліктері деп әлеуметтік өмірді демократияландыру және түпкі экономикалық реформалар өткізу белгіленді.

Қайта құрудың бірінші басқышы (1985–1986 жылдар) әкімшілік ұйымдастыру шараларын дәстүрлі тәсілдерде жүргізілуімен түсіндіріледі. Осы басқышта ғылыми-техника дамуының жетістіктерін өндіріске жұмылдыру негізінде қоғамда түпкі экономикалық дамуды жеделдету және сол арқылы адам шеберлігін белсендіру көзделген еді.

Қайта құрудың екінші басқышы (1987–1989 жылдар) қоғамның барлық салаларын комплекс түрде қайта құруды күн тәртібіне қойды. Атап айтқанда, 1987 жылы қаңтар және 1988 жылы маусымда бұл міндеттер нақтылана түсті де оның негізгі мақсаты кеңес қоғамын толық демократияландырудан тұратындығы атап өтілді.

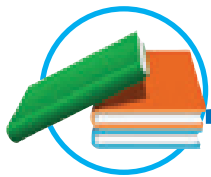
Қайта құру жариялылық, демократия мен пікірлердің саналуандығының белгілі мағынада күшеюіне мүмкіндік жасады. Бірақ мемлекетте түпкілікті демократиялық өзгерістерді іске асыру, басталған реформаларды соңына жеткізу мүмкіндігі болмады.

БІЛЕСІҢ БЕ?

Мемлекетте болған қайта құру қоғамның әлеуметтік және саяси құрылымында бірқатар өзгерістерді жүзеге шығарды. КОКП-ның кеңес қоғамындағы басшылық пен жетекшілік беделі түсті, сайлау жүйесін өзгерту туралы заң қабылданды.

Қайта құру нәтижесінде саяси жақтан бос сөзге айналып, түпкі демократиялық өзгерістерді іске асыру және басталған реформаларды соңына дейін жеткізу мүмкіндігін бермей жеңіліске ұшырады. М.С.Горбачёв идеясы негізінде қайта құруды іске асыру мүмкін емес еді. Өйткені социализм шеңберіндегі мүліктік қатынастар, әлеуметтік саладағы саясат, ұлттық және діни саясат, дара партиялық басшылық пен жеке үстемдік басқару тәсілі ешқашан демократия және жариялылықпен келісе алмаған.

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Орталық тізгінді қолдан бермеу үшін бүкіл мүмкіндіктерді іске салып жатқан бір жағдайда 1989 жылы мамырмаусым айларында Қувасайда жастар арасында болған бұзақылық аңғарда ұлтаралық қақтығысты (месхет түріктері мен жергілікті жастар арасында) туғызды. Ол Ферғана аңғары мен Ташкент уәлаятына таралып, қауіпті түске ие болды.

1989 жылы 7–8-маусымда Қоқан қаласында жергілікті халық қатысқан бейбіт ереуілге әскери бөлім әскерлері оқ жаудырғаны нәтижесінде 50-ден артық ереуілшілер қаза тапты. Ресми мәліметтерге қарағанда, 1989 жылы 3–12-маусымда Ферғана уәлаятында болған ұлттараралық қақтығыстар мен ереуілшілерге әскерлердің оқ жаудыруының нәтижесінде 103 адам қаза болған, 1011 адам жарақаттанған және 757 отбасына өрт қойылып, қиратылған.

Ферғана қайғылы оқиғасынан кейін Өзбекстанның жаңа саяси басшылығы бұл мәселеде ымырасыз ұстанымды иеледі.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. Мәтінді оқы. Мәтін негізінде отаршылдық дәуірде дінге қатысты болған саясатқа баға бер.

«1984 жылы Өзбекстан Коммунистік партиясы орталық комитетінің XVI пленумында партия мүшелері өз жақындарының жерлеу дәстүріне, жаназаларына қатысуы «саяси жақтан зиянды, социал жақтан қатерлі», деп бағаланды.

2. Пайда болған ділгірліктер білім беру саласына қандай ықпалын тигізді?
3. Т. Х. Гдлян мен Н. В. Иванов басшылығында 1983 жылы сәуірде түзілген арнаулы тергеушілер тобының мақсаты қандай еді?
4. «Қайта құру» саясаты дегенде нені түсінесің?
5. Ферғана қайғылы оқиғасының басқа аумақтарға да таралуына нелер себеп болған?
6. Ферғана қайғылы оқиғасы не себептен болды, оның салдарларын білесің бе?

Қосымша оқу үшін

ШАРАФ РАШИДОВ

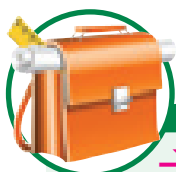
1941 жылы басталған соғыс көп қатарында Ш. Рашидовтың да өмірдегі жоспарларын өзгертіп жіберді. Сол жылы қарашада Фрунзе (қазіргі Бішкек) жаяулар әскери білім беру оқу орнында жеделдетілген бағдарлама негізінде аяқтаған соң кіші политрук (Кеңес Армиясында жеке құрамның саяси дайындығымен шұғылданатын командир) Ш.Рашидов Калинин фронтына жіберілді. Ш.Рашидовқа жақын болған адамдардың айтуынша, ол өзінің соғыс дәуіріндегі өмірі жайлы көп айта беруді ұнатпайтын.

... 1966 жыл 26-сәуір таңында сағат 5-тен 23 минут өткенде Ташкентте Рихтер шкаласы бойынша күші 8–9 баллдық жер сілкінісі болды. Жердің қатты сілкінуі 10-12 секундқа созылды. Бұл 10 км шаршы алаңдағы ғимараттардың ойран болуына себеп болды. Жер сілкінісі көлденең емес, тік күйде болғаны үшін қираулар мен құрбандар шамалы кем еді. 8 адам қаза болды, жүздеген адамдар жарақат алды. 2 млн шаршы метрден артық тұрғын үйлер, 236 әкімшілік құрылымдар, 700-ге жуық сауда және жалпы тамақтану объектілері, 26 коммуналдық кәсіпорын, 181 оқу орындары, 36 мәдениет кеңселері, 185 дәрігерлік және 245 өнеркәсіп кәсіпорындары ғимараттары бұзылды. 78 мың жанұя немесе 300 мың адам баспанасыз қалды. Бүкіл жыл бойы 7 баллға дейінгі болған жер сілкіністері қайталанып, адамдарды үнемі абыржытып отырды. Жер сілкіністің ертеңіне Ташкентке КОКП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Л.Брежнев пен КСРО Министрлер Кеңесінің төрағасы А. Косыгин жетіп келді. Ш.Рашидов астанадағы жағдай бойынша ақпарат берген соң, мамандардың қатысуымен Ташкентті қайта қалпына келтіру бойынша қаулы қабылданды.

Ш.Эргашевтің «Еркіндік қалайды көңіл» кітабынан.

ЎЗБЕКСТАНДА ЭЛЕУМЕТТИК-САЯСИ БЕЛСЕНДІЛІК ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІККЕ ҚАРАЙ ҰМТЫЛУДЫҢ КҮШЕЮІ

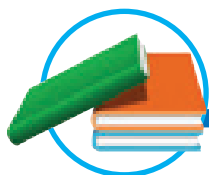
БҮГІНГІ САБАҚТА

- Өзбек тіліне мемлекет тілі мәртебесінің берілуі
- Өзбекстан КСР саяси басшылығындағы жаңа өзгерістер
- Тәуелсіздік Декларациясы және оның маңызы
- Өзбекстан Республикасы тәуелсіздігінің жариялануы.

ОЙ ЖҮГІРТУ ҮШІН

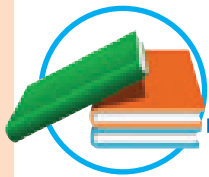
- Дүниежүзі тарихымен байланыстыр.
- 1990 жылдарда дүниенің саяси картасында қандай өзгерістер болды? Мұның себебі неде еді?

МӘЛІМЕТ ҮШІН

Кеңес одағы басшылығы, әсіресе, арнаулы қызметтер ұлттық республикаларды, оның ішінде, Өзбекстанды қоластында ұстап тұру үшін бар күшін іске салды. Мысалы, Ферғана, Қувасай, Қоқан, Гүлстан, Паркент, Бөкеде ұлтаралық жанжалдар шығару арқылы адамдар көңілін алаң ету, оларды бастыру арқылы ұлт-азаттық қозғалысты сөндіруге қатаң бел байлады.

МƏЛІМЕТ ҮШІН

Бұл өте қатерлі және ауыр дәуірде – 1989 жылы 23-маусымда Өзбекстан КСР басшылығына Ислам Каримовтың келуі мемлекет тәуелсіздігін қалыптастыру үдерісіне республикадағы алдыңғы қатарлы және еркін пікірлейтін басқарушыларды да ұйымдастыру мүмкіндігін туғызды. Өйткені, партия, атқару және өкілдік кеңселері, жүйелерінде Өзбекстанды азат көру, тәуелсіз даму жолына біржола өту көзқарасымен жанған тұлғалар аз емес еді.

Тәуелсіздікке қарай мақсатқа сәйкес әрекет өз нәтижесін бере бастады. 1990 жылы 24-наурызда Өзбекстан КСР Жоғарғы Кеңесі Ислам Каримовты Өзбекстан КСР-ның президенті етіп сайлайды. Сол жылдың 20-маусымында Тәуелсіздік Декларациясы қабылданды. Сол тарихи құжаттың қабылдануы мемлекет тәуелсіздігімізді қалыптастыруға қарай қойылған салмақты адым болды.

1989 жылы 21-қазанда республика Жоғарғы Кеңесінің XI сессиясы «Өзбекстан КСР мемлекет тілі туралы» Заңды қабылдап, өзбек тіліне мемлекет тілі мәртебесін берді.

Бұл сияқты шұғыл және озат өзгерістер басқа республикаларда да пайда бола бастаған жағдайда Мәскеудегі империяшыл күштер 1991 жылғы 19-тамызда мемлекет төңкерісін ұйымдастыру арқылы КСРО-ны сақтап қалуға тырысып көрді. Бірақ бұл іс-әрекет үш күннен аспай, сәтсіздікке ұшырады. Өзбекстанда тәуелсіздік үшін ұмтылулар үдей түсті.

Өзбекстан КСР Президентінің 25-тамыздағы жарлығымен республика ішкі істер уәзірлігі мен мемлекет қауіпсіздігі комитеті Өзбекстан КСР-інің заңды қарамағына алынды, КСРО Ішкі істер уәзірлігінің ішкі әскерлері тікелей Өзбекстан КСР Президентіне бойсұндырылды.

Ақыры, өзбек халқының бірнеше ұрпағы армандап күткен күн келді. 1991 жылдың 31-тамызында Өзбекстан КСР Жоғарғы Кеңесінің он екінші шақырылған кезектен тыс 6-сессиясында Өзбекстан Республикасының Мемлекет тәуелсіздігі туралы Жоғары Кеңес мәлімдемесі және «Өзбекстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі негіздері туралы» Заңы қабылданды.

Сөйтіп, 1991 жылы 31-тамызда өзбек халқы бір ғасырдан артық тәуелділік дәуірінен соң өз ұлттық мемлекетшілігін қайта қалпына келтіру бақытына қол жеткізді. Дүниежүзі саяси картасында өте ежелгі мемлекетшілік дәстүрлерге ие болған Өзбекстан Республикасы пайда болды.

Бұл баға жетпес оқиға кемінде 3500 жылдық тарихына ие өзбек халқы және мемлекетшілігі тарихына алтын беттер болып жазылды.

Тәуелсіздік халқымыздың XX ғасырда қол жеткізген ең жоғары жетістігі, ата-бабаларымыздың төккен құтты әрі қасиетті қанының нәтижесі болып саналады.

САБАҚТАН ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРЫП

1. 1989 жыл 23-маусымнан Өзбекстанның Одақтағы орнында қандай өзгерістер болды?
2. Тәуелсіздік Декларациясы қандай құқықтық маңызға ие құжат болған?
3. «Өзбекстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі негіздері туралы» заңы қандай мақсаттарды қамтыды?
4. QR кодта берілген декларацияны оқы. Оның мазмұнын айтып бер. Тәуелсіз Өзбекстан республикасының Конституциясы қабылданғанға дейін бұл құжат қандай мәртебеге ие болғанына ой жүгірт. Пікіріңді 3-сұрақта берілген заңмен негізде.

Атаулар талдауы

Автономия (грекше – заң) – кез келген аумақтың заңмен шектелген мемлекет билігін дербес жүзеге асыру құқығы.

Би соттары – тайпа салт-дәстүрлеріне сүйеніп іс көретін сот.

Большевик (орысша большой, больше, үлкен) – Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясының 1903 жылғы II съезінде партия мүшелерінің көпшілігі негізінде түзілген тобы большевиктер, ал кемшілігі меньшевиктерге бөлінді.

«Басмашылық» – Түркістанда 1918-1925 жылдары кең халық өкілдерінің басқыншы қызыл армияға қарсы жүргізген қарулы қозғалысына Кеңестік үкіметі дәуіріне берілген атау.

Бюро – (французша-дуанхана, кеңсе)- кейбір мекеме, ұйымда басшылық қызметін жүргізу мақсатында сайланатын немесе түзілетін коллегиялды мекеме.

Чачван – аттың құйрығының қылынан тоқылған, паранжы астынан бетке тұтылатын тор перде.

Декларация – үкіметтің, кез келген ұйымның маңызды бір құжатты, заңды, оқиғаны көпшілік назарына жеткізетін баяндама.

Делегат (латынша – жіберген) кез келген ұйым, ұжым тарапынан өкілетті етіп сайлап немесе тағайындалып жіберілген өкіл.

Десятина – (орысша десять – он) метрикалық жүйе қабылданғанша Ресейде қолданылған, 1,09 гектарға тең жер алаңы өлшемі.

Дума – (орысша – ойлау, пікірлеу) – Ресей империясының үкіметі, қала думасы—қаланың өзін-өзі басқару мекемесі.

Эсерлер – S(ес) – социал, R – революциялық, яғни социал революционерлері атынан алынған болып, олар советтер ішінде диқандар мүддесін білдіретін топ болған.

Эвакуация (латынша – босату, жалғыз қалу) – адамдар, ұйым,

кәсіпорындарды, көркем және басқа құндылықтарды соғыс, табиғи апат секілді қауіптерден сақтау мақсатында бір жерден басқа жерге көшіру.

Федерация (латынша—одақ болып нығайту) – мемлекеттердің өз саяси тәуелсіздігін белгілі шеңберде шектеу жолымен біртұтас одаққа бірігуі.

Фирқа (араб – топ, тобыр, партия) – мақсаты, идеясы, дүние-көзқарастарының ортақтығы жағынан біріккен кісілер тобы.

Фронт – соғыс басталуымен қарулы күштер қалыптастыратын оператив-стратегиялық бірлестік, сондай-ақ әскери қозғалыстар алаңында әскерлер алдыңғы бөлімдерінің жайылуы мен дұшпанмен соқтығысуы сызығы.

Гимназия – кейбір ғылымдарға мамандандырылған және олар бойынша терең білім беретін оқу мекемесі.

Исправник – уезд полициясы бастығы.

Жәдид (арабша) – «жаңа» деген мағынаны білдіреді.

Жевашы (жева, жиба—құрал-жабдық – (жиба- қорғау жабдықта-ры) – жасайтын қолөнерші немесе құралхана бастығы.

Кадеттер – «конституциялық демократтар» бірлестігінің бас әріптерінен алынған. Ресейде 1905 жылы құрылған, конституциялық-демократиялық партия деп аталатын партияның мүшелері.

Кесенешілік – үйде жалданып қолданылатын қолөнершілік.

Ұжымдандыру – майда-майда диқан шаруашылықтардан жаппай түрде ірі ұжым шаруашылықтар (колхоздар) түзілуі.

Концентрациялық лагерь (латынша – бір нәрсенің жиналуы) – бір жерге топтау, жинау. Концентрациялық лагерь бұл саяси тұтқындар қамалатын арнайы лагерь.

Консерватив (латынша) — ескі жүйе жақтаушылары, реформалар және өзгерістерге қарсы тұратындар.

Манифест (латынша) — үкіметтің маңызды оқиғаға байланысты халыққа жасаған жазба жүгінуі, заң құшіне тең құжат.

Білім беру (арабша) — адамдардың білімі мен санасын арттыруға бағытталған білім- тәрбие.

Баспасөз (арабша—баспа шығармалар, басылымдар)— газет, журнал және кітаптар кешені.

Монокультура — алмасып егуді қолданбаған күйде далада тек бір түрлі егінді үздіксіз егу.

Жанкешті, фанатик (арабша—ата жанашыр) дінге қатты берілген, оның қағидаларына бірбеткей сақтайтын адам.

Уақытша—уақытша, белгілі мерзімге түзілген үкімет.

Оппозиция—(араб—кері, қарама-қарсы) қарама-қарсы пікірде болған, қарсы шығушы, қарсы.

Автономия — бір аумақтың мемлекет үкіметін дербес жүзеге асыру құқығы.

Национализация жасау — (ағылшынша — ұлт, халық) — кейбір тұлға мен бірлестіктердің жеке мүлкі болған жер, өндірістік кәсіпорындары, көлік және басқаларды мемлекет еркінен алу.

Паранжы — көпшілік мұсылман әйелдер бөгде ерлерге бетін көрсетпеу үшін басына жауып жүретін, пішімі кең және ұзын тон түріндегі, жасанды жеңіл жабын (беті чачванмен жабылады).

Полиция — (немісше-- әкімшілік) қоғам қауіпсіздігін сақтаушы ұйым.

Протекторат (латынша-- демеуші) — отаршыл мемлекет тәуелділігінің бір түрі. Мұндай мемлекеттің ішкі саясатына біршама тәуелсіз болса да, сыртқы саясат отаршыл мемлекет қолына өтеді. Екінші жағынан, көптеген отаршыл мемлекеттер экономикалық жарлы мемлекеттерге «демеушілік» көрінісінде иелік еткен.

Пуд — 16,38 кг-ға тең ауырлық өлшем бірлігі.

Бас құрбасы — орта ғасырларда Орта Азия хандықтары құрал-жараққа (құр) жауапты және қару-жарақ, түрлі саймандар мен зеңбірек жасайтын кәсіпорындар (құрхана) басшысы болып, Түркістан өлкесінде Қазан төңкерісіне дейін болған дәуірде жергілікті полиция басшысы және кейін Түркістанда Кеңес режиміне қарсы тәуелсіздік қозғалысы басшыларының атағына айналды.

Қазы соттары — шариғат ережелері негізінде іс жүргізетін сот.

«Қосшы» — қос айдаушы кісі, диқан. «Қосшы» диқандарды идеялық жағынан біріктіріп тұрған одақ болғандығы үшін осылай аталған.

«Кулактандыру» (орысша- кулачество) — жауыз Кеңес тәртібінің дәулетті және орташа күйдегі диқандарды ауыл буржуазиясы ретінде жою саясаты.

Радикал — (латынша — түпкілікті) — қатаң және қатал шаралар жақтаушысы.

Референдум (латынша — хабар беруі қажет болған нәрсе) — мемлекет маңызына ие болған маңызды мәселелер бойынша өткізілетін және кейде заңдар қабылдау үшін негіз болып қызмет ететін жалпыхалықтық сұрау, дауыс беру жолымен халық пікірін анықтау.

Төре — жоғары санатқа тиісті кісі. Хиуа хандығында хан туыстары мен жақындарына берілетін атақ.

Түзем — жері бар халық, жергілікті халықтың отаршылдары тарапынан аталуы.

Участка приставы — халық тұратын жердің бақылаушысы.

Уезд — аудандарға тең әкімшілік-аумақтық бөлім.

Вассал — бір мемлекеттің басқа бір мемлекетке бағыну тәртібі.

Волост — уезд құрамына кірген бірнеше ауыл немесе ауылдардан құралған бөлім.

Мазмұны

Кіріспе.....	3
Ресей империясы басқыншылығы қарсаңындағы Бұхара әмірлігі, Қоқан және Хиуа хандықтарындағы әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдай.....	6
Ресей империясының Орта Азияға жүрісі және Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуы.....	19
Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығының Ресей империясы вассалына айналуы	26
Түркістан өлкесіндегі саяси-әкімшілік басқару жүйесі.....	33
Түркістанда Ресей империясына қарсы ұлттық-азаттық қозғалыстары ..	39
Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы және оның Түркістанға ықпалы	46
Түркістанда 1916 жылғы көтерілістің басталуы.....	49
XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басында Бұхара әмірлігі ..	53
XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басындағы Хиуа хандығы ..	58
XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басындағы қарақалпақтардың мәдениеті.....	62
Түркістанда жәдиттер қозғалысы	66
Жәдитшілік қозғалысы қайраткерлері және олардың қызметі.....	71
Түркістанда ғылым және мәдениет	80
Түркістан өлкесі 1917 жылғы ақпан-қазан аралығында	90
Жас бұхаралықтар қызметі және бұхара әмірлігінің соңы	93
Хиуа хандығының ыдырауы.....	99
Түркістан Республикасы	102
Түркістан өлкесінде кеңес үкіметінің басқару жүйесінің орнатылуы.....	105
Түркістан АКСР, БХСР және ХХСР-де кеңес үкіметіне қарсы қарулы қозғалыстар	109
Орта Азиядағы аумақтық шекаралану	116
Өзбекстан КСР-ның түзілуі	121
Кеңес үкіметі жүзеге асырған реформалардың маңызы.	
Индустрияландыру саясаты және оның нәтижелері.....	126
Өзбекстанда кеңес үкіметі жүргізген мәдени саясат.....	133
Кеңес үкіметінің Өзбекстандағы қуғын-сүргін саясаты.....	139
Өзбекстан екінші дүниежүзілік соғысы жылдарында	143
Өзбекстандықтардың фронттағы ерлігі мен қаһармандығы.....	155
Гвардияшы генерал-майор Сабыр Рахимовтың жерленуі.....	163
Өзбекстан ғылымы мен мәдениеті жеңіс үшін қызметте	164
Өзбекстан халық шаруашылығының соғыстан кейінгі жылдардағы дамуы.....	170
1980–1990 жылдардағы Өзбекстан	177
Шараф Рашидов	184
Өзбекстанда әлеуметтік-саяси белсенділік және тәуелсіздікке қарай ұмтылудың күшеюі.....	185
Атаулар талдауы.....	188

O'quv nashri

Tilabayev Sayipjon Bakijanovich, Kenjayev Dilshod Mutalibovich,
Mustafayeva Nodira Abdullayevna, Zamonov Akbar Turg'inovich,
Rahimjonov Durbek Abidjanovich, Ismatova Nargiza Kamaritdinovna,
Po'latova Sevara Akmalovna, Abdullayev Jamshid Djamilovich,
Irzayev Bahrom Shaymamatovich, Sagdullayev Kozimxon
Qahramonovich, Kudratova Nilufar Shuhrat qizi

O'ZBEKISTON TARIXI

(XIX ASR IKKINCHI YARMIDAN – XX ASR OXIRIGACHA)

(Qozoq tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
10-sinfi uchun darslik

Редактор Р. Өсєрова
Аудармашы Қ. Мәмбетова
Корректор А. Мухтарова
Техникалық редактор М.Олимбекова

Түпнұсқа макеттен басуға рұқсат етілді 14.10.2022.
Пішімі 60x84^{1/8}. «Arial» гарнитурасы. Офсеттік қағаз.

Офсеттік әдіспен басылды.

Шартты баспа табағы 24,0. Есептік б. т. 22,32.

Таралымы

Тапсырыс №

Пайдалануға берілген оқулықтың жағдайын көрсететін кесте

№	Оқушының аты және фамилиясы	Оқу жылы	Оқулықтың пайдалануға берілгендегі жағдайы	Сынып жетекшісінің қолы	Оқулықты тапсырғандағы жағдайы	Сынып жетекшісінің қолы
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Оқулық пайдалануға, беріліп, оқу жылы соңында қайтарып тапсырылғанда жоғарыдағы кестені сынып жетекшісі төмендегі бағалау өлшемдері негізінде толтырады:

Жаңа	Оқулықтың алғаш рет пайдалануға берілгендегі жағдайы.
Жақсы	Мұқаба бүтін, оқулық негізгі бөлігінен ажыралмаған. Барлық парақтары бар, жыртылмаған, көшпеген, беттерінде жазу және сызулар жоқ.
Қанағаттандыратын	Мұқаба езілген, біраз сызылып, шеттері жейілген, оқулықтың негізгі бөлігінен ажыралған жері бар, пайдаланушы қанағаттандыратын жөндеген. Жұлынған парақтары қайтадан жөнделген, кейбір беттер сызылған.
Қанағаттандырмайтын	Мұқаба сызылған, жыртылған, негізгі бөлігінен ажыралған немесе мүлдем жоқ, қанағаттандырмайтын жөндеген. Беттері жыртылған, парақтары жетіспейді, сызып, бояп тастаған. Оқулықты қайта қалыптастырып болмайды.